

Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Старокостянтинівська міська рада
Управління культурної політики і ресурсів
виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека
Державний архів Хмельницької області

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

(присвячена 500-річчю від дня народження
Василя Костянтина Острозького)

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

(м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.)

Т. 2

Хмельницький
2026

III всеукраїнська науково-практична конференція

УДК 908(477.43)(I-21/22)-029:93/94(062.552)

I 90

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту
(протокол № 5 від 27. 02. 2026 р.)

Рецензенти:

С. Гальчак, д. і. н., проф., голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Р. Маньковська, д. і. н., проф., заступник голови правління НСКУ.

Редакційна колегія:

М. Мельничук, Старокостянтинівський міський голова (співгол.); **В. Адамський**, к.і.н., доц., доцент кафедри суспільних дисциплін ХГПА, в.о. голови Хмельницької обласної організації НСКУ (співгол.); **О. Афанасьєв**, начальник управління культурної політики і ресурсів виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради (заст. співгол.); **В. Прокопчук**, д.і.н., проф., член президії Хмельницької обласної організації НСКУ (заст. співгол.); **К. Чабан**, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ (відп. ред.); **Ю. Блажевич**, к.і.н., доц., голова Хмельницької міської організації НСКУ; **К. Бурдуваліс**, директор Державного архіву Хмельницької області; **О. Комарницький**, д.і.н., проф., заступник декана іст. факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ; **А. Мамвєєв**, к.і.н., доц., ректор Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту; **В. Муляр**, перший заступник начальника управління культурної політики і ресурсів виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради; **О. Завальнюк**, д.і.н., проф., член президії НСКУ; **Т. Скрижевська**, директор історико-культурного центру-музею «Старий Костянтинів»; **Ю. Хоптяр**, к.і.н., доц., доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; **А. Філінюк**, д.і.н., проф., керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка; **Н. Шабельник**, керуюча справами виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради.

I 90 **Історія міст і сіл Хмельниччини (присвячена 500-річчю від дня народження Василя Костянтина Острозького):** матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.): У 2-х тт. / [ред. кол.: М. Мельничук (співгол.), В. Адамський (співгол.), О. Афанасьєв (заст. співгол.), В. Прокопчук (заст. співгол.), К. Чабан (відп. ред.), Ю. Блажевич та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2026. Т. 2. 345 с.

У збірнику публікуються повідомлення, виголошені авторами в якості доповідей на III всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія міст і сіл Хмельниччини», в яких розкрито політичні, економічні, соціальні, культурно-освітні аспекти історії рідного краю.

© Автори статей, 2026

СЕКЦІЯ 2

ІСТОРІЯ МІСТ І СЕЛИЩ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.
МИНУЛЕ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ОБЛАСТІ

УДК 94(477.41/.42)«09/12»:902

*Володимир Стельмах,
м. Старокостянтинів*

ЛІТОПИСНИЙ КОРЧЕСЬК: ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМИ

У статті проведений аналіз ключових історико-археологічних досліджень що проводились в пошуках літописного Корчеська. Описані проблеми, що виникли, намічені шляхи їх розв'язання.

***Ключові слова.** Корчеськ, давньоруські, укріплення, городище, курган, пам'ятки, дослідження.*

Перша писемна згадка про місто Корчеськ датується 1150 роком із приводу міжусобної війни (*першої україно-московської війни*) київського князя Ізяслава й князя Юрія Долгорукого, засновника Москви, у Київському літописі, який є складовою літопису Руського, Іпатіївський список [1].

***Примітка.** Філологічне походження назви міста Корчеськ.* Маю сміливість стверджувати, що слово «Корчеськ» не вживалось у розмові в давньоруський час (10-12 століття). Загальноновживаним на той і теперішній час було і є слово «Корчик» (від слова «корч»). А записали його в літописі як «Корчеськ», виходячи з правопису староболгарської граматики (македонського діалекту), штучного мовного утворення, яке вивчали в Київській Русі для написання текстів. У свій час автор статті закінчував Корчикську середню школу. При чому, у розмовній мові назва «Корчикська» у більшості своїй звучала як «Корчеська»/»Корчиська». Для більш детального аналізу філологічного походження слова «Корчеськ» слід звернутися до дослідників (науковців) староболгарської граматики. На даний час одне достеменно відомо – слова «Корчеськ» і «Корець» не мають і близько схожих трактувань (спільного походження).

III всеукраїнська науково-практична конференція

У літописі всі згадки про «Корчеськ» пов'язані з річкою Корчик, прямо вказуючи про знаходження літописного міста на річці і що назва річки й поселення походять одна від одного.

У кінці 20-го століття і на початку 21-го інтенсивні пошуки літописного Корчеська розпочалися на території та околицях міста Корець Рівненської області. Основою для такого рішення послужило те, що місто Корець розташоване на річці Корчик і в принципі, географічно, знаходиться в районі, де відбувалися події, описані в літописі Руському і стосуються літописного Корчеська. Але басейн річки Корчик компактний, її довжина складає всього 82 кілометра. Це дає можливість говорити про те, що географічно весь басейн річки Корчик знаходиться в районі, де відбувалися тогочасні події, описані в літописі Руському. І відповідно, літописний Корчеськ міг знаходитись по всій довжині річки Корчик, від її витоків і до устя.

Але чисельні наукові експедиції пошуки літописного Корчеська обмежили археологічними дослідженнями (розкопками) тільки в місті Корець.

У результаті проведених досліджень, жодна з указаних експедицій не підтвердила існування в місті Корець давньоруських укріплень, які є основною ознакою міста княжої доби. За результатами проведених археологічних досліджень було опубліковано ряд наукових праць. Зупинимось на двох з них, які містять узагальнювальні висновки щодо вказаних досліджень.

Так, Богдан Прищепа, у своїй підсумковій праці «Основні результати археологічних досліджень Волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 роках», проводячи аналіз вказаних археологічних досліджень на території міста Корець, у висновках зазначає: *«Встановлено, що слов'яни заселили береги в середній течії р. Корчика вже в IX–X ст. Що стосується пошуків міста княжої доби, то, на думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там, де пізніше було збудовано палац Чарторийських [Фуголь, Могитич, 1993, с. 34]. Однак під час обстеження цього мису, яке ми проводили, не вдалося виявити насичений культурний шар XII–XIII ст.»* [3].

Виходячи з вказаної статті Богдана Прищепи, у місті Корець культурних нашарувань давньоруських часів і основне, - укріплень, що свідчили б про існування міста княжої доби, під час проведених розкопок не виявлено.

У 2013 році в збірнику наукових праць «Археологія і давня історія України» (вип. 13) опублікована стаття старшого наукового співробітника інституту Археології НАН України Л. І. Виногородської «Середньовічні городища на Волині та Поліссі» [4]. У вказаній статті авторка проводить аналіз отриманих результатів з раніше проведених археологічних експедицій, у тому числі і в місті Корці, і приходить до неоднозначного висновку: *«Результати досліджень на площі замку дають можливість стверджувати, що у давньоруський час на цій території знаходилося поселення (скоріш за все, городище, хоча валів давньоруського часу не зафіксовано). Можливо, дослідження на території монастиря, яка зараз майже вся заасфальтована, допоможуть у майбутньому відкрити залишки культурних нашарувань давньоруського періоду і підтвердять існування оборонних укріплень того часу»* [4].

І знову, як бачимо висновки для «Корця»/»Корчеська» невтішні. На території міста під час розкопок значних культурних нашарувань давньоруського періоду не виявлено. І основне, - жодних залишків оборонних укріплень того часу під час проведення археологічних розкопок у місті Корець ніде не знайдено.

А те, що береги річки Корчик, були заселені у давньоруські і додавньоруські часи, так, це підтверджує у своїй праці і В. Б. Антонович «Археологічна карта Волинської губернії» (Москва, 1900 рік) [2], у якій він, описуючи басейн річки Корчик, вказує на знаходження 2 (двох) городищ із залишками давньоруських укріплень і 580 курганів, що знаходяться в басейні річки Корчик. Більшого насичення курганів, як в басейні річки Корчик, знайти десь-інде в Україні, мабуть, не можливо. Довжина річки становить 82 км, а курганів (за В. Б. Антоновичом) знаходиться 580 одиниць [2]. При чому багато курганів, як пише В. Б. Антонович уже були на час збору матеріалу втрачені (розорені) і не потрапили в перелік. А на теперішній час їх залишилось одиниці - забутих свідків історії рідної землі.

У своїй праці В. Б. Антонович описує городища, вказуючи, де можливо, їх розміри. Що стосується басейну річки Корчик то описано два городища. Одне з городищ знаходиться на високому березі річки на відстані 1 версти (1,07 км) від міста Корець, а інше, напівзруйноване (розоране) знаходиться в районі села Корчик (на даний час Шепетівський район) [2].

III всеукраїнська науково-практична конференція

За даними В. Б. Антоновича розміри давньоруського городища в районі Корця становлять: в довжину 30 сажень (63,9 м), ширину 26 сажень (55,4 м), по колу (довжина земляних валів) 120 сажень (255,6 м) [2]. Такого розміру городища в давньоруські часи часто будувались на пограниччі і виконували роль сторожових застав. І відповідно не було сенсу будувати таке городище на відстані 1000–1100 метрів від княжого міста (літописного Корчеська). І це в свою чергу додатково підтверджує помилковість суджень про те, що на території міста Корець в давньоруські часи знаходився літописний Корчеськ.

У своїй праці В. Б. Антонович про давньоруське городище (його залишки) в місті Корець не згадує. І відповідно не називає місто Корець літописним Корчеськом, на відміну від інших міст, типу міста Новоград-Волинського, яке В. Б. Антонович називає літописним Звягелем.

За В. Б. Антоновичем інше (друге) городище, із залишками давньоруських укріплень, в басейні річки Корчик знаходиться на території села Корчик (на даний час Шепетівський район).

В історико-археологічному плані і в плані наукових досліджень вказана частина басейну річки Корчик представляє великий науковий інтерес. У давньоруські часи, підвищення, на якому збереглися залишки давньоруських укріплень, із трьох сторін півдня, заходу і півночі було оточене болотами, з яких витікала річка Корчик. Підвищення у вигляді півострова вклинювалось у вказані болота, які створювали йому природний захист. Із сходу, де не було боліт, збереглися залишки давньоруських укріплень, про які згадує у своїй праці В. Б. Антонович [2]. Довжина підвищення (півострова) від боліт із західної сторони до залишок укріплень на східній стороні складала порядку 1500 метрів, ширина підвищення (в районі залишок укріплень), від північних боліт до південних, могла сягати до 1000 метрів. Тобто на даній території цілком могло розміститися давньоруське місто з княжим дитинцем.

У географічному плані із західної сторони підвищення (городища) через болота і річку Корчик могла бути дорога, що вела в сторону Острога і літописного Дорогобужа (польові дороги є і на даний час). Відстань до міста Остріг напряму становить 36 км, а до Дорогобужа порядку 48 кілометрів. Із східної сторони, через укріплення, вела дорога до літописного Звягеля (відстань 55 км). Як

бачимо, у плані розташування (географічному) літописний Корчеськ цілком міг знаходитись на землях теперішнього села Корчик і повністю підпадає під район, де відбувалися події описані в літописі Руському [1].

Крім того, однойменна назва села Корчик і річки свідчить про те, що спочатку виникло поселення під такою назвою і автоматично дана назва перейшла на річку, яка витікала з навколишніх боліт.

Про те, що верхів'я річки Корчик було заселене і в додавньоруські часи свідчать знахідки крем'яних знарядь праці часів неоліту та палеоліту, які місцеві жителі періодично знаходили на підвищенні на лівому березі річки (тепер частина села «Малий Корчик»). Наведені факти свідчать про тяглість поселення у верхів'ях річки Корчик з часів палеоліту (неоліту), давньоруського періоду і до теперішнього часу.

А що стосується іншої археологічної пам'ятки села Корчик, описаної в своїй праці В. Б. Антоновичем, а саме кургану [2], то він знаходиться зараз в напіврозкопаному стані. Із 60-х років 20-го століття і по даний час жителі села Корчик добувають з нього глину для господарських потреб і, на жаль, державою він не охороняється. Знаходиться вказаний курган на північний схід від залишок давньоруських укріплень на відстані порядку 500 метрів від них.

Наведені в статті факти та археологічні пам'ятки давньоруського періоду, що знаходяться на території (в районі) села Корчик, свідчать про існування поселення в давньоруські часи і часи неоліту/палеоліту в верхів'ях річки Корчик. А також, можливе знаходження літописного Корчеська на території села Корчик. Розібратися в цьому допоможуть тільки археологічні дослідження, принаймні є всі підстави для їх проведення.

Список використаних джерел та літератури:

1. «Літопис Руський» за Іпатіївським списком», переклад Леонід Махновець, К., Видавництво «Дніпро», 1989, с. 230, 236, 260, 266.
2. В. Б. Антонович «Археологическая карта Волинской губернии», М.: типографія Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900, с.: 35, 87, 98.
3. Археологічні дослідження Львівського університету, 2012, вип. 16, Богдан Прищепя «Основні результати археологічних досліджень Волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 роках», с. 173–174.

4. Археологія і давня історія України, 2013, випуск 11, Л. І. Виногородська «Середньовічні городища на Волині та Поліссі», с. 18–21.

УДК 94(477.8)«11/12»:930.2

*Даніель Грищук,
м. Кам'янець-Подільський*

ВОЛИНЬ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ КІНЦЯ XII - ПОЧАТКУ XIII СТ. ЗА МІНІАТЮРАМИ РАДЗИВІЛІВСЬКОГО ЛІТОПІСУ

У повідомленні охарактеризовано мініатюри Радзивілівського літопису, в яких відображено військово-політичні події кінця XII-початку XIII ст. Як відомо, літописець зосереджує свою увагу на діяльності князя Романа Мстиславича. Встановлено, що автор мініатюр художніми засобами розставляє відповідні акценти, доповнюючи літописну розповідь.

Ключові слова: Волинське князівство, Роман Мстиславич, Радзивілівський літопис.

Волинський князь Роман Мстиславич (близько 1152–1205 рр.) відіграв надзвичайно важливу роль як в історії України-Русі на зламі XII–XIII століть, так і в піднесенні Волинського князівства. Сенсом його військово-політичної діяльності була консолідація руських земель та зміцнення центральної влади [1, с. 196, 202].

Історики, вивчаючи історію Волинського князівства та біографію і військово-політичні кроки Романа Мстиславича, активно використовують поряд з іншими хроніками і Радзивілівський літопис. Цей твір є одним із найважливіших джерел про Русь, оскільки включає текст «Повісті временних літ» і вважається близьким до її оригіналу, подібно до Лаврентіївського та Іпатіївського списків. Дослідники припускають, що мініатюри в ньому створювали принаймні два майстри, які могли черпати натхнення з втрачених руських літописів чи західноєвропейських творів [5, с. 195, 203].

Літопис не вказує на місце чи умови свого створення, ані в тексті, ані в ілюстраціях. Збережений манускрипт датується кінцем XV ст. (в Кенігсберзькому та Московсько-Академічному варіантах).

Але дослідниками встановлено, що це копія давнішого ілюстрованого прототипу, ймовірно, з Володимирського зводу початку XIII ст. Деякі вчені висувають версію про виникнення оригіналу в скрипторії волинського князя Володимира Васильковича в другій половині XIII ст. Водночас українська історикиня Олена Русова пов'язує літопис з діяльністю Миколая Радзивілловича, який у 1492–1510 рр. був канцлером і віленським воєводою, а раніше владарював у Смоленську. За її думкою, одним із можливих авторів міг бути писар Васько, що мав доступ до різноманітної літератури в Смоленську та працював у культурно неоднорідному середовищі. Після переїзду Радзивілловича до Вільна, Васько, ймовірно, залишився в Смоленську, а його роль літописця перейняв земляк – Сенько Терехович [4, с. 183, 191–192].

Разом із Троїцьким Амартолом Радзивіллівський літопис є єдиним середньовічним ілюмінованим рукописом історичного змісту, створеним у Східній Європі. Виготовлення таких розкішних кодексів вимагало значних ресурсів і праці висококваліфікованих майстрів, що було під силу лише князівським скрипторіям. Подібні рукописи часто слугували престижними дарунками під час укладання міжкнязівських союзів чи шлюбних угод. Їхні мініатюри не лише прикрашали текст, а й виступали його візуальним еквівалентом або навіть глибоким образним коментарем [8, с. 69–70].

Одна з головних характеристик Радзивіллівського літопису – 617 мініатюр, які слугують цінним візуальним матеріалом, відтворюючи реалії X–XII ст. Олексій Толочко вважає, що мініатюрист Радзивіллівського літопису активно використовував Хроніку Георгія Амартола як джерело зразків для власних композицій. Достатньо переконливою видається версія, згідно з якою прототип Радзивіллівського літопису та Троїцький Амартол були створені наприкінці XIII ст. в одному скрипторії – при дворі волинського князя Володимира Васильковича [8, с. 70]. Самі ж ілюстрації Хроніки Амартола, у свою чергу, сягають візантійських прототипів або навіть безпосередньо копіюють втрачений грецький ілюстрований рукопис. Існує також менш обґрунтоване припущення, що ілюстрована грецька версія Хроніки Амартола могла потрапити на Русь ще в XI ст. й започаткувати традицію ілюмінованого літописання, вершиною якої й став Радзивіллівський літопис. Але слід зауважити, що мініатюристи не

III всеукраїнська науково-практична конференція

механічно копіювали чужі зображення, а творчо їх адаптували: наприклад, сцену бенкету Ноя з Хроніки Амартола переосмислили для ілюстрації бенкету Ярославичів, адже літописний текст прямо пов'язує їхній розбрат із порушенням заповіді Ноя про непереступання братньої межі [8, с. 73].

Як відомо, в Національній бібліотеці Мадрида зберігається Хроніка Іоанна Скліци. Вважається, що це єдина збережена ілюстрована візантійська хроніка. Проте цей твір, ймовірно, має сицилійське походження. Рукопис датується XII століттям, а його багата іконографія, що складається з 574 мініатюр, та тісний зв'язок між текстом та ілюстраціями демонструє давню історичну традицію творення таких праць. Дослідники підкреслюють значення Хроніки Іоанна Скліци для розуміння візантійської історії та місце манускрипту в ширшому контексті середньовічних ілюстрованих рукописів [9; 10]. З цього погляду здається перспективним порівняння Радзивілівського літопису не лише з Хронікою Амартола, але й з Хронікою Іоанна Скліци.

Відома українська дослідниця Олена Огнева, фахівчиня з джерелознавства, книгознавства, мистецтвознавства, етнографії та історії України, зокрема Волині, тривалий час (1984–2002) керувала відділом давньої історії у Волинському краєзнавчому музеї [7]. Одним із результатів її досліджень тієї доби є виділення «волинського циклу» мініатюр у Радзивілівському літописі. Дослідниця віднесла до цього циклу 53 ілюстрації, які присвячені подіям на Волині від кінця XI до початку XIII ст. Серед цих мініатюр остання група фіксує діяльність князя Романа Мстиславича [6].

На початку 1201 р. Роман Мстиславич надіслав послів до свого колишнього тестя, київського князя Рюрика Ростиславича, з грамотою, що змусила того залишити Київ. Ця подія зображена на першій мініатюрі, яка висвітлює діяльність князя Романа. Його послі направляються до Верхнього міста Києва через браму. Очільник посольства на коні буквально в'їжджає всередину палацових покоїв, що несе символічний підтекст [3, арк. 237]. Рюрик та його союзники Ольговичі змушені були присягнути перед єпископом на хресті, після чого вони спільно випили, а безбородий Рюрик, якого ніби силоміць посадили на коня, рушив до Овруча [3, арк. 237 зв., вгорі].

Взимку 1201/1202 років Роман Мстиславич провів успішний похід проти половців, розоривши їхні становища. Літописець пізніше описував Романа як «самодержця всеї Русі», що перемагав поган, подібно до лева, рисі чи крокодила, наслідуючи Мономаха. На мініатюрі видно князів, що слідує за вежами половців, можливо, укладаючи нові угоди [3, арк. 237зв., внизу]. Щоправда, Борис Рибаків тлумачив це як ілюстрацію до пізнішої інформації про захоплення Рюрика в 1205 р. [5, с. 236-237].

Вже в лютому 1202 р., як вважає Леонтій Войтович, Рюрик у союзи з половцями спустошив Київ [1, с. 220]. Ця атака зображена на мініатюрі, де вершники мчать до храму, ймовірно Софії Київської [3, арк. 238]. Мініатюрист показує як половці грабують місто, беруть у полон жінок і монахів, особливо жорстоко поводячись із ченцями [3, арк. 238 зв. вгорі].

Один із сучасних дослідників, який аналізує Хроніку Іоанна Скіліци, вказує на те, що композиційно в цьому творі мініатюри, здається, не завжди мають якийсь зв'язок з текстами, де розповідається про історію самих імператорів. Проте, якщо на першій мініатюрі твору, яка представляє не лише правління Михайла I, а й всю «Хроніку», можна ототожнити фігуру поруч з імператором із Христом, то мініатюра може набути символічного значення, яке проходить через усі наступні правління, – тобто вона відображає ідею про те, що імператор править милістю Божою [10, р. 136]. Схоже, що подібний прийом використовує і мініатюрист Радзивілівського літопису. Так, на першій із згаданих вище мініатюр, що ілюструють розорення Києва, перед храмом стоїть ієрей із золотим німбом: він не благає нападників, а піднімає руку до неба – жест, що нагадує про божественний, а не людський суд, який чекає на клятвопорушників [3, арк. 238].

Після розповіді про розорення Києва літописець згадує про природне явище, яке налякало сучасників. Йдеться про політ і падіння болідів і метеоритів, які спостерігалися в 1200 р. На відповідній мініатюрі зображено шість шестикутних зірок, які з небосхилу падають на землю. Три паралелепієди внизу можуть символізувати як міста, так і звичайне каміння [3, арк. 238 зв. внизу].

Узимку 1203/1204 років Роман Мстиславич із союзниками пішов проти половців та досягнув рішучої перемоги в битві.

Мініатюра, що ілюструє відповідний текст, передає не стільки хроніку конкретної битви, скільки хаос цих подій [3, арк. 245].

Наприкінці 1204 року, коли князь Роман повернувся до Києва, він примусово постриг Рюрика в ченці. На заключній мініятурі Рюрик стоїть на колінах перед священником, який ножицями обстригає йому волосся. Позаду нього дружина закриває обличчя руками в жесті відчаю, донька підтримує матір. Праворуч стоїть чоловік (ймовірно, сам Роман або його довірений боярин), який указує рукою на монастир, що зображений у візантійському стилі. За спиною родини Рюрика група озброєних чоловіків: один тримає червоний меч – символ відібраної влади [3, арк. 245 зв.].

Отже, в мініатюрах Радзивіллівського літопису знайшла відображення гостра боротьба за консолідацію влади на Русі, одним із головних гравців якої був волинський князь Роман Мстиславич. Художніми засобами мініатюрист передає своє ставлення до князя, як до державного діяча, котрий виконує Божу волю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. 464 с.
2. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ: СтилоС, 2001. 249 с.
3. Радзивіллівський літопис, IX–XIII ст. 510 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008287> (дата звернення: 10. 10. 2025).
4. Русина О. До проблеми походження Радзивіллівського літопису // Київські історичні студії. 2025. № 1 (20). С. 182–194. DOI: 10.28925/2524-0757.2025.117.
5. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 240 с.
6. Огнева О. Волинь у мініатюрах Радзивіллівського літопису // Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія [До ювілею Олени Огневої]. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Крымського, 2004. С. 86–88.
7. Отрощенко І. В. Огнева Олена Дмитрівна // Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-74891> (дата звернення: 20. 09. 2025).

8. Толочко А. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивиловской летописи) // Ruthenica. 2014. XII. С. 67-81.

9. Boeck E. Un-Orthodox imagery: voids and visual narrative in the Madrid Skylitzes manuscript // Byzantine and Modern Greek Studies. 2009. Vol. 33. No 1. P. 17-41. DOI: 10.1179/174962509X384598.

10. Tsamakda V. The Miniatures of the Madrid Skylitzes // Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Fascimile Edition. Athens: Miletos, 2000. (Codex matritensis Graecus Vtr. 26-2). P. 127-156.

УДК 94(477.43)«15»:929

*Світлана Сусугурова,
м. Старокостянтинів*

КОСТЯНТИНІВ ЗАСНОВАНО НА БОЛОХІВЦІНІ КНЯЗЕМ К. (В.) К. ОСТРОЗЬКИМ

У статті розповідається про історію заселення, археологічні дослідження, економічний та культурний розвиток Старокостянтинівщини від доби неоліту, Київської держави, 150-літнє (1470-1620) господарювання князів Острозьких.

Ключові слова: *слов'янські племена, Болохівщина, болохівські міста, оборонні, укріпленні лінії, замки Південно-Східної Волині, князь К. К. Острозький – формувач національної свідомості народу України.*

Старокостянтинівщина – це територія, яка насичена чисельною кількістю лісів, водойм, населених пунктів, здавна мала велику силу та аристократичність духу в пам'ятках культури, архітектури, мальовничих краєвидах, серед яких головною перлиною завжди була людина. Нашому народу, краю належить багата історична спадщина, яка сьогодні має свої відомі-невідомі сторінки: дати, події, назви.

В давнину казали: «Що не місто – то свій норів, що не село – свої звичаї». Мались на увазі побут, устрій, життя, праця людей, неповторний вигляд його будівель, оточуючої природи. «Старий Костянтинів» постав на території, яка до XVI ст. – часу його заснування, мала своєрідну історію. Археологічні знахідки, дослідження свідчать, що територія сучасної Старокостянтинівщини і міста була заселена в добу неоліту (IV тис. до н. е.) [12, с. 15]. Колись судноплавна річка Случ через Прип'ять

III всеукраїнська науково-практична конференція

злучала важливу торгівельну магістраль Південний Буг-Німан. Уламки грецького посуду, римські монети – свідки давньої торгівлі місцевих племен з країнами Середземномор'я в I-II ст. н. е. [11].

Споконвіку ці землі були територією слов'янських племен, дулібів, волинян. В X-XI ст. входили до складу Київської держави [4, с. 21]. В XII-XIII ст. територія виділялась князівсько-боярським суспільним та державним устроєм Болохівського князівства [11, с. 172], [5, с. 126]. В древніх літописах його населення так і називалось – болохівці [3, с. 402]. На території сучасної Старокостянтинівщини існував ряд болохівських міст: Губин, Кобудь, Остропіль, Чернятин. [12, с. 12]. Болохівська громада жила своїм життям, була незалежна від боярського світу, татарам платила данину [3, с. 402-403]. Розпад татарської орди, злиття Волині з Литовським князівством в XIV ст. поклали кінець цьому становищу. Тут, на Південно-Східній Волині виступили нові господарі – великі князі литовські: Острозькі, Заславські, Збаражські [7, с. 19]. Вони планують системну оборону краю, утворюють низки оборонних ліній: по річках Верхньої Горині по Хомору; на Горині Вишневець – Вишневецьких, Ямпіль Беати Іліної; Ляховці і Корниця Сенютів; на Хоморі Сульжин Острозьких; Лабунь Лабунських; Полонне Острозьких; відбудовується Чуднівський замок, засновується Красилівський [10, с. 4-5].

Забудовував Красилівський замок К.І.Острозький – батько засновника Старокостянтинова [10, с. 5]. Який все життя провів в військових походах. Саме для оборони кордонів і цих земель при ньому будувалась укріплена лінія замків Дубно, Красилів, Полонне, Степань, Звягель [7, с. 102-103]. За всі заслуги отримував великі земельні наділи і титули: троїцький каштелян, віленський воєвода, перший сенатор в литовському сенаті, Великий Литовський Гетьман, який мав право користуватись печаткою червоного воску, прерогативу королів [7, с. 22-25].

«Костянтинів засновано на Болохівщини [6]. На території, яку займало болохівське городище Кобудь (Ікобудь) згодом виникло село Колищенці» [2, с. 12]. До 1561 р. це був королівський столовий маєток у володінні земель Лабунських. 26.03.1561 р. Князь К. К. Острозький отримав дозвіл від польського та ВЛК Сигизмунда - Августа грамоту на заснування міста та замку [10, с. 4-7]. В цьому ж році князь розпочав будівництво замку в Колищенцях і «місто закладати» [10, с. 4-7]. Місто швидко забудовувалось і заселялось,

обводилось земляним валом. При в'їзді в місто, через мости на річках Случ та Ікопоть будувались кам'яні ворота, з амбразурами для гармат. На поселення сюди сходилась шляхта, селяни, ремісники, торговельники т.д. На прохання князя Острозького, міщани Колиценець отримали грамоту на користування Магдебурським правом [8, с. 12], [10, с. 5]. До 1561 року село Колиценці було селом незвичайного типу, розташоване на перехресті головних шляхів, вже було торговельним, ремісничим центром. Привілеї, дані Костянтином Острозьким цьому поселенню, укріпили новозасноване місто, прискорили його ріст [1, с. 9-10], [10, с. 4-7].

Заснування нового міста на пустому місці, справа довга. Тому й вибрано було зручне географічне, економічне місце, аби закрити прохід татар на Волинь, Польщу. Одночасно планувалось заснувати торгово – економічний центр на ділянці Чорного шляху, яким йшли торговельні каравани на Західну Європу [1, с. 49]. Колиценці швидко формувались в місто. В 1579р. з'явилась нова назва Костянтинів [10, с. 14]. З подальшою розбудовою, ця назва закріпилась за ним документально в 1582р.: «Князь замок збудувати і місто осадити Костянтиновоим назвати рачил» [10, с.14]. В 1632 р. воно отримало назву Старокостянтинів. Територія, на якій з'явилося нове місто, в XVI ст. уже була густо заселена. Разом з містом розвивались навколишні села: Старики і Новики, Григорівка, Попівці, Свинна, Сахнівці, Грибенинка, Демківці, Красносілка інші [1 с. 50].

Князь Костянтин Костянтинович Острозький, як державний політичний діяч доби раннього нового часу України, багато зусиль приділяв захисту державних кордонів. З молодю князь Костянтин був в сідлі, татари добре «знали його важку руку» [7, с. 35].

З 1550 р. призначений маршалком землі Волинської. В ті часи маршалок зосереджував в своїх руках велику владу: йому підлягали старости місцевих громад; він очолював посполите рушення, керував шляхетськими з'їздами на Волині, Брацлавщині [7, с. 38]. Майже п'ятдесят років, з 1559 р. К. К. Острозький займав найвищу посаду на руських землях Київського воєводи [7, с. 47, 97]. Князь фактично став головнокомандувачем литовських військ, відповідальним за прикордонні землі. В ті часи від нього залежало оснащення замків, організація їх оборони. Як офіційний оборонець південно-східних кордонів ВКЛ, він активно займався відбудовою

III всеукраїнська науково-практична конференція

Київської і Брацлавської фортець, а ще укріпленням населених пунктів по лінії Черкаси- Канів – Вінниця – Бар – Хмельник – Меджибіж – Остропіль – Полонне – Остріг – Дубно [7, с. 97]. Тоді ж з'являються нові фортеці в нашому краї – Костянтинів, Острополь[10, с. 4-7].

Все життя Острозький не тільки будував замки, засновував нові, чи утримував існуючі міста і села, а ще зводив церкви, закладав монастирі, при яких діяли церковно-приходські школи, братства. Князівське місто Костянтинів «сяяло» шістьма християнськими храмами: Свято-Троїцька-Замкова церква, комплекс Домініканського монастиря – собор Чесного Животворного Хреста Господнього, церква Святого Воскресіння, церква Святого Георгія Переможця, церква Успіня Богородиці – Зелена, церква Преображення Господнього [10 с. 4-5]. В ті часи князь Костянтин Острозький був на верхівці великого панства. У його володінні було 80 міст, близько 2700 сіл на території сучасних України, Білорусії, Литви, Польщі.

Вся політична, державна діяльність князя Костянтина, як і його прадідів, була спрямована на збереження культурної спадщини свого народу. В історії України князь К.-В. Острозький навіки залишиться щедрим меценатом, який дбав про розвиток культури та освіти. На свої кошти, 450 років тому, заснував перший в Східній Європі навчальний заклад вищого типу – слов'яно грецьку-латинську академію з друкарнею при ній [9, с. 108].

Сьогодні в країні приділяється значна увага вивченню проблем історії стародавньої України. На Старокостянтинівщині археологічна наука досягла позитивних результатів у поглибленому вивченні розкопок пам'яток території колишніх порубіжних земель Київського, Галицького, Волинських князівств. Пам'ять про територіально-державне утворення – Болохівська земля, зберегли болохівські козаки в XIV ст. і князі Острозькі [1, с. 45]. Вони спільно в XV-XVI ст стали творцями нової «Болохівщини» – Острозьких, формуючи національну свідомість народу України – Південної Волині.

Як і в часи Острозьких, Україна буде нову державну спільноту, формуючи в українського народу нову свідомість, виховуючи високу соціальну культуру своїх громадян, творчість, свободу думки, розкриття особистості, збереження загально-людського надбання, природню любов до сім'ї, дух гуманізму,

демократичні свободи – знання історії свого народу, вміння їх стабілізувати інші. В умовах демократизації, на фундаменті науково-культурного відродження, реформується краєзнавчий рух. Наукові дослідження Болохівської землі, вивчення та популяризація історії родини Острозьких, їх сучасних продовжувачів, з кожним роком стають значимі, більш запитувані в сучасній молоді [2], [3], [12].

По мірі входження України в спілку європейських країн, після тривалого поширеного вивчення козацтва, в українській історії все більшого розвитку набуває дослідження державної еліти, князів. Тільки 150-літнє (1470-1620) господарювання Острозьких на цих землях кардинально змінювали обличчя українських земель, формували їх по образу європейського зразка. Вони впорядковували на цих землях адміністративний устрій, започатковували і вводили магдебурзьке самоврядування у містах, облаштовували систему охорони кордонів, будували фортеці, заводили податкову і митну служби, оживляли громадське і релігійне життя, чеканили монети, інтегрували Україну в європейство. В XV-XVI ст. Острозькі сформували устрій в складі Київсько-Волинських земель, впровадили сеймики, як органи демократичного самоврядування регіонів на виборчому праві [7, с. 16-19].

Діяльність засновника Старокостянтинова князя К. К. Острозького в XVI ст. [7, с. 83], досить схожа з сучасним життєвим устроєм, розбудовою країни, нашого міста, краю. Місто – це не тільки потужні мури, високі вежі, мальовничий замок – це життя тисячі, мільйонів людей протягом багатьох століть.

Старокостянтинів – місто, в якому в усі часи жили, творили, працювали люди, рідних національностей, різних релігійних конфесій. Історія Старокостянтинівщини – це історія українського народу, яка тісно сплелась з іншими народностями: польською, єврейською, литовською інші. Життя окремих представників яких стало славою цього краю, їх імена відомі далеко за його межами.

Як і вся Україна, місто над Случем князя Костянтина крокує в майбутнє. Як і вся країна, воно живе турботами міцної держави. Оновлені, озеленені центральні вулиці, з новими назвами незалежної України: Острозького, Грушевського, Юридична, Довженка, Федорова, Замкова, Орлика, Захисників України, т. д. З'явилися нові потужні промислові підприємства, сучасні житлові

III всеукраїнська науково-практична конференція

комплекси, будуються торгівельні, освітні, дошкільні заклади інше. Ще в 1999 р. Старокостянтинів отримав статус міста обласного, в 2020 р. – став центром ТГ Хмельниччини.

В 2026 році виповнюється 465 років з часу заснування Старокостянтинова князем К. Острозьким, якому виповнилось 500 років з дня народження. Влучно про роль К. К. Острозького написав Іван Огієнко:

«Українські магнати, усі разом не зробили для України стільки, як зробив К(В)К. Острозький» [9, с. 65].

Список використаних джерел та літератури:

1. Баранович О. І. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – Київ, 1928. – С. 1-2.
2. Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження у м.Старокостянтинів Хмельницької області в 2002-2005 рр. // Кобудь. Костянтинів.Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 11-16.
3. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. – Тернопіль, 2004, – С. 402-403.
4. Грушевський М. С. З політичного життя старої України. – Київ, 1918. – 21 с.
5. Даль В. І. Тлумачний словник живої великоруської мови. – М., 1978. Т. І. -СПЮ. – т. II. – 126 с.
6. Дашкевич М. П. Болохівська земля. Труды III археологічного з'їзду.
7. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький. Воєвода Київський і Маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. – С. 19, 22-25, 35-38.
8. Переговський В. Уривок з історії міста Старокостянтинова. Волинські Єпархіальні Відомості. – Житомир, 1883. – С. 26, 71-73.
9. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, Канада, 1958. – С. 65.
10. Теодорович М. І. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. – Почаїв, 1891. – С. 4-7.
11. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі. Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 172-173.
12. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 12-15.

УДК 94(477.43):930.25

Юрій Олійник,
м. Хмельницький

ІСТОРІЯ СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті аналізується склад та зміст архівних документів, які відображають історію Старокостянтинівщини до 1917 року.

Ключові слова: Магдебурзьке право, замок, Старокостянтинів, Старокостянтинівський повіт, повітовий суд, земський суд.

Старокостянтинів – старовинне місто, розташоване на мальовничих берегах річок Случ і Ікопоть. Його історія – це літопис мужності, духовності й працьовитості українського народу. Тут перехрещуються давні торгові шляхи, звучить відлуння лицарських походів, а вулиці зберігають відбиток козацької слави. Історія Старокостянтинівна почалася у 1561 році, коли волинський магнат Костянтин-Василь Острозький заснував на місці села Колиценці укріплене місто-фортецю.

Йому було надано магдебурзьке право, що дало поштовх до розвитку ремесел, торгівлі та самоврядування.

У центрі новозбудованого міста височів замок – могутня твердиня, що стоїть і сьогодні як символ історичної непохитності.

Його історія з кінця XIX ст. прослідковується в документах Державного архіву Хмельницької області.

У місті з травня 1796 р. діяв магістрат. Його діяльність відображена у фонді «Старокостянтинівський магістрат». Майже 230 років тому його очолював Михайло Демчинський. Ратманами, тобто членами магістрату були Дмитро Лозинський, Ейсман Шмуйлович [1, арк. 5].

Ця структура складалася з двох колегій: ради на чолі з бургомістром (загальне управління, розгляд цивільних справ) та лави на чолі з вйтом (розгляд кримінальних справ). До ради обиралися райці (не більше 12 осіб), до лави – лавники (не більше 3 осіб). Магістрат займався розподілом земель, збором податків, розглядом кримінальних та цивільних справ, а також виконував нотаріальні функції. В 1896 р. він був ліквідований. Так, 3 червня 1796 р. на засіданні магістрату слухалося питання про виділення

III всеукраїнська науково-практична конференція

коштів на утримання штату установи: бургомистра, ратмана, канцеляриста, сторожа, купівлю паперу та сургуча.

В середу 11 червня члени магістрату слухали справу про нанесення травми городничому майору поліції євреєм Лензером та взяття його під варту. Останній вкусив городничого за пальця.

12 липня 1796 року розглядалася справа щодо позову жителя міста єврея Іцка Срулевича. Суть позову наступна: із створенням у місті російських органів влади його будинок було за певну щорічну платню передано в оренду під поліцейську дільницю. Але поліція привела будинок в руїну. Позивач вимагав компенсувати кошти за знищення його власності або перевести поліцію в іншу будівлю. Оскільки, магістрат не володів інформацією коли передано будівлю в оренду та на яких умовах, він звернувся до єврейської громади надати для розгляду справи по суті комплект документів. Аналогічне звернення було надіслане начальнику поліції [2, арк. 18,19].

В повіті проживало чимало дворян та шляхти. Їх очолював предводитель дворянства. Він представляв орган місцевого станового самоврядування та одночасно із повітовим справником виконував адміністративно-судові функції. Представники вибирались на три роки повітовими дворянськими зборами, починаючи з 1796 р. З 1798 по 1801 рр. – посада була замінена на повітового маршалка. В Державному архіві Хмельницької області зберігся журнал засідання дворянського депутатського зібрання. Відомості про поміщицькі маєтки по Старокостянтинівському повіту Волинської губернії. Відомості про ціни на продовольчі товари по повітах губернії, збір коштів для поранених у російсько-японській війні.

У місті та повіті працювала ще одна структура – повітовий військовий начальник. Він очолював найнижчу інстанцію місцевого військового управління. Головне завдання цієї структури полягало в нагляді у мирний час за місцевими продовольчими запасними, засобами як у живій силі, так і в матеріальному забезпеченні. Керівник структури виконував функції коменданта у місці свого перебування. Він також був членом військового присутствія, головував в комісіях для медичного засвідчення дієздатності призовників.

Під час Першої світової війни у місті запроваджено посаду начальника гарнізону та управління коменданта. Цим структурам

підпорядковувалися гарнізон міста та війська, що знаходились на марші (проходили через даний населений пункт). Начальник гарнізону та комендант відповідав за забезпечення їх провіантом та розквартируванням. У своїй діяльності вони підпорядковувались начальнику Київського військового округу. Їх робота відображена наказами начальника Старокостянтинівського гарнізону та листуванням про утримання заарештованих солдатів у Старокостянтинівській тюрмі та з господарських питань [3, арк. 5].

До 1917 р. для набору населення в армію та контролю за відбування рекрутської повинності діяло Подільське губернське рекрутське присутствіє. До його складу входили: управляючий казенною палатою (голова), губернський предводитель дворянства, радник казенної палати, управляючий ревізійним відділом казенної палати, військовий приймальник, медичний чиновник. Ті ж повноваження в межах повітів виконували повітові рекрутські присутствія. У зв'язку із введенням в імперії загальної військової повинності (укази Сенату від 1 та 26 січня 1874 р.) замість рекрутських присутствій були створені Подільське губернське з військової повинності присутствіє та підпорядковані йому повітові присутствія. Головою губернського присутствія був губернатор. До його складу входили також повітові військові начальники. Присутствія ліквідовані в 1919 р. Діяльність Старокостянтинівського повітового рекрутського присутствія відображена журналами засідань, справами про перепис військовозобов'язаних, виписками з метричних книг військовозобов'язаних.

На території повіту діяв створений наприкінці ХІХ ст. Старокостянтинівський повітовий суд. Він був судом першої інстанції по розгляду карних та цивільних справ, а також виконував нотаріальні функції. Ліквідований в 1872 р. згідно з указом Сенату від 5 липня 1871 р. За час роботи суду збереглося 882 справи. Серед них, циркуляри Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора та Волинського губернського правління. Журнали та протоколи засідань суду. Справи про розгляд у суді кримінальних злочинів та цивільних правопорушень. Книги реєстрації справ суду, актові та кріпосні книги. Ввідні листи на право власності нерухомим майном тощо. Серед справ цивільного характеру слід виділити справи: про передачу у державну власність нерухомого майна Домініканського

III всеукраїнська науково-практична конференція

монастиря в м. Старокостянтинів, опис та оцінка маєтку сіл Баглаї та Кузьмин графині Ржевуцької [4, арк. 25], про передачу у власність міста майна іноземного підданого лікаря Меєра, про борги власника м. Красилова колезького радника Чорбе, про витребування боргів з поміщиків.

Більшість справ кримінального спрямування – справи про вбивство селянами дружин та чоловіків, немовлят, нанесення побоїв поміщиками селянам., про звинувачення в крадіжках. В останньому злочині обвинувачувалися Ф. Бесметний та Н. Дацьков. Вони під час єврейських релігійних свят викрали у єврея Моні Каца товару на 160 крб [5, арк. 1].

Поряд із повітовим судом працював також Старокостянтинівський повітовий земський суд. Це суд як і повітовий належав до першої інстанції. У своїй діяльності підпорядковувався Верхньому земському суду, а з 1797 р. – губернатору. Його очолював земський справник. До його складу входили 3-4 засідателі, як правило із місцевих дворян. З червня 1837 р. до їх складу було включено також два засідателя від державних селян. Цей суд в регіоні виконував поліцейські та судові функції: охорона громадського спокою та порядку, втихомирнення дій проти влади тощо. В його компетенцію також входило розгляд цивільних та карних справ. Зокрема, про звинувачення дворянина І. Гловацького про підпал будинку поміщика Брздовського, про звинувачення шляхтички П. Гурської в умертвінні власної дитини, про звинувачення селян с. Рябівки у відступі від православної віри.

Поряд із зазначеними судами, працював також суд, який судив те тільки на підставі законодавчих актів, а й по справедливості (совісті). Ці суди називалися совісні. Такий суд діяв у Старокостянтинівському повіті з 1867-1871 роки. До його складу входив суддя, шість засідателів по два від станів: дворянського, міського і сільського. Однак, було і виключення в роботі представників станів. Засідателі від міського та сільського станів не приймали участі у вирішенні справ, що торкалися лише дворян.

Розгляд цивільних справ носив примирювальний характер, якщо позивачі не знаходили підстав для примирення, то справа надалі розглядалась в звичайному цивільному суді. Апеляції на рішення совісних судів подавались у вищій совісний суд тільки по справам кримінального характеру. Совісні суди діяли до введення судових статутів. З огляду на незначну кількість справ, що

розглядалися в совісних судах, їх з 1828 р. почали поступово ліквідувати.

Після створення в червні 1880 р. Кам'янець-Подільського окружного суду та запровадження в ньому посади Старшого нотаріуса були дані дозволи на практику приватним нотаріусам. Нотаріуси оформлювали нотаріальні акти (купівлі-продажу, спадщини, права власності, застави майна тощо). В досліджуваний період у місті працювали два нотаріуси Соколовський Анатолій Єлизарович та Соколовський Єлизар Захарович.

Для контролю за надходженням коштів до державної скарбниці в регіоні працювало Старокостянтинівське повітове казначейство. Воно у своїй діяльності підпорядковувалося Подільській казенній палаті. Окрім контролю за надходженням коштів, до його повноважень належав продаж гербового паперу та видача паспортів і подорожніх.

З навчальних закладів у місті працювало чоловіче вище початкове училище. Його діяльність відображена в архівних документах лише за п'ять років (1914-1919 рр.). Училище підпорядковувалось Директору народних училищ Волинської губернії, діяло на підставі „Інструкції для міських училищ” від 31 травня 1872 р. До 1915 р. було трьохкласним, пізніше – чотирьохкласне. Для учнів викладались загальноосвітні предмети. Навчання було платним. Ліквідоване постановою Народного комісаріату освіти України від 4 липня 1920 р. На його базі утворена Старокостянтинівська єдина трудова школа [6, арк. 2].

Таким чином, документи давніх актів, що зберігаються в архіві дають можливість краєзнавцям та науковцям дослідити історію Старокостянтинівщини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 722, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
2. Там само, спр. 2, арк. 18, 19.
3. Там само, спр. 1, арк. 15.
4. Там само, спр. 232, арк. 18.
5. Там само, ф. 692, оп. 1, спр. 211, арк. 1.
6. ДАХМО, ф. 56, оп. 1., спр. 1, арк. 2.

УДК 271.2-722.5:94(477.43/44)«17/19»

*Вадим Яблонський,
Ілля Томчук,
село Поляхова*

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПРОФІЛЮ ДУХОВЕНСТВА ПОЛЯХІВСЬКОГО СТАРОСТАТУ (СЕРЕДИНА ХVІІІ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У повідомленні розглядаються трансформації щодо соціально-економічного та культурного профілю духовенства Поляхівського старостату в середині ХVІІІ – на початку ХХ століть.

Ключові слова: *Поляхівський старостат, Поляхова, Шарлаївка, Кузьминці, Бережинці, духовенство, священник, дячок, паламар, ерекція, руга, треби.*

Історія повсякденності та мікроісторія, як репрезентативні напрями сучасної історіографії, уможлиблюють аналіз глобальних історичних трансформацій крізь ретроспективу функціонування локальних спільнот. Парафіяльне духовенство Правобережної України середини ХVІІІ - початку ХХ ст. перебувало в умовах радикальних цивілізаційних зсувів: від домінування унійної (греко-католицької) соціокультурної моделі в межах Речі Посполитої до системної уніфікації та інкорпорації в структуру Російської православної церкви. Як специфічна соціальна верства, що виконувала роль медіатора між державними інституціями та селянством, духовенство акумулювало ключові соціополітичні та релігійні суперечності цього періоду.

Друга половина ХVІІІ ст. на Волині характеризувалася інтенсифікацією релігійно-культурних процесів, які в сучасній історіографії (зокрема у працях І. Скочилися) дефініюються як «Руське унійне відродження» [12, с. 44]. Унійні парафії сіл Шарлаївка [9, арк. 37 зв.], Кузьминці та Бережинці [8, арк. 54], що належали до Човганського (Геофіпольського) деканату, перебували у фазі активної інституційної розбудови.

Юридичним фундаментом функціонування парафіяльних структур у цей період виступав інститут патронату (*ius patronatus*). Дана правова рецепція середньовічного канонічного права детермінувала адміністративну та економічну залежність кліру від

світського власника маєтку – колатора (патрона). В презенті на призначення в Бережинці пароха Теодора Рогальського читаємо: «досить вчений парох, і добрих звичаїв» [14, с. 100]. Ключовим інструментом цього впливу було право презенту (*ius praesentandi*), що полягало в ексклюзивній прерогативі патрона пропонувати єпископу кандидатуру на вакантну духовну посаду. Архівні джерела підтверджують, що в досліджуваних локаціях суб'єктами патронату були представники вищої аристократії: у Шарлаївці право презенту реалізовували князі Сангушки, у Бережинцях – князі Яблоновські [6, арк. 63]. Зокрема, документально верифіковано презенту князя Павла Сангушка (від 7 грудня 1739 р.) [9, арк. 37 зв.] та княгині Барбари Сангушко (від 23 листопада 1778 р.) [10, арк. 34], надані клірикам Свято-Михайлівської церкви с. Шарлаївка.

Зазначена система зумовила формування специфічної моделі соціорелігійних відносин: функціональна трансформація (умови презенту нерідко виходили за межі суто літургійних обов'язків, перетворюючи пастиря на інструмент соціального контролю та репрезентанта інтересів землевласника в селянському середовищі) [14, с. 99]. та спадковість парафій (зацікавленість патронів у лояльності кліру сприяла генезису локальних священницьких династій ще до початку імперської уніфікації. Репрезентативним прикладом є родина Радкевичів (Шарлаївка), де передача парафії відбувалася за принципом прямої спадковості (від Івана Радкевича до його сина Івана Івановича).

Геополітичні трансформації, спричинені поділами Речі Посполитої (1793, 1795 рр.), стали деструктивним чинником для традиційного соціокультурного укладу регіону. Інкorporація Волині до складу Російської імперії ініціювала масштабну державну кампанію з ліквідації Унійної церкви (т. зв. «навернення»). Для місцевого духовенства це актуалізувало проблему адаптації до нових політико-конфесійних реалій, де альтернативою переходу до синодального православ'я була повна втрата соціального статусу та джерел прибутку [11, с. 271].

Аналіз візитаційних матеріалів та клірових відомостей свідчить про домінування стратегії конформізму серед духовенства Поляхівського старостату. Більшість священників, зокрема і вищезгаданий І. Радкевич, прийняли юрисдикцію Святійшого Синоду. Ця зміна спричинила фундаментальну ревізію їхнього

III всеукраїнська науково-практична конференція

правового та функціонального статусу: священнослужителі були виокремлені в закритий стан, наділений певними імунітетами (звільнення від подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань), патрональна залежність була замінена суворою ієрархічною підпорядкованістю єпархіальному управлінню та впровадження стандартизованої звітності (метричних книг, клірових відомостей) трансформувало священника в агента державної адміністрації, відповідального за реєстрацію актів цивільного стану та нагляд за політичною благонадійністю населення.

Упродовж XIX століття православне духовенство Волині остаточно інституціоналізувалося як герметична страта. На основі аналізу генеалогічних даних із метричних книг та сповідних відомостей Поляхівського старостату виокремлено детермінанти станової замкненості:

1. Спадковість професійної діяльності та формування династій. Доступ до духовного сану був де-факто обмежений колом осіб духовного походження, що зумовило тривалу ротацію представників одних і тих самих родин у межах конкретних парафій. Династія Радкевичів (с. Шарлаївка): неперервна лінія служіння з 1739 р. до середини XIX ст. (трансмсія парафії від батька Івана Радкевича до сина; наступні покоління – Леонтій та Василь – займали клірові посади у суміжних населених пунктах). Династія Долинських (с. Кузьминці): репрезентована Костянтином Антоновичем (син священника з м. Лабунь) [4, арк. 158 зв.] та його наступником Іполитом Георгійовичем (вихідцем із родини священника с. Мала Клітна) [5, арк. 184зв.]. Династія Струминських (с. Бережинці): представлена Іваном Степановичем [6, арк. 64 зв.], що також підтверджує тяглість станової приналежності.

2. Ендогамні шлюбні стратегії. Емпіричні дані метричних книг свідчать про домінування станової ендогамії. Вибір шлюбного партнера зумовлювався не лише традиційною ієрархією, а й соціально-економічним прагматизмом. Приклади матримоніальних зв'язків: шлюб дячка О. Приминського з донькою священника П. Радкевич (1833 р.) [17, с. 56], союз паламаря Я. Котовича з Г. Лозінською (1835 р.), яка належала до розгалуженої клірової мережі (донька паламаря, племінниця священника) [17, с. 63].

Історія міст і сіл Хмельниччини

Функціонування системи «успадкування місця» у досліджуваний період базувалося на кореляції між отриманням парафії та матримоніальним актом. Шлюб випускника семінарії з донькою попередника або зобов'язання щодо утримання вдови померлого клірика перетворювали шлюб на інструмент соціального забезпечення та збереження майна в межах стану.

Основним ресурсом забезпечення життєдіяльності сільського духовенства залишалося землеволодіння. Розмір церковних наділів фіксувався у фундушевих (ерекційних) грамотах [15, с. 275] і детермінувався волею патрона. Порівняльний аналіз візитацій 1756 р. та клірових відомостей XIX ст. дозволяє простежити динаміку земельних активів [2], [4], [5], [8], [9]:

Парафія (населений пункт)	Джерело 1756 р. (Візитація)	Джерело 1806–1810 рр.	Джерело 1869–1900 рр.	Динаміка та коментарі
Бережинці	Поля у 3 зміни (10, 12, 15 днів оранки), сінокіс на 8 косарів.	Дані відсутні	Орна: 33 дес. Присадибна: 1 дес. 652 саж.	Стабілізація згідно з державною нормою (33 дес.).
Шарлаївка	Поле в «3 руки» по 15 днів оранки, сінокіс на 20 косарів.	Орна: 36 днів, сінокіс 24 косарі (Презента Сангушків, 1778).	Загалом: 48 дес. 2198 саж. (1869); 48 дес. 1398 саж. (1896).	Часткове відчуження земель унаслідок конфлікту з поміщиком (1802).
Кузьминці	Дані відсутні	Орна: 24 дні (по 8 на зміну), город 2 морги.	Загалом: 36 дес. 1149 саж. (зокрема орної – 30 дес.).	Відповідність встановленим державним нормативам.

Попри формальну імплементацію норми у 33 десятини (згідно з указом 1829 р.) [11 с. 273], реальна рентабельність угідь суттєво різнилася. Поміщики нерідко виділяли кліру малопродуктивні ґрунти (яри, болота) або територіально віддалені ділянки [11, с. 275]. Репрезентативним є конфлікт у Шарлаївці (1802 р.), де землевласник самовільно вилучив частину церковного наділу [3, арк. 128]. Подібні інциденти свідчать про вразливість духовенства перед свавіллям патронів навіть в умовах державного протекціонізму [14, с. 99].

Бюджет священнослужителя формувався за рахунок трьох основних компонентів: натуральна руга (збір зерна з двору) [11, с. 275], доходи від треб (оплата обрядів та державне жалування.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Архаїчні форми оплати, як-от збір «3 корців зерна» (Шарлаївка, 1810 р.) [11, с. 270], зберігали свою актуальність до початку ХХ ст. (наприклад, зобов'язання громади Поляхови щодо постачання 600 пудів зерна у 1921 р.) [7, арк. 7 зв.]. Плата за обряди залишалася нестабільним джерелом доходу, що залежало від економічного стану селянства. Після реформ 1860-х років запровадження регулярного жалування мало на меті мінімізувати фінансову залежність кліру від парафіян. Так, у 1869 р. річне жалування священника в Шарлаївці становило 300 рублів [4, арк. 423].

Стан житлової інфраструктури слугував індикатором добробуту парафії. Хоча обов'язок будівництва споруд покладался на громаду, священники часто інвестували власні кошти (наприклад, І. Радкевич у 1785 р.) [18, с. 42-43]. На межі ХІХ-ХХ ст. спостерігається покращення побутових умов, зокрема зведення добротних будинків на кілька кімнат (Бережинці, 1900 р.) [6, арк. 63 зв.].

Освітній рівень духовенства зазнав еволюції від латинської традиції ХVІІІ ст. (навчання в єзуїтських колегіумах) [19, с. 55]. до уніфікованої системи духовних семінарій Російської імперії у ХІХ ст. Випускники Волинської духовної семінарії та духовних училищ сформували інтелектуальну еліту села, що володіла навичками риторики та знанням іноземних мов.

Духовенство виступило ключовим суб'єктом модернізації, ініціювавши створення мережі церковно-парафіяльних шкіл у Бережинцях (1861) [6, арк. 63 зв.-64], Шарлаївці (1863) [19, с. 50], Кузьминцях (1864) [16, т. ІІ, с. 369] та Поляхові (1875) [13, с. 473].

Внутрішньостанова солідарність виявлялася у забезпеченні вдів та сиріт посадами просфорнь, що гарантувало їм мінімальний дохід і житло (наприклад, випадок із вдовою О. Терешкевича у 1916 р.) [18, с. 44].

Протягом півтора століття духовенство Поляхівського старостату трансформувалося з клієнтів шляхти у замкнений державний стан. Процес інкорпорації до імперських структур призвів до втрати автономії, проте забезпечив соціальні гарантії. Сформовані династії (Радкевичі, Долинські, Струминські) утримували контроль над парафіями завдяки ендогамії та спадковості місць. Матеріальне становище духовенства на початку

XX ст. поєднувало в собі традиційне аграрне господарювання та модерну систему державного фінансування.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАЖО. Ф. 1, оп. 74, спр. 171. Исповедная ведомость с. Шарлаевка Михайловская церковь Изяславского уезда за 1913 г.
2. ДАЖО. Ф. 1, оп. 73, спр. 128, арк. 125зв.-126. Клировая ведомость Свято-Дмитриевской церкви с. Кузьминец за 1810 г.
3. ДАЖО. Ф. 1, оп. 73, спр. 128. Клировая ведомость Свято-Михайловской церкви с. Шарлаевки за 1810 г.
4. ДАЖО. Ф. 1, оп. 73, спр. 149. Клировая ведомость церкв Заславского уезда за 1869 г.
5. ДАЖО. Ф. 1, оп. 73, спр. 170. Клірові відомості церкв Заславського повіту за 1896 р.
6. ДАЖО. Ф. 1, оп. 73, спр. 228. Клірові відомості церкв Острозького повіту за 1900 р.
7. ДАЖО, ф. 1, оп. 71, спр. 102. Обь открытіи самостоятельнаго прихода при церкви с. Поляховой Кузьминецкаго прихода, Изяславскаго уезда.
8. ДАЖО. Ф-178, оп. 53, спр. 17, арк. 52зв.-54. Wizyta Cerkwi pod Tytułem S. Michała Archaniola we wsi Berezyncach będącej 1756 r.
9. ДАЖО. Ф-178, оп. 53, спр. 17, арк. 37-38 зв. Wizyta Cerkwi pod Tytułem S. Michała Archaniola we wsi Szarłajowce będącej 1756 r.
10. ДАХМО, ф. 316, оп. 2, спр. 100. Описание церкви с. Шарлаевки 1806 г.
11. Боярчук А. Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст. Історія релігій в Україні. 2016. Ч. 1. С. 269-281.
12. Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. 288 с.
13. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцинського і М. І. Теодоровича). Хмельницький, 2011. 560 с.
14. Кондратюк Р. Ю. Джерела з історії уніатської церкви південно-східної Волині другої половини XVIII ст. Архіви України, 2001. № 4-5(247). С. 98-110.
15. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правбережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, 2013. 300 с.
16. Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольщини. Т. 1. Хмельницький. 2005.
17. Яблонський В. В. Вузол життя. Кн. 2. Метричні книги шлюбів Свято-Михайлівської парафії с. Шарлаївки (Волиць) Хмельницької області. Київ: Франко Пак, 2025. 124 с.

18. Яблонський В. В. Нариси історії культових споруд Теофіпольщини (XV- початку XXI ст.). Вид. 2-ге. Дніпро, 2022. 258 с.

19. Яблонський В. В. Іменний довідник священників Теофіпольщини (на правах рукопису).

УДК 908:001.891(477.43)(1-2)

*Валентин Говорун,
м. Хмельницький*

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛ СКОВОРОДКИ, НОВОСЕЛИЦЯ, КРУГЛИК НА СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНІ

У статті розповідається про заснування сс. Сквородки, Новоселиця, Круглик, історичні події які відбувалися в різні часи на його теренах, демографічний стан населення, місцеві підприємства. Схарактеризовано природу і ландшафт прилеглої території, рослинний і тваринний світ, реальний стан зооценозів.

Ключові слова: *Хмельницька область, Хмельницький р-н, сс. Сквородки, Новоселиця, Круглик, історія, населення, промисловість, природа, рельєф, ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, ссавці, орнітофауна та зооценози.*

Біля с. **Сквородки** в урочищах «Яровщина», «Дубникове», «На сіножаттях», «Грабина» знаходились чотири давньослов'янські кургани. З іншої сторони села, по дорозі, яка веде до с. Мотрунки, у XIX ст. ще було десять недосліджених курганів. У цей ж час біля місцевої церкви знайдено декілька римських монет.

Сквородки – село у Старокостянтинівській міській громаді Хмельницького району Хмельницької області, до 2020 р. органом місцевого самоврядування була Сквородківська сільська рада, у цьому населеному пункті проживало 698 осіб.

Засноване с. Сквородки в 1567 р., хоча вперше в історичних джерелах згадується с. Сквородець від 9 вересня 1517 р., коли польський король Сигізмунд I видав у Полоцьку князю Костянтину Івановичу Острозькому грамоту, яка підтверджувала його право на володіння майном в Красилові та волостю Кузьминською, до складу якої входили Сквородки.

Назва с. Сквородки має багато версій щодо її походження, на початку XVI ст. воно називалося селище Сквородці, у XVII ст. – с. Сквородки, або Скворудки, у XIX ст. – с. Сквородка. Існує здавна в селі версія, що назва походить від прізвища першого жителя Сквородець. Згідно з другою версією, назва походить від того, що татари багато разів палили село, яке виглядало зі сторони під час біди, як скворідка на вогні. По третій версії – від свого швидкого виникнення, або народження. По четвертій версії с. Сквородки отримали назву завдяки птаху жайворонку, щільність якого на цих землях була дуже високою, адже польське слово «Skowronek» перекладається як жайворонок.

Після смерті у 1533 р. князя Костянтина Івановича Острозького с. Сквородки переходить у маєтність до його сина князя Костянтина Костянтиновича Острозького. У 1593 р. було розграбоване і спалене татарами м. Костянтинів разом з селами Костянтинівської волості, у тому числі с. Сквородки. Згідно зі свідченнями генеральних ввізних Волинського воєводства Криштофа Щуки і Станіслава Янковського, які оглядали ці поселення у вересні 1601 р. за дорученням Лаврентія Деревінського, для визначення розміру податі, то в населених пунктах не виявилось жителів. Внаслідок цього польський король звільнив все це майно князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи Київського від платежу – побору і чопового [12].

У 1618 р. Волинь знову була спустошена татарами, тому що хан Девлет-Гирей привів з собою 30000 військо, яке розграбувало м. Старокостянтинів і багаточисленні села Костянтинівської волості, які належали на той час князю Янушу Костянтиновичу Острозькому, у тому числі с. Сквородки. У володінні князів Острозьких село залишалося до 1620 р., допоки цей відомий княжий рід зі смертю князя Януша Острозького не згас.

У 1620- 1673 рр. с. Сквородки належало князям Заславським. У 1678 р. після смерті останнього князя Олександра Владиславовича Заславського згас рід князів Заславських. Успадкувала його маєтність рідна сестра княжна Теофілія-Людовіка Заславська, яка вийшла заміж за князя Йосипа Карла Любомирського, в маєтність якого з іншими селами перейшло с. Сквородки.

У 1864 р. с. Сквородки належали князю Йосипу-Карлу Любомирському, на нього напали татари, спалили дощенту, людей

III всеукраїнська науково-практична конференція

взяли в полон і на аркані відправили до Криму. Татари у цей ж час розграбували і спалили м. Старокостянтинів, у ньому залишилося неушкодженими лише 5 будинків, постраждало багато довколишніх сіл.

Маєтність князя Йосипа-Карла Любомирського успадкувала донька княжна Анна-Марія, яка вийшла заміж за князя Павла-Карла Сангушка, таким чином с. Сквородки потрапляють у його володіння.

Від Анни-Марії Любомирської с. Сквородки потрапляє у маєтність її сина князя Януша Олександра Сангушка, але з часом, не маючи дітей, він роздарував своє майно своїм родичам, тому цей населений пункт з 150 подвір'їв потрапляє у маєтність до двох князів – Августа Олександра Казимира Чарторийського і до князя Станіслава Любомирського, великого коронного стражника.

У 1778 р. князь Август-Олександр Чарторийський уступив частину м. Старокостянтинова та довколишні села, які йому належали, своїй сестрі Ізабеллі Чарторийській – дружині князя Станіслава Любомирського.

У 1778 р. с. Сквородки купив у князів Любомирських дворянин Михайло Людвігович Гижицький, який проживав у с. Новоселиця [12].

На землях с. Сквородки у лісі, який називається Обозисько, був довкола вал, він до теперішнього часу зрівняний з поверхнею землі. За переказами, в цьому місці схований польський обоз, який захопили козаки. Вважається, що поляки тікаючи з-під Пиляви, переслідувалися військом Богдана Хмельницького, у вересні 1648 р., вони розташувалися саме у цьому лісі с. Сквородки для тимчасового відпочинку. Тут, ймовірно, поляки були схоплені військами Богдана Хмельницького, який повністю їх розбив аж під м. Старокостянтинівим. За переказами, то був козацький полк Максима Кривоноса.

У XVIII–XIX ст. в с. Сквородки працювали хмелевий завод, який знаходився на горбі поблизу колишнього панського саду, а також винокурня біля панського фільварку. Крім цього, тут були «виннички», в яких гнали горілку, вони розташовувалися біля будинку волосного правління, поблизу панського саду, а також на горбі Хмилярні. У Сквородках діяла одна панська корчма, вона розташовувалася безпосередньо в Садибі.

На початку XIX ст. в с. Сквородках працювало два водяні млини, перший розташовувався поблизу будинка священника, а другий – поблизу панського току. Поза цим населеним пунктом ще один млин знаходився у Філоновій долині, а другий – в Рібаковій долині.

У 1794 р. будівля Сквородинецької уніатської церкви була перетворена в православну парафію, проте місцевий поміщик Людовік Гижицький побудував кам'яну каплицю, в якій його одновірці молилися Богу. Каплиця була приписана до Старокостянтинівського костелу, богослужіння здійснювалося старокостянтинівським ксьондзом нерегулярно.

У 1869 р. в с. Сквородки побудовано новий будинок, який був поділений на два заклади: з однієї сторони розмістилось Однокласне народне училище, а з другої – Волосне правління.

У с. Сквородки перший парафіяльний храм на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці був побудований на початку XVI ст. господарями цього населеного пункту князями Острозькими, тому що самі селяни, які часто потерпали від набігів татар, були неспроможні побудувати таку велику дерев'яну церкву. Цей храм страждав від частих спустошень, які чинили у різні роки татари, особливо жакливими були 1618 р. і 1684 р., коли церкву повністю спалювали. У 1732 р. на кошти парафіян церква знову була відбудована і освячена в ім'я Святої Покрови Божої Матері. На території цього храму в 1853 р. побудована на кам'яному підмурку дерев'яна дзвіниця, вкрита гонтою, а також вона мала встелену дерев'яну підлогу [12].

Теперішній кам'яний храм в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці з кам'яною дзвіницею будувався з 1 липня 1870 р. по 15 серпня 1878 р., він освячений 5 листопада 1878 р. Преосвященним Іустином, єпископом Острозьким. Церква мала хрестоподібний вигляд зверху, одноповерхова, з шістьма куполами, серед них один великий посередині храму, чотири малих по краях споруди і середніх розмірів купол виділявся над дзвіницею. У церкві зберігалися метричні книги з 3 березня 1732 р. Священник у рік отримував – 300 крб., дяк – 50 крб., послушники – 16 крб. Сквородківська парафія у той час складалася із жителів сс. Сквородки – 489 осіб, Новоселиці – 223 особи і Круглика – 149 осіб.

III всеукраїнська науково-практична конференція

З 1871 р. в с. Сквородки почало діяти Однокласне народне училище Міністерства Народної Просвіти, до цієї дати діяла церковно-парафіяльна школа. Однокласне народне училище розташовувалося у досить великому громадському дерев'яному будинку. У 1893 р. в ньому навчалосся 45 учнів чоловічої статі, та – 8 жіночої.

У 1863 р. в с. Сквородки працювало волосне правління, а до цього тут була сільська управа. До складу Сквородкинецького волосного правління входили довколишні населені пункти: Сквородки, Верхняки, Берегелинці, Лашки, Жеребки, Погоріла Вища, Погоріла Нижча, Семеринки, Самчинці, Вербородинці, Немиринці, Новоселиця, Круглик, Деркачі, Кантовка, Ігнатки та Берегелі. У 1894 р. волосним старостою був селянин з с. Немиринці Амвросій Осипович Сулема, а волосним писарем – Василь Сидорович Титаренко.

У 1887 р. в с. Сквородки працювала волосна аптека, лікарні не було, але в цьому населеному пункті працював єдиний фельдшер А. М. Щиринський. Функціонувала також земська пошта, яку утримували два селянина – В. І. Коцюба та І. З. Ляшук за власний кошт. У цьому селі розташовувалася квартира поліцейського, який слідкував за правопорядком у волості [12].

На початку XIX ст. с. Сквородки було довкола оточене густим грабово-дубовим лісом, його залишки до тепер розкинулися у південно-західній частині і поділяються на урочища: «Запусть», «Заруддя», «Дудникове», «Калинівка», «Мілівський шпиль», «Москалівка», «Микитинське», «Лилеківе», «Обозисько», «Панське», «Старостове», «Чухове» та «Янівщина». Через село протікає річка Цюрна, вона бере свій початок з лісових джерел біля Храпанєви, поповнюється джерельною водою в Долинках, а також біля Капришньої гори, а потім впадає в річку Забару. У с. Новоселиця Забара впадає в річку Пустяк, яка поповнює води Ікви та Південного Бугу [5].

Після встановлення радянської влади 1917 р. в с. Сквородки при сільській раді організувалася земельна комісія, яка підготувала матеріали для розподілу колишніх поміщицьких земель між безземельними і малоземельними селянами. У 1925 р. було організовано ТСЗО, яке проіснувало до 1929 р., а потім стало ядром колгоспу «Нова громада». У с. Сквородки колгосп

утворився навіть з двох ТСОЗ – «Син комунара» і «Нове життя». У 1930 р. на колгоспних ланах з'явився перший трактор.

Часи Голодомору 1932–1933 рр. в с. Сквородки з жахом згадувала жителька Тарасюк Марія Григорівна, 1922 р. народження: «Важкий був 1932 р., він людям запам'ятався не все життя. Мені було 10 років, але я добре пам'ятаю, як сільські активісти ходили по селу і забирали в селян все до зернинки. Витрушували із торбинок, горщиків, викопували із землі все, хто щось заховав. Люди пухли з голоду, дорослі не мали чим годувати своїх дітей. До сьогоднішнього дня перед моїми очима стоїть образ юнака, який помер в нас під черешнею...» [1].

У часи Великого терору 1937–1938 рр. в с. Сквородки були політично репресовані жителі: Киричок Марія Михайлівна – колгоспниця, Киричок Михайло Федорович – селянин-одноосібник, Киричок Станіслава Станіславівна – колгоспниця, Кишкар (Кишкарук) Єфрем Іванович – селянин-одноосібник, Кишкарук Петро Якович – помічник директора МТС, Коломієць Микита Фомич – робітник, Коломієць Павло Хомич – селянин-одноосібник, Кучальська Павлина Йосипівна – домогосподарка, Ліруга (Леруга) Мечислав Валер'янович – коваль колгоспу, Ліруга (Леруга) Станіслав Валер'янович – тракторист, Ліруга (Леруга) Фадей Мечиславович – утриманець, Машталер Гнат Барткович – військовослужбовець [18].

Друга світова війна в с. Сквородки прийшла 6 липня 1941 р., коли нацисти окупували цей населений пункт. Грабежі, наруга, важка праця розпалювали гнів і ненависть до німецьких окупантів. Населення села стало допомагати партизанам загону імені Олександра Невського, проте в Сквородках ще діяла підпільна група, яку організував Микола Сизов, лейтенант Червоної армії, що втік з полону. До складу цієї групи входили Коцюба І. І., який загинув у катівнях СД у 1943 р., Коцюба М. В., Кучманюк А. І., Козловська Марія та інші.

Наприкінці ХХ ст. Сквородки – село, центр сільської ради, розташоване за 18 км від м. Старокостянтинова і за 27 км від залізничної станції Старокостянтинів I на лінії Калинівка – Шепетівка. Сільраді були підпорядковані сс. Веселе та Круглик. У ньому на той час проживало 1429 осіб.

За місцевим колгоспом «Перемога» закріплено 2,6 тис. га орної землі, він був багатогалузевим господарством, в якому

III всеукраїнська науково-практична конференція

вирощувалися зернові культури, цукрові буряки, розводилась велика рогата худоба і свині. Крім цього, гарно розвинуто рибицтво і навіть була створена племінна група свиней.

У Сквородках діяла середня школа, бібліотека, дільнична лікарня та майстерня побутового обслуговування.

За незалежної України у Сквородках 20 грудня 2016 р. на сесії сільської ради, рішенням № 7 була затверджена символіка – Герб і Прапор.

Герб с. Сквородки символізує собою щит, який перетятий лазуровим і золотим кольором. У першій частині стоїть срібний жайвір з розпростертими крилами і чорними очима. В другій частині три грона калини з зеленими листками і червоними кетягами, два і одне. Щит облямований золотими дубовими гілками, оповитими лазуровою стрічкою, в клейноді золотий тризуб на лазуровому щиті, оповитий зеленим листяним декором, який підтримують дівчина і хлопець в українських костюмах.

Прапор с. Сквородки – це прямокутне полотнище із співвідношенням сторін 2 : 3 яке складається з чотирьох прямокутників в два ряди, червоного, синього, чорного і жовтого кольорів, співвідношення довжин прямокутників 2 : 3. На червоному і чорному прямокутниках жовтий тризуб з середнім вістрям у вигляді меча. На синьому і жовтому прямокутниках стоїть білий жайвір з розпростертими крилами і чорними очима.

За Незалежної України в с. Сквородки було зареєстроване фермерське господарство «Сквородецькі красвиди», яке спеціалізується на вирощуванні зернових і бобових культур, а також насіння олійних культур.

У цьому населеному пункті зареєстровано дошкільний навчальний заклад «Сонечко» Сквородківської сільської ради Старокостянтинівської міської громади Хмельницького району [20].

Новоселиця – село у Старокостянтинівській міській громаді Хмельницького району, до 2020 р. органом місцевого самоврядування була Миролобненська сільська рада, тоді в селі проживало 525 осіб. Середня висота села над рівнем моря – 296 м.

Засноване с. Новоселиця у 1593 р. Згідно з історичними документами, воно у 1732 р. було орендною маєтністю Овруцького хорунжого Варфоломія Гіжиць-Гіжицького, складалося з декількох хат. За усними народними переказами село почало заселятися

мазурами з середини XVII ст. і на початку XVIII ст. Унаслідок сприятливих на той час природних і економічних умов Новоселиця досить швидко стала селом, ймовірно, через це отримала таку назву.

У цьому населеному пункті ніколи не було у давнину самостійної церкви або костелу. Новоселиця належала до Сквородківської парафії, тому 223 парафіянина щонеділі та в урочисті свята відвідували тамтешній храм.

У с. Новоселиця був один «Винничок», в якому господар гнав і продавав горілку місцевим селянам, крім цього, тут діяла одна корчма. Селяни з давнини займалися обробіткою землі, вирощували зернові і бобові культури, садили картоплю і різноманітну городину. Вирощували велику рогату худобу, коней, свиней, кіз, вівців, гусей, курей і навіть кролів. У кожного господаря на подвір'ї був собака для охорони садиби, один-два коти для боротьби з гризунами.

У с. Новоселиця жила польська письменниця Софія Коссак-Щуцька, яка з тих часів залишила біографічну повість «Пожежа. Спогади з Волині 1917–1919 рр.» Софія була учасницею руху Опору організації «Жеґота». Народилася вона 10 серпня 1889 р. у Косьміні, Гміна Жижин, Пулавський повіт, Люблінське воєводство, Польща.

Софія Коссак-Щуцька померла 9 квітня 1968 р. у віці 78 років, її поховано у Бельсько-Бяла, Сілезьке воєводство, Польща.

Круглики – село у Старокостянтинівській міській громаді Хмельницького району Хмельницької області, до 2020 р. органом місцевого самоврядування була Сквородківська сільська рада. У цьому населеному пункті проживало 224 особи.

Засноване с. Круглики у 1687 р., у XIX ст. біля нього знайдено давнє городище і чотири недосліджені кургани.

У кінці XVIII ст. с. Круглик було довкола оточене лісом, у другій половині XIX ст. тут зберігся ліс лише на південному сході цього населеного пункту і називався Березина, ймовірно, через те, що у складі деревостану переважала береза бородавчата.

У XIX ст. с. Круглики розташовувалося на горбах і в котловині, п'ять горбів були названі на честь тих жителів, які на них першими поселилися: перший горб – Дідиків, другий – Іващук, третій – Степанюка, четвертий – Шнири і п'ятий – Шокота.

З давніх часів с. Круглик розташоване майже на безводній місцевості, тут протікає лише невеличкий Лясківський струмок

через лісове урочище «Довжок». Тепер струмок на сході за цим населеним пунктом, у полях, розливається в ставок завдовжки до 200 м, завширшки – до 170 м. Лясківський струмок отримав свою назву на честь жителя, який доглядав його, відкопував замулені джерела у його долині, аби він був повноводний [5].

Землі сс. Сквородки, Новоселиця, Круглики розташовані у Вовчко-Бужоцькому геоморфологічному районі, він займає простір між річками Іквою, Бужком і Вовчком. У цих межах поверхня Верхньобузької височини має найбільші абсолютні висоти до 384 м, яка характеризується глибоким ерозійним розчленуванням, воно місцями досягає до 70 м. Тут спостерігається значна частина ерозійного, балочного розчленування, яке зумовлює досить помітну крутизну схилів і розвиток лінійної, а ще більше площинної ерозії у цьому районі. Річкові долини та балки прорізають всю товщу лесоподібних суглинків і врізаються в неогенові відклади глинисто-піщаного, частково вапнякового складу. Глибоке і часте розчленування поверхні Вовчко-Бужоцького геоморфологічного району створює враження горбогірного рельєфу.

Землі сс. Сквородки, Новоселиця, Круглики мають форми рельєфу, де досить поширені балки зі спадистими, місцями навіть крутими схилами і широкими днищами, тут є широкі міжбалочні вододіли переважно випуклої форми. У нижній частині балочних схилів у місцях виходів сарматських пісків і глин трапляються зсуви, є невеличкі кар'єри, у них заготовляють глину і пісок. Важливе місце займають сучасні долини, вони неглибокі, з пологими, а місцями спадистими схилами і навіть широкими заболоченими днищами. Місцеві найближчі великі річки Іква і Бужок на землях сс. Сквородки, Новоселиця, Круглики, мають південно-східне простягання, вони успадкували давню неогенову сітку колишніх річкових долин.

На землях сс. Сквородки, Новоселиця, Круглики поширені чорноземи опідзолені, в них від поверхні залягає неглибокий до 35 см гумусово-елювіальний горизонт з незначною кількістю крем'янки, він з досить міцною грудкувато-зернистою структурою. До глибини 55 см простягається верхній перехідний горизонт грудкувато-горіхової структури, добре гумусований, пронизаний корінцями трав'янистих рослин. Нижній перехідний горизонт глибиною до 80 см. Він порівняно малогумусований, але досить

сильно іловийований, колір його сіро-бурий, добре виражена горіховато-призматична структура, в якій спостерігаються напливи колоїдів по гранях структурних агрегатів. У цьому ґрунті можна спостерігати, що карбонати кальцію вимиті звичай до глибини 110 см. Чорноземи опідзолені містять від 3 до 4% гумусу в орному шарі, а з глибиною його кількість поступово зменшується. У цьому ґрунті забезпечення рухомими формами фосфору і калію переважно середнє, реакція ґрунтового розчину слабкокісла, близька до нейтральної, бо сольове рН – 5,6 [2].

У геоботанічному відношенні сс. Сковородки, Новоселиця, Круглики розташовані у Старокостянтинівському або Уланівському геоботанічному районі, в якому колись переважали остепнені луки та лучні степи, які повністю були перетворені на родючі орні землі з чорноземами опідзоленими. У минулому остепнені луки і лучні степи були представлені формаціями типчака борознистого, ковили волосистої, костриці сизої, осоки низької, бородача звичайного та сеслерії Гейфлерової.

Біля південної околиці с. Сковородки розкинувся досить великий грабово-дубовий ліс завдовжки до 7 км, завширшки – до 4 км, він розташовується на відстані 300 м від с. Круглики, південно-східніше якого росте ще один лісовий масив завдовжки до 3 км і завширшки – до 3,1 км такого ж видового складу. Цей дубово-грабовий ліс є вторинним, бо сформувався він на місці колишніх березняків, які були тут широко поширені до XVII ст. Теперішній грабово-дубовий ліс має деревостани двоярусні, в якому перший ярус складає дуб звичайний, за участю берези бородавчастої, ясена звичайного, клена гостролистого, явора, тоді як основу другого ярусу становить граб звичайний, клен польовий, липа звичайна, берест, осика та черешня. На узліссях у цьому лісі вдається бачити грушу звичайну та яблуню лісову.

У підліску зазвичай росте свидина, бруслина бородавчата, ліщина, бруслина європейська, глід одноматочковий, дерен і клокичка периста. Рідше трапляється тут клен татарський, жимолість пухнаста, вовчі ягоди звичайні, шипшина щитконосна, жостер, свидина кров'яна, черемха звичайна та бузина чорна.

Улітку трав'яний покрив досить густий, його складають яглиця звичайна, безщитник жіночий, осока волосиста, перлівка поникла, копитняк європейський, зірочник лісовий, маренка

III всеукраїнська науково-практична конференція

запашна, підлісник європейський, зеленчук жовтий і грястиця збірна.

У межах земель сс. Сковородки, Новоселиця, Круглики за ландшафтно-екологотипологічним принципом можна виділити три зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ; зооценоз широколистяних лісів; водно-болотяний зооценоз, який дуже слабо розвинений, тому що немає великих річок.

Багата педофауна цієї території, адже на 1 га ґрунту припадає 1 т ґрунтових організмів. Біомасу інших організмів ілюструють такі показники: нематоди до 150 млрд/га, кліщі – до 6 млрд/га, личинки комах – до 35 млн/га, найпростіші – до 15 млн/га ґрунту [2].

Фауна хребетних широколистяних лісів цієї території залежить від пори року, віку та складу насадження. Земноводні тут представлені жабою трав'яною, квакшею, жабою гостромордою, кумкою червоночеревою, ропухою звичайною, ропухою зеленою. Тритони звичайні тримаються у лісі влітку і восени під гнилими колодами, пеньками і купами хмизу, які тут і зимують [3].

Серед плазунів тут можна бачити ящірку прудку, вужа звичайного, ящірку живородну, веретільницю, а в останні роки навіть гадюку звичайну.

Птахів у цих лісах взимку мало, проте можна спостерігати до трьох видів дятлів, до чотирьох видів синиць, трапляються сойки, граки та сороки. Навесні і влітку чисельність авіфауни різко зростає до 47 видів [4].

Фауна ссавців представлена кротом, бурозубкою звичайною, їжаком, мишою лісовою, полівкою рудою, вовчком лісовим, зайцем-русаком, лисицею, косулею, свинею дикою іноді вночі заходять вовки та лосі з інших великих північних лісових масивів. [3]

Список використаних джерел та літератури:

1. Великий голод в Україні 1932–1933 рр. У 4 – х томах. Т. 1: Свідчення очевидців для комісії конгресу США / Виконавчий директор Комісії Мейс Дж. - К. : Києво-Могилянська академія, 2008. - 838 с.
2. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
3. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний

посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.

4. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.

5. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2010. – 240 с.

6. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Гриби Хмельниччини. Навчальний посібник. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2014. – 176 с.

7. Говорун В. Д. Дикі звірі Хмельниччини. Серія «Фауна Поділля» Випуск перший. / В. Д. Говорун, О. О. Тимошук, Н. І. Антонюк, - Х., 2006. – 80 с.: іл. 15.

8. Голод 1921–1923 рр. // Історія України. – К. 1996.

9. Голод 1932 – 1933 рр. на Україні: Очима істориків, мовою документів. : К. Політвидав України, 1990.

10. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні. – Дніпропетровськ: УСБУ, 2010.

11. Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля – Вінниця, ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 216с. : іл. – (Антропогенні ландшафти Поділля).

12. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Січінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2011. – 560 с.

13. Закон України. Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Закон України // Офіційний вісник України. 2006. №48.

14. Зима В. Ф. Голод в СРСР 1946–1947 роки. Голод 1946–1947 рр. в Україні.

15. Книга Пам'яті про жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. К. 2 / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – 1176 с.

16. Місця масових знищень євреїв Хмельницької області у Другій світовій війні. В. Овчінніков від 18.

17. Мовчазний апокаліпсис: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Голос України. 2016. № 226.

18. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.

19. 1933: тихі голоси свідків: Сьогодні – День пам'яті голодоморів // Голос України. – 2013. № 221.

20. uk.m.wikipedia.org.

21. 1968 р. Хмельницький обласний державний архів.

УДК 94(477.43/44)«190»

*Руслан Зелінський,
селище Літин*

НОВОКОСТЯНТИНІВ ЛІТИНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті окреслено основні віхи в історії села Новокостянтинів, що на Хмельниччині. Зосереджено увагу на статистичних відомостях про село в офіційних документах початку ХХ століття.

Ключові слова: *Новокостянтинів, Літинський повіт, Швенцон, адміністративно-територіальний устрій.*

Село Новокостянтинів пов'язане з іменем відомої в українській історії постаті князя Костянтина-Василя Острозького. Історичні та енциклопедичні відомості про село дають змогу окреслити основні віхи в історії села. Зокрема, відомо, що поселення засноване наприкінці XVI століття князями Костянтиним-Василем Острозьким та його сином Олександром і отримало назву Костянтинів. Польським королем Сигізмундом III Вазою Костянтиніву у 1600 році надано Магдебурзьке право. Згодом тут утворено православне братство, школу та лікарню. Міський привілей поновлено у 1623 році, оскільки Костянтинів зазнав значних руйнувань від татарських набігів. З 1632 року містечко іменується Костянтинів Новий. Тут були споруджені замок і міські укріплення. Новокостянтинів належав різним власникам: від 1665 року – у власності галицького кастеляна А. Цетнера, від 2-ї пол. XVIII ст. – шляхтичів Жевуських, пізніше – князів Чарторийських, шляхтичів Ярошинських і козацької старшинської родини Кочубеїв. За умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. містечко залишилося під владою Польщі, а в 1672–1699 рр. – у складі Османської імперії. Після другого поділу Польщі 1793 р. – у межах Російської імперії.

Адміністративно-територіальний устрій Російської імперії зазнавав змін, тому і Новокостянтинів належав до різних адміністративно-територіальних одиниць. Так у 1793–1796 рр. містечко у складі Брацлавського намісництва, з 1797 по 1925 рр. належить територіально до Подільської губернії. Зокрема, у 1796–1923 рр. входить до складу Літинського повіту.

Подільська губернія, до складу якої входив Літинський повіт, утворена 12.12.1796 р. за Указом Павла І. Губернаторське правління створене за указом Сенату від 15.01.1797 р. До губернії увійшли повіти ліквідованих Брацлавського, Подільського та Вознесенського намісництва. Остаточо межі губернії та її поділ на повіти усталилися у 1804 році. Центром губернії було м. Кам'янець-Подільськ (нині – м. Кам'янець-Подільський) (1796-1919). Площа губернії складала понад 42 тисячі квадратних кілометрів, що у 1,5 рази більше ніж територія сучасної Вінницької області. У 1897 році до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Балтський (6824,1 кв. верств, 391018 чол.), Брацлавський (2706,3 кв. верст, 241868 чол.), Вінницький (2619,3 кв. верст, 248314 чол.), Гайсинський (2972,7 кв. верст, 248142 чол.), Кам'янецький (2534,3 кв. верст, 266350 чол.), Лeticівський (2371,7 кв.верст, 184477 чол.), Літинський (2919 кв. верст, 210502 чол.), Могилівський (2413 кв. верст, 227672 чол.), Новоушицький (2495,7 кв. верст, 223312 чол.), Ольгопільський (3521,9 кв. верст, 284253 чол.), Проскурівський (2364,6 кв. верст, 226091 чол.), Ямпільський (3179,1 кв. верст, 266300 чол.) [3, с. 5-6].

Територія Літинського повіту 2929 кв. верст (3339 кв. км.) майже у 6 разів була більшою за площу теперішньої Літинської селищної територіальної громади (587 км²), що складає 12,6% території сучасної Вінницької області. Населення повіту у 1897 році (210502 чол.) майже у 10 разів перевищувало чисельність жителів Літинської селищної територіальної громади станом на 01.01.2022 р. (21124 чол.) [1].

Нижчою ланкою після повіту в адміністративно-територіальній системі царської Росії була волость. Літинський повіт у 1901 році об'єднав 10 волостей: Багриновецьку, Кожухівську, Межирівську, Вівсяницьку, Сосонську, Пилявську, Старо-Синявську, Терешпільську, Уланівську та Хмільницьку.

Село Новокостянтинів віднесено до Кожухівської волості Літинського повіту. Збереглося та розтиражоване на сьогодні унікальне статистичне видання про села Літинського повіту станом на 1901 рік. Це «Описание Литинского уезда Подольской губернии», упорядкував яке предводитель дворянства повіту Анатолій Антонович фон Швенцон.

В описі Літинського повіту наводиться коротка соціально-економічна характеристика волостей та статистичні дані про

III всеукраїнська науково-практична конференція

населені пункти, згруповані по волостях. До структури цієї статистики відноситься інформація про кількість дворів, чисельність населення, відстань до повітового міста, закладів інфраструктури. У праці відображено структуру земельних ресурсів – площі земель та їх належність суб'єктам володіння. Не залишено поза увагою також відомості про культові споруди, навчальні заклади, підприємства, пожежні дільниці, криниці, ставки та запаси продовольчих капіталів. У зазначеній праці використовуються застарілі одиниці виміру. Зокрема, міра площі – десятина, або 1,0925 га, а запаси зерна представлені у чвертях (одиницях об'єму для сипучих тіл), одна чверть співвідносилась до 8 пудів (131, 4 кг) жита.

Про село Новокосянтинів у зазначеному виданні знаходимо такі відомості. У довіднику деякі відомості зазначені як загальні разом з селом Антонівка. Зокрема, вказано, що в містечку Новостянтинів та в селі Антонівка станом на 1901 рік значиться 281 двір та проживає 1745 мешканців, в тому числі 876 чоловіків та 869 жінок [3, с. 53].

У містечку були поштово-телеграфна контора, поштова земська станція та пункт казенних поштових коней.

При містечку числилося на той час 9087 десятин землі. В тому числі 7902 десятини Селянського поземельного банку, чиншової - 68 дес., церковної - 104 дес. та селянської надільної 1013 десятин землі [3, с. 53].

У 1901 році в містечку знаходилися: православна церква, католицький костел, синагога та 3 єврейські молитовні школи. Міністерське народне училище, відкрите у 1875 році, розташоване в приватному будинку. На його утримання щорічно виділялося з державної казни 150 рублів та 298 рублів 50 коп. з мирського збору. Станом на 1901 р. в училищі навчався 61 хлопчик та 2 дівчинки. Отримали пільгові свідоцтва 4 хлопчики та 1 дівчинка. Школа грамотності для дівчаток відкрита у 1900 році. На її утримання щорічно виділялось 150 рублів з коштів Єпархіальної училищної ради. У цій школі грамотності навчалось 18 дівчаток [3, с. 53].

В селі Антонівка школа грамотності відкрита у 1891 році і також розміщена в приватному будинку. На її утримання щорічно виділялось з мирського збору 75 рублів. У цій школі навчалось 11 хлопчиків та 6 дівчаток. З них 3 закінчило школу з пільговими свідоцтвами [3, с. 54].

Вказано про наявність 2-х водяних млинів, що належали Селянському банку, лісопильного заводу.

Дізнаємось також про запас в громадському хлібному магазині 463 четвертей озимого и 231, 5 четвертей ярого зерна [3, с. 54].

У містечку знаходився пожежний обоз, до якого були віднесені села Антонівка та Теси. Пожежний обоз складався з 1 громадського та 1 приватного насоса, 6-ти діжок та 1-го багра. У містечку були 1 ставок та 11 криниць [3, с. 54].

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 року № 727-р «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Хмельницької області» село Новокостянтинів віднесено до Летичівської селищної громади Хмельницького району Хмельницької області.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державна служба статистики України. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 року. -Київ, 2022.- [Електронний ресурс] https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/05/zb_Nas.pdf

2. Олійник І. Новокостянтинів – село трьох релігій і оборонних споруд // Є! Поділля. 2007, 18 жовт.

3. Описання Литинського уѣзда Подольской губернії. (составилъ А. Швенцонъ). 1901. Репринтне видання. Видання друге, доповнене. Упорядник Зелінський Р.М. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. – 200 с.

УДК 908(477.43)

*Надія Синиця,
м. Хмельницький*

СЕЛО ЖАБЧЕ У ЧАСОВИХ ПЛАСТАХ: ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ

У статті йдеться про село Жабче Хмельницького району Хмельницької області: його історичні віхи, населення та адміністративне підпорядкування.

Ключові слова: село Жабче, історія села, татарські набіги, адміністративне підпорядкування, Волинська губернія, Заславський повіт, Мало-Шкарівська волость, Костянтинівська волость, Бутовецька волость. Хмельницький район, Старокостянтинівська міська громада, Радковецька сільська рада.

III всеукраїнська науково-практична конференція

У статті використано історичні документи та друківані джерела з фонду Хмельницької ОУНБ та державного архіву Хмельницької області.

В Україні є три села з назвою Жабче: у Коростенському районі Житомирської області, у Луцькому районі Волинської області та село Жабче Хмельницького району Хмельницької області (раніше це було село Старокостянтинівського району), про яке ця стаття.

Село знаходиться на Волинсько-Подільській височині, на висоті 314 м над рівнем моря. Розташувалось воно на пагорбах невеликого потічка, який бере початок у польовому яру біля північно - західної частини села, і ділячи село навпіл, впадає у ставок на південно - східній околиці.

Люди здавна селилися біля річок та лісів через їхню важливість для життя та господарства. Річки були джерелом води, їжі, а ліси - будівельним матеріалом, джерелом їжі та місцем для полювання. Зараз від лісів залишилась тільки згадка у назвах полів - Березина, Дубина.

Найбільш вірогідно, що назва села походить від великої кількості жаб на болотистих берегах по обидва боки річки. Та й сьогодні навесні у час надвечір'я вони заводять свої голосні хороводи. Це поширена практика в українській топоніміці, коли назви поселень утворюються від особливостей місцевості, рослин або тварин, що там мешкали.

Скільки років селу Жабче - ніхто не знає, але за сучасними науковими канонами кількість років визначається від часу першої друківаної згадки. Вперше село Жабче, під іменем села Жобьча Костянтинівської волості Луцького повіту, як власність князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воеводи Київського, згадується в акті від 7 грудня 1601 року, в донесенні возних Волинського воеводства Криштофа Щуки і Станіслава Янковського Луцькому міському суду про огляд ними містечок і сіл Луцького повіту, опустошених і спалених татарами в 1589 році; в числі цих сіл і Жобьча [1]. Тобто на період нападу татарами у 1589 року село вже існувало.

Ця згадка і вважається першим офіційним свідченням про село. Як бачимо, тільки в одному абзаці три різних написання назви села - Жабче, Жобчи, Жабьча, Жабча. У історичних документах згадуються і інші назви села - Жабье, Жабь.

У описі Мало-Шкарівської волості, - (історична адміністративно-територіальна одиниця Заславського повіту Волинської губернії з центром у селі Мала Шкарівка), куди в цей період входило село Жабче, воно описується так: «*Жабь – колишнє власницьке село при струмковій Задури, 431 особа, 65 дворів, православна церква, школа, постійний будинок, вітряк...*». Як видно з опису це було досить розвинене поселення з базовою інфраструктурою.

Жителі села розповідають, що кожен відрізок струмка Задури разом з розлогими берегами мав свою назву: *Копанка, За городами*, - це розкопане русло річки, недалеко від її початку (тут колись мочили коноплі), *Сафатова долина* - тут її русло повниться водами багатьох потічків, *Кладка* - тут через річку був покладений широкий дерев'яний брус, на якому прали білизну і інші речі чи не все село, *Гулярка (За гуляркою)*, де вечорами збиралась сільська молодь. З двох боків струмка на берегах були колодязі. Найбільший, з «журавлем» та конов'язю, жолобом для напування худоби був біля греблі, яка з'єднує південну і північну частину села.

Найбільш густо населеною за кількістю дворів і жителів була стара частина села навпроти церкви, сьогодні це вулиця Дружби, де і сьогодні хати стоять щільно одна до одної. Правда, є вже тут і покинуті хати, у яких ніхто не живе. З роками село розросталось, і сьогодні більша його частина розташовується у північній частині, де у 50-60-х роках виділялись нові наділи (На садибах). Сьогодні це вулиці Шкільна та Польова.

Про те, що село має давню історію, свідчить нещодавно виявлений на землях території с. Жабче за 0,5 км (на схилі на південь від села) новий об'єкт археології - двошарове поселення ранньозалізного віку та пізнього середньовіччя площею близько 5.0 га. Товщина культурного шару 0,3-0,4 м. В заповненні - керамічні уламки та обпалена глиняна обмазка [2].

Двошарове поселення, яке поєднує пам'ятки ранньозалізного віку та пізнього середньовіччя, свідчить про тривале використання цієї території протягом різних історичних періодів. Такі поселення є цінним джерелом для вивчення історії, культури та господарської діяльності населення, що проживало на цій землі в різні епохи. Ранньозалізний вік характеризується початком використання заліза для виготовлення знарядь праці та зброї. Пізні

III всеукраїнська науково-практична конференція

Середньовіччя – період європейської історії XIV-XVI століть, тобто тут поселення існувало набагато раніше.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» цей нововиявлений об'єкт археології включено до Переліку об'єктів археології у Хмельницькій області [3].

У 1887 році в селі Жабче Заславського повіту знайдено скарб, в складі якого було 700 срібних монет XVII століття: польських, пруських, талерів голландських і іспанських [4].

Великий вплив на розвиток населених пунктів, як і села Жабче, у різні періоди мали його адміністративне підпорядкування та устрій, розташування, та інші аспекти, важливі для розуміння історії та розвитку. Протягом століть село переживало зміну імперій, революцій і воєн.

На початку 80-х років X століття, землі на яких розташоване село входили до складу Київської Русі, в кінці XII ст. – до володінь Галицько-Волинського князівства, а після його розпаду в 40-х роках XIV століття до Великого князівства Литовського.

У 1569 р. у результаті об'єднання Великого Князівства Литовського та Королівства Польського в єдину державу – Річ Посполита землі були приєднані до Польського королівства.

У 1601 році село входило до Костянтинівської волості Луцького повіту.

У результаті другого поділу Польщі у 1793 року Волинь і Поділля були приєднані до російської імперії.

На початок XX ст. північна частина теперішньої Хмельницької області (тоді Заславський та Старокостянтинівський повіти) увійшла до складу Волинської губернії.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради село Жабче увійшло до складу Української Народної Республіки.

У 1921 році село входило до Заславського повіту Бутовецької волості.

За постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року повіти і волості були скасовані і затверджено поділ на округи і райони, а первинною ланкою стали сільради. Тоді у Волинській області було створено 3 округи. Село Жабче увійшло до Шепетівської округи Грицівського району, створеного з Бутовецької, Грицівської, Сульжинської волостей. Воно відносилось до Раштовецької сільської ради.

Під час адміністративно-територіальної реформи 1962 року Грицівський район було ліквідовано, а його територія була приєднана до складу сусідніх районів. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30.12.1962 «Про укрупнення сільських районів Української РСР» у Хмельницькій області було сформовано 10 районів: Волочиський, Городоцький, Дунаєвецький, Ізяславський, Кам'янець-Подільський, Красилівський, Летичівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький. Село Жабче увійшло до Старокостянтинівського району Стецьківської сільської ради [5].

Село Жабче як і багато інших поселень Волині і Поділля зазнавало спустошення татарськими набігами, які супроводжувалися розоренням міст і сіл, масовим винищенням і вивезенням у рабство населення. Адже ці землі лежав на Чорному шляху, тобто на дорозі, по якій дикі орди кримських татар вривалися вглиб краю давньої Речі Посполитої. Внаслідок жакливого розорення татарами маєтків князя Острозького, Королівським указом від 27 березня 1578 р. селян князя Костянтина Острозького в опустошених татарами його маєтках, (до якого входило і село Жабче), що знаходились в Київському, Луцькому і Кременецькому повітах, було звільнено від всяких поборів і податків на 8 років.

Близько 10 років був тимчасовий спокій від набігів татар і село почало відновлюватись.

У 1603 р. князь Януш (старший син Василя-Костянтина Острозького), ще за життя свого батька розділвся з своїм братом Олександром Острозьким величезними батьковими маєтками - і йому дістався Костянтинів з поселеннями і містечками, що до нього належали. Януш Острозький за підтримки сейму створив ординацію. Заснування Острозької ординації у 1609 році стало однією з найважливіших ініціатив Януша, яка мала на меті збереження родинних земель та оборону державних кордонів. Ординація острозька, складалася з 24 міст і більше 600 сіл. Він скуповував сусідні шляхетські маєтки і залишав їх у володінні колишніх власників з обов'язком вступати в його ординацію і у випадку потреби виступати озброєними на захист краю.

У 1616-1618 рр. був новий набіг татар. Маєтки князя Януша Острозького як і майже вся Волинь були знову розорені татарами. Татари кинулись на місцеві поселення, всі фольварки, хутори коло

III всеукраїнська науково-практична конференція

міста Костянтинова було спалено, багато люду було перебито, погнано до полону.

Про це розорення татарами маєтків князя Острозького записано в міську Кременецьку книгу 16 листопада 1618 р. із слів Петра Хованського, слуги князя Януша Острозького, і возних Гавратинського і Бизимовського, які при свідках оглядали всі ці розорені татарами маєтки. Бизимовський засвідчив у суді, що оглядав 11 і 12 жовтня 1618 р. всі фільварки, гумна, хутори і «осілости» міста Костянтинів. З Костянтинова він відправився у «...волости Константиновские, с. Костенець, с. Раїтківку, с. Мацевичі, с. ініе Мацевичі, с. Огіївці, с. Писарівка, с. Грозинці, с. Киселі, с. Остриківці, с. Перегонівку, с. Сахнівці, с. Красносілку, с. Демківці, с. Жабче, с. Капустин, с. Поповці,...» (Далі іде великий перелік нааселених пунктів. Авт). «Ті всі фільварки, - заявляє возний, - і осілости з фільварками, млинами, корчмами, аж до ґрунту попалено, підданих з дружинами, з дітьми і зі всіма їх маєтностями до орди погнано, майже вся та волость зовсім знесена і спустошена, жодних халуп, ані людей немає і я не бачив - лише плоть, або соха горюча зостала; сила слуг княжати його милості (Януша Острозького), котрі маєтності від княжати в тій Костянтинівській волості тримали, від тих татар побрано і до орди з дружинами з дітьми і зі всіма їх маєтностями послано. Мова не може висловити всього жаху цих днів: розпління дівциць, осоромлення чоловіків, позбавлення майна, голодна смерть, сором неволі і ланцюгів» [6].

У 1753 р. величезні володіння Острозької ординарії, а це було 602 населені пункти, останнім чоловічим представником Острозької лінії князем Янушем Олександром Сангушком були роздарені. Згідно з Кольбушівською угодою від 7 грудня 1753 року з Острозької ординарії наряду з іншими володіннями були передані «...Самчики, Поповці, Капустин, Жабче, Костениці (Костянець)...», які за цією угодою перейшли у власність князя Франца Любомирського [7].

Наприкінці XIX ст. Мало-Шкарівську волость було ліквідовано, її поселення увійшли до складу Лабунської (Великі Мацевичі, Мала Шкарівка, Малі Мацевичі, Москвитинівка), Бутовецької (Жабче, Стецька) та Грицівської (Велика Шкарівка) волостей [8].

У третьому томі книги вченого - краєзнавця, громадсько-наукового і церковного діяча Миколи Теодоровича «Волинь в описаннях городов, местечок и сел» село описується так: «Село

Жабче розташоване на високій місцевості, біля невеликого ставка, який в сухе літо висихає. Відноситься до Бутовецької волості; від Житомира – 120 верст, от Заславля 45 верст, від найближчої залізної дороги ст. Шепетівка – 40 верст, від найближчої поштової станції – Старокостянтинів – 10 в.; від найближчих приходів: село Лашки (зараз це село Морозівка Старокостянтинівської ПГ) – 12 в., с. Стецьок (Стецьок) – 3 версти, с. Капустина 3 в.» [9].

Село за кількістю жителів було досить великим. Найбільшим за чисельністю населення село було у 1897 році. Згідно з даними першого перепису населення у 1897 році село Жабче Заславського повіту нараховувало 629 жителів: 304 чол. та 325 жін. З них 567 були православними [10].

За даними Списку населених міст Волинської губернії, в якому подано список населених пунктів по повітах і волостях за 1906 рік, село Жабче, входило до Бутовецької волості, Заславського повіту. У селі було 128 дворів, жителів обох статей – 608 чол.; відстань від повітового міста Заслава – 40 верст, від волості – 8 верст. Від поштової станції Старокостянтинів – 10 верст [11].

В історико-статистичному описі Волинської єпархії вказується, що на той час приход села Жабче входив до 2-го благочинного округу Заславського повіту. До приходу було приписане село Раптівка. У 1726 році в селі Жабче на кошти поміщика Андрія Прилуцького та прихожан була побудована церква «во имя Святыя Живоначальной троицы» (Гроїцька). Вона була дерев'яна, на камінному фундаменті, з дерев'яною дзвіницею. Копії метричних книг тут зберігались з 1749 року, а сповідальні відомості з 1837 року. Опис церковного майня вівся з 1806 року. Проводи в селі були у Фомину неділю (перша неділя після Великодня). Церква мала землі: під садибою і городом – 3 десятини, орної землі – 32 десятини (чорнозем), 16 десятин сіножаті. Переважна більшість землі знаходилось на відстані 1-2 версти від села (і сьогодні в селі його називають «Попове поле») та на відстані 6 верст від села (Під Попівцями). Вказувались відомості про те, що в архіві церкви були старопечатні книги: Євангеліє Львівське видання 1722 року; Євангеліє Почаївське видання 1771 року, Требник Почаївське видання 1771 року та ін.

З 1874 року в селі діяла церковно-приходська школа, у якій навчалося на той час 27 хлопчиків. Був один учитель, якому платили 70 руб. за рік [12].

III всеукраїнська науково-практична конференція

У 18-19 ст. власниками села був рід Соколовських. У 1911 власником села був Кастан Соколовський (римо-католицького віросповідання), який мав 424 десятини фільварочної землі. У селі нараховувалось 61двір, 572 прихожан обох статей, 18 римо-католиків, 16 євреїв, які тримали корчму, мали свої землі [13]. І сьогодні одне з полів поблизу села називають *Жидівське*. У пана був великий фруктовий сад, теплиці.

Село, як майже вся область, пережило страшні роки голодомору. За даними різних джерел в селі Жабче у 1932-33 роках від голоду загинуло близько 50 жителів. Серед них і два малесеньких брати мого батька - Мартинюка Миколи Васильовича, які померли у 1932 році з різницею в один місяць - Іон (немовля) 4.09.32р. та Дмитро (2 роки) 3.10.32 року. Проте і сьогодні не всі імена встановлені. У Мартиролозі, укладеному на підставі актів цивільного стану (Державний архів Хмельницької області, Ф. Р. - 6452, оп. 1, спр. 24) та поіменних списків жертв голодомору 1932-1933 років, складених Радковецькою сільською радою встановлено імена 30 чол. Про страшні свідчення очевидців голодомору в селі описується у Книзі пам'яті [13].

Село Жабче з липня 1941 року до березня 1944 року перебувало під нацистською окупацією. Його звільнили під час Проскурівсько-Чернівецької операції війська 1-го Українського фронту.

Після війни у 1949-53 роках в с. Жабче Грицівського району був колгосп ім. Гастелло [14].

До війни і аж до 60-х років ХХ ст. господарські будівлі, вітряк, магазин (колгоспна комора), молочно - товарна ферма, курятник були у південній частині села. У 60-х роках всі господарські споруди перенесли на північну частину села, поближче до села Стецьки, адже з 1962 року с. Жабче було підпорядковане Стецьківській сільській раді, входило до колгоспу «МИР» с. Стецьки. На даний час це руїни не діючого господарського двору.

До 2020 року, село Жабче входило до складу Старокостянтинівського району.

12 червня 2020 року, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 727-р «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад

Хмельницької області», село Жабче увійшло до складу Старокостянтинівської міської громади [15].

Сьогодні село Жабче входить до Хмельницького району Хмельницької області. Знаходиться на відстані 18 км від м. Старокостянтинів у північній частині Радковецької сільської ради. (Тут слід пояснити, чому у старіших документах відстань вказується 10 км, а сьогодні –18, це пов'язано з тим, що раніше була дорога через село Радківці, а у зв'язку з побудовою шляху в обхід села вона становить 18 км. У селі нараховується 125 дворів, населення - 339 чоловік [16].

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів ПЗР. Ч. 6. Акти про економічні та правові відносини селян у XVI-XVII столітті. (1498-1795). Т. 1. - С. 290-292.
2. Захар'єв В. А. Наукові здобутки археологів Хмельницького відділу ДП «ОАСУ» «Подільська археологія» // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник / [редкол.Баженов Л. В. (голова), Блажєвич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.), Захар'єв В. А. (упорядник) та ін.] - Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. - Вип 2. - С. 50.
3. Про доповнення переліку щойно виявлених об'єктів археології у Хмельницькій обдсті: наказ Хмельницького управління культури. національностей та релігій № 62 н- від 25 лют. 2013 року. / Архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
4. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии/ В. Б. Антонович. - Москва : Типографія Г. Лисснера и А. Гешеля.-С. 98.
5. Хмельницька область: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1982 року. - Львів, Каменяр, 1982. - С. 43.
6. Опис володінь князя Януша Острозького у південносхідній Волині 1615 року / Упорядники В. Атаманенко, І. Рибачок. - Острог : Видавництво Національного університету Острозька академія, 2009. - С.25-27.
7. Теодорович Н. І. Волинь в описаниях городов, местечок и сел. Т. 3. Кременецкий и Заславский уезды.- Почаев, 1893. - С. 409-410.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России. - Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. - СПб., 1885. - 349 с. (Мало-Шкарівська волость . с. 187), (Бутовецкая волость. С. 186).
9. Теодорович Н. І. Волинь в описаниях городов, местечок и сел. Т. 3. Кременецкий и Заславский уезды. - Почаев, 1893. - С. 514-515.
10. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи

III всеукраїнська науково-практична конференція

населения 1897 г. – Санкт-Петербург: типография «Общественная польза», 1905. – X., 270, 120 с. – (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под редакцией Н. А. Тройницкого).

11. Список населенных мест Волинской губернии.: Издание Волинского статистического комитета.-Житомир, Волинская губернская типография.-1906. - С. 71.

12. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. Под ред. Н. И. Теодоровича. Т. 3. Уезды Кременецкий и Заславский.-Почаев, Типография Почаево-Успенской Лавры. - 1893. - С. 514-515.

12. Теодорович Н. І. Волинь в описаниях городов, местечок и сел. Т. 3. Кременецкий и Заславский уезды. - Почаев, 1893. - С. 514-515.

13 Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. Книга 1 /Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладунок І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – С. 579-571. Кн. 2. С. 776- -777.

14. ДАХО. Ф. Р-3700, опис 1, 1949-1953 рр.

15. Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Хмельницької області. Офіційний вебпортал парламенту України (укр.). Процитовано 15 липня 2025 року.

16. <https://gromada.info/gromada/skostyantynivska/#9575>.

УДК 94(477.43)«18/19»:352

*О. Онищук,
село Маліївці*

ПІДЛІСНИЙ МУКАРІВ – ЦЕНТР МУКАРІВСЬКОГО СТАРОСТВА ТА МУКАРІВСЬКОЇ ВОЛОСТІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В даній статті зроблено спробу висвітлити період історії села Підлісний Мукарів з кінця XVI – до початку XX ст., тобто у той період, коли воно було центром Мукарівського староства та Мукарівської волості.

Ключові слова: Підлісний Мукарів, Мукарівське староство, Мукарівська волость, Олександр Гуменецький, Костел Йосипа Обручника, Базилій Шах, принц Нассау-Зіген, Павло Бутягін, Покровська церква, Павло Дзюбинський, однокласне міністерське училище, вища початкова школа, Лука Вишневецький.

В історичних документах село Підлісний Мукарів вперше згадується у 1593 р. Історія села, у т. ч. його землеволодіння, пов'язана з Пільним Мукаровом, існування якого визначено в документах 1404 роком « такъ уже при выкупѣ Боною барскихъ имѣній въ числѣ этихъ послѣднихъ оказалось три Деражни, двое Каричинець, три Слободки, два Мукарова» [5]. З часом назва поселення змінювалася: Мукарів, Нижній Мукарів, Старий Мукарів, Пільний Мукарів. Саме тоді король Владислав Ягайло передав Петру Шафранцю величезне помістя на Поділлі – Сатанівську та Зінківську волості, а з ними і мукарівські землі. Однак незабаром всі ці помістя у Петра Шафранця за 1000 празьких (широких) грошей викупив князь Вітовт. Після смерті останнього Ягайло передав ці помістя польському вельможі Петру Одровонжу за військові заслуги. Його права на ці помістя були підтверджені грамотою короля Владислава III у 1440 році» [2].

У XV ст. на території Поділля існувало Подільське воєводство як адміністративно-територіальна одиниця Королівства Польського і складалося воно з семи адміністративних одиниць – староств: Кам'янецьке, Червоноградське, Скальське, Смотрицьке, Бакотське, Летичівське, Ровенське. Згідно з цим поділом Підлісний Мукарів входив до Кам'янецького староства. Але в 1494 році Мукарів на р. Студениці разом з королівськими селами Біла, Чорна, Оринин, Стрихівці, Міцівці, Личків і Лісківці були передані Смотрицькому замку. Опис замку засвідчує, що ці села були небагаті, бо їх спустошили татари та волохи. За королівським указом 1665 року Підлісний Мукарів разом з навколишніми селами (Польовий Мукарів, Міцівці, Татариськи, Сприсівка, Вихрівка, Ярова Слобідка, Нестерівці) утворили особливе Мукарівське староство. Саме тоді останній власник Польового Мукарова Олександр Гуменецький передав село своїй дочці Вероніці. Вона вийшла заміж за краківського каштеляна Яна Фонреля, а він зміг домогтися від короля для Польового Мукарева та навколишніх сіл статусу особливого староства Ушицького повіту [2].

У 1613 році тут в Підлісному Мукарові збудували перший дерев'яний костел. Перший дерев'яний костел був збудований у 1613 році коштом подільського підсудка Андрія Гурського (Горського) [9], а король Сигізмунд III 12 серпня 1613 року обдарував його привілеями та оснащенням, але вже в кінці XVII століття храм зазнає руйнувань від турків [2].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Новий костел звели в 1760 році, який також був із деревини і проіснував майже 100 років, аж до початку зведення нового храму з тесаного каменю. Спорудили храм парафіяни власним коштом, а ініціював будівництво священник Базилій Шах [12]. У 1886 році храм був освячений на честь святого Йосипа [2]. На початку ХХ ст. у Підлісному Мукарові було понад 400 парафіян. В 1933 році храм закрили (відкрили його у 1941-му). [11] В часи так званої хрущовської антирелігійної кампанії, пік якої припав на 1958-1964 роки, святиню у 1962 році закрили повторно. Віруючим споруду повернули в 1989 р. В радянські часи на мукарівський храм чекала така ж доля, як і багатьох інших. Деякий період тут розміщувався музей. У 1990-х його повернули нечисельній католицькій громаді. Після повернення архітектурним відділом Дунаєвецького району було розроблено план реконструкції святині та зведення дзвіниці. У 1989-1992 роках костел реставрували (малярне оздоблення виконали художники зі Львова під керівництвом Романа Довганика). У 1992 році храм освятив єпископ Ян Ольшанський. Чеська фірма «Рігер Клос», за сприяння органіста Львівського органного залу Віталія Півнова, була проведена реконструкція органу. Львів'яни Стефан Адамський і колеги виготовили вівтар, сповідниці і рами Хресної дороги. Було також споруджено парафіяльний і катехитичний будинок, завершено ремонт костелу [9]. Тривалий час богослужіння проводив священник Юзеф Чоп [7].

Близько 1728 року Мукарівським старостою став Йосип Калиновський, син Валентія, одруженого на Анні Лянскорунській, вдові Андрія Фонреля. Однак вже в 1730 році власником Мукарівського староства став литовський маршал До Кампо-Сципіон [5]. Приблизно в 1744 році староство перейшло в довічне користування до Бернарда Гоздського, який одружився на спадкоємниці Гуменецьких Катерині Гоздській. Відомо, що Гоздський сплачував в казну четверту частину своїх прибутків від староства. Єдиною спадкоємницею Гоздського була його дочка Кароліна-Шарлота, котра вперше була одружена з князем Янушем Сангушком [12]. Другим чоловіком Кароліни став принц Нассау-Зіген. Майбутнє подружжя зустрілося у бельгійському місті Спа де принц перебував на лікуванні. Дослідники називають його шукачем пригод, дамським угодником, інтелектуалом, хоробрим воїном, авантюристом... Його особа досить цікава і відома, адже був

час, коли про подвиги принца знала уся Європа [1]. Ось, зокрема, що говориться про нього в знаменитому словнику Брокгауза і Ефрона, виданому в Санкт-Петербурзі у 1897 році: «Нассау-Зіген (Карл-Гайнріх Никола-Отто, Принц Нассау-Зиген) — російський адмірал (1745-1808). Походив з католицької лінії Зіген. В чотирнадцять років добровільно пішов служити до французької армії. В 1766-1769 рр. з відомим французьким мореплавцем 18 ст. Бугенвіллем здійснив кругосвітню подорож. Під час англо-іспанської війни командував плавучими батареями на боці Іспанії. Був у близьких стосунках з Г. Потьомкіним. Командував галерним флотом в Очаківському лимані Нассау і неодноразово розбивав турецький флот» [3]. Крім того Нассау був у дружніх відносинах з багатьма європейськими монархами (наприклад, з імператором Німеччини Йозефом II), принцями, послами, художниками та іншими діячами, які мали істотний вплив на історичний і культурний розвиток тогочасної Європи [12].

У 1785 році Мукарівське староство було придбане принцом Нассау купівлею на 50 років емфітевтичного права володіння, тобто володіння чужою землею на правах оренди. З 1807 року володіння землями на підставі емфітевтичного права у кожному конкретному випадку затверджувалося імперським рішенням. Очевидно Нассу не встиг юридично оформити право на володіння Мукарівським маєтком у зв'язку з його смертю у 1808 році [3]. Наприкінці жовтня 1815 року прийомна донька Нассу Єлизавета Фалое зобівчалася з секретарем паризького посольства Павлом Степановичем Бутягіним, який був впливовою людиною в Російській імперії, де в основному і були маєтки Єлизавети. Він почав швидко і енергійно вирішувати майнові справи дружини, через це у сім'ї розпочалися сварки і шлюб було розірвано. У 1818 році Бутягін закріпив за собою староство на 12 років. Він обіцяв сплачувати в казну четверту частину прибутку — 3788 крб. 93,5 коп. [12]. Однак у тому ж 1818 році за право власності на Мукарівський маєток розпочалася енергійна боротьба між Бутягіним та католицьким духовництвом. Католицький єпископ Боргіаш Манкевич підняв чергове клопотання про пожалування маєтку, посилаючись на недостатність казенних сум, які йшли на утримання його кафедри (6 тис. крб. асигнаціями). Це питання було вирішене на користь біскупства. Згідно з імператорським указом від 2 січня 1820 року Кам'янецькому єпископу, як і раніше,

III всеукраїнська науково-практична конференція

виплачували 6 тис. крб. асигнаціями і, крім того, кварту з Мукарівського староства у розмірі 3789 крб. сріблом. Бутягін формально залишався орендарем лише до 1830 року. По закінченні терміну попередньої оренди Мукарівське староство повністю перейшло до кам'янецьких єпископів, але без обов'язку з їх боку платити в казну кварту, тобто фактично на правах повного володіння. Незважаючи на опір попереднього власника, кам'янецький єпископ вступив у володіння маєтком з економічного терміну, тобто 23 березня 1830 року [12].

З давніх часів в Підлісному Мукарові існувала Покровська церква. З церковного літопису відомо, що на 1794 рік вона була дерев'яна, однокупольна і дуже стара. Яких небудь відомостей про її вік не було. Тому 1794 року на місці старої, дерев'яної розпочали будувати нову кам'яну церкву. Грамоту та благословіння на її будівництво видав уніатський єпископ Подільський Петро Білянський, а закінчено будівництво у 1820 році. Нове приміщення освячували архієпископ Подільський Ксенофонт, Ушицький повітовий протоєрей Антоній Яцемирський за участі отця благочинного Михайла Янушевського. Церква була досить скромною з дерев'яним дахом, земляною підлогою, старим іконостасом та зношеним церковним начинням. Лише після відвідин у 1866 та 1868 роках церкви митрополитом Подільським Леонтієм, який зробив зауваження про вбогий стан храму, новий священник Андріан Главацький разом з прихожанами зробили ремонт; дерев'яну підлогу, залізний дах, розпис стін, замінили ікони, придбали нове начиння, а також спорудили кам'яну дзвіницю. В 1895 році облаштований двоярусний іконостас, розписаний клеєвими фарбами під трафарет. В 1899 році у Мукарівському храмі провели службу Архієрейський Преосвященний Дмитрій колишній єпископ Балтський Подільської губернії [16].

Відомо що протягом 1766–1900 років в Підлісному Мукарові було 5 священників: до 1795 року греко-католицькі Михайло Лісовський та Андрій Завадовський; останній перейшов до православ'я і служив в церкві до 1820 року. Наступними були православні – Йосип Завадовський, Андріан Главацький та Павло Дзюбинський [16].

Згідно указу імператора Павла I, 12 грудня 1796 року було утворено Подільську губернію, коли землі колишнього

Подільського воєводства Речі Посполитої були інкорпоровані до складу Російської імперії. Внаслідок адміністративно-територіальних перетворень Підлісномукарівське староство ліквідувалося, а замість нього утворено Мукарівську волость з центром в с. Підлісний Мукарів та селами, які входили до складу колишнього староства. Таким чином, протягом всього XIX ст. аж до 1923 року у Підлісному Мукаріві знаходилось волосне управління Мукарівської волості Ушицького повіту Подільської губернії - орган селянського самоврядування, що складався з волосного суду, волосного правління (старшина, писар) та волосного сходу [6].

В грудні 1841 року Мукарівський маєток був переданий в управління Міністерства державних маєтностей. В селах Мукарів Підлісний, Мукарів Польовий, Вихрівка, Сприсівка, Міцівці, Варварівка, Татариськи, Слобідка Ярова налічувалось 1475 селян чоловічої й 1487 жіночої статі, 1887 десятин орної землі в розпорядженні фільварку, 5143 десятини в розпорядженні селян, 1619 десятин лісу [12]. За новими інвентарями, складеними після прийому маєтку в управління держави, його річний прибуток складав 7189 крб. сріблом. Але ця передача не вилучила селян з-під влади дворянства, оскільки Мукарівський маєток було передано в 6-річну оренду за плату 10150 крб. сріблом [2]. Очевидно, що таке значне перевищення орендної плати над інвентарним доходом стимулювало орендарів до посилення експлуатації селян, але з іншого боку воно стимулювало впровадження новітніх методів ведення господарства. Після закінчення терміну оренди селяни Мукарівського маєтку були переведенні на поземельний оброк. Це сприяло розширенню їх господарської самостійності та формуванню приватної ініціативи [12].

У 1893 році в Підлісному Мукаріві нараховувалось 306 дворів і 1896 жителів, а у 1905 р. дворів 391, а жителів 2202. Наприкінці 80-х рр. XIX село відносилось до медичної дільниці, лікарня, якої знаходилась у м. Дунаївці і була розрахована на обслуговування населення сіл семи волостей повіту [4]. У Підлісному Мукаріві було приймальне медичне відділення (таких у повіті було 2) та фельдшер. У селі функціонував волосний сільський банк [2]. У 1905 р. до волості входило 13 сіл, 7 з яких належали казні, 4 - державі, решта - передавались у спадщину. Всього у волості нараховувалось 2508 дворів. Населення складало 13339 жителів. Зокрема, у Підлісному Мукаріві - 2202, Міцівцях - 2072, Татарисках

III всеукраїнська науково-практична конференція

(Ставище) - 1417, Вихрівці - 1346, Пільному Мукарові - 1142, Сприсівці - 978, Дем'янківцях - 848, Манівці - 683, Малій Кужелівці - 638, Барбарівці (Варварів ці) - 672, Синяківцях - 608, Гуті Морозівській - 583, Яровій Слобідці - 239. На території волості діяла сукновальня (Дем'янківці), знаходились найбільші в губернії запаси нуліпорових вапняків (Мала Кужелівка) [2].

Підлісний Мукарів знаходився на відстані 30 верств від повітового міста Нової Ушиці. Відносився до першого стану, пристав якого перебував містечку Дунаївці. Стан розподілювався на урядницькі дільниці. Спочатку село підпорядковувалось Миньковецькому, а пізніше - Тиннянському уряднику [4].

У Дунаївцях перебували дільниці (до них відносилося село) мирового посередника (роз'язував питання, що виникали з поземельних відносин між поміщиками і селянами), судово-мирового округу (розглядав дрібні кримінальні справи) та слідчого. Найближчими земською і повітовою (сюди доставлялась кореспонденція) станціями були м. Дунаївці (10 верств), і залізницю - Проскурів (56 верств) [4].

Початком шкільного життя у Підлісному Мукареві слід вважати 1861 рік [10]. Саме тоді, як свідчать історичні джерела, у Підлісному Мукареві було відкрито церковно-приходську школу. У 1872 році однокласне міністерське училище [14]. З 1884 року, після прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи», ЦПШ офіційно стали називатися церковно-парафіяльними, у яких 50% змісту навчання складала дисципліни релігійного характеру. Першим учителем став Кротін, який вчив читати, рахувати, а священник Дзюбинський навчав дітей «Закону Божому». Цей перший навчальний заклад села містився у будинку волості [7].

З 1885 року освітою Підлісного Мукарева стало опікуватися земство. У 1912 році учні земської школи перейшли у нове приміщення яке, за літописом історії села, побудоване за ініціативи учителя Луки Івановича Вишневського, котрий без дозволу землеміра вночі відбив місце під школу і розпочав будівництво (тепер це приміщення перебудовано і у ньому знаходиться Будинок культури). У 1918 році в селі Підлісний Мукарів відкривається вища початкова школа. Першим завідуючим цієї школи був Лозюк Афанасій Андрійович, учителями - Березовський, Сенек, Лопушанський, Курочка [8]. В 1911 р. було збудовано новий будинок волосного управління. 1889 року учитель

Григорій Михайлович Панасюк і священник Андрій Грединський навчали 53 хлопчиків і 7 дівчаток. Училище знаходилося в громадському будинку, оточеному садком. Діяв училищний хор у складі 18 дітей, керував ним учитель [12].

1910 року витрати земства на утримання міністерського училища у Підлісному Мукарові склала, окрім державних сум, 310 крб. [12].

1912 року підлісномукарівські школярі перейшли в нове побудоване за ініціативи учителя Луки Івановича Вишневського приміщення (тепер служить Будинком культури) [7].

1918 року в селі відкрилося вище початкове училище, яким завідував Афанасій Андрійович Лозюк, учителями працювали Березовський, Сенек, Лопушанський, Курочка [8].

Друга сесія ВУЦВК VII скликання, яка відбувалася 12 квітня 1923 р., своєю постановою «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» скасувала волості і повіти, замінивши їх районами. Таким чином була ліквідована Мукарівська волость, а її територія ввійшла до складу Солобковецького району, Дунаєвцького району та Миньковецького району [15]. Після укрупнення районів 1959 року всі села колишньої Мукарівської волості ввійшли до складу Дунаєвцького району [17]. З 2016 року село Підлісний Мукарів підпорядковане Новодунаєвцькій ОТГ [13], а з жовтня 2021 у складі Малієвцького старостинського округу [14].

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманчук О. І. Тинянський принц // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник наук.-краєзн. праць [редкол: Прокопчук В. С. (гол.), Ісакова І. А. (відп. секр.), Баженов Л. В. та ін.] - Дунаївці; Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко В. Г., 2019. - Вип. 7. - 560 с.
2. Гавришук А. П. З історії села Підлісний Мукарів // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: роль і місце в історії Поділля». - Дунаївці, 1993. - С. 147.
3. Голобуцький П. В., Мясоуто Ш. К., В. Нассау-Зіген Шарль-Анрі-Ніколя-Отто де // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. - К.: Наукова думка, 2010. - Т. 7 : Мл - О. - С. 202.
4. Гульдман В. К. Подольский Адрес-Календарь / Гульдман В. К.. - Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1895. - 595 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

5. Грушевский М. С. Барское староство : исторические очерки (XV - XVIII в.) / Михаил Сергеевич Грушевский. - К., 1894. - 404 с.
6. Мукарівська волость. Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. Онищук О. Г. З історії села Підлісний Мукарів / Онищук О. Г. // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. - Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2018. - С. 229.
8. Його .У пам'яті людській живе і досі / Онищук О. Г. // Дунаєвечкий вісник. - 2016 - № 2. С. 6; № 58. - С. 6.
9. Підлісний Мукарів. Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
10. Прокопчук В. С. Освіта на Дунаєвеччині в період до 1917 року / Прокопчук В. С. // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. К.: Рідний край, 1997. - С. 248.
11. Його. Дунаєвеччина: край і люди: [монографія] / Прокопчук В. С. - Дунаївці; Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2013. - 352 с. іл.
12. Його. Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-краєзнавчий нарис/ В. С. Прокопчук, А. І. Камінська. - Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. - 560 с.
13. Рішення Хмельницької обласної ради від 13 серпня 2015 року № 6-33/2015 «Про утворення Дунаєвечкої селищної об'єднаної територіальної громади і призначення перших місцевих виборів депутатів Дунаєвечкої селищної ради об'єднаної територіальної громади та Дунаєвечкого селищного голови».
14. Рішення Тринадцятої (позачергової) сесії і Новодунаєвечкої селищної ради 28 жовтня 2021 р. «Про створення старостинських округів»:- Електронний ресурс: <https://dunaevecka-gromada.gov.ua/rishennya-radi-13-44-26-01-02-2017/>.
15. Суспільно-політичний лад та розвиток конституційного законодавства УРСР в складі СРСР //1922-1930 рр. Електронний ресурс: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/4697/>.
16. Старенький І. О., Старенька Я. О. Церковний літопис села Підлісний Мукарів.// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник науково-краєзнавчих праць[редкол: Прокопчук В. С., голова Ісакова І. А., відп. секретар, Баженов Л. В. та ін.]. -Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко В. Г., 2019. - Вип. 7. - 560 с.
17. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 року / Президія Верховної Ради УРСР, Відділ в питаннях роботи Рад ; склав, підгот.: Д. О. Шелягін, Д. Н. Складєвський ; відп. ред. В. Є. Нижник. - Київ : Держполітвидав УРСР, 1962. - 419 с.

УДК 908(477.43)

Микола Крушельницький,
Йосип Осецький,
м. Хмельницький

ІСТОРИЧНІ МИТТЄВОСТІ СЕЛА СЛОБІДКА-ГІРЧИЧНЯНСЬКА З ДУНАЄВЕЧЧИНИ

У статті розкриваються маловідомі краєзнавчі факти з минувщини подільського села Слобідка-Гірчичнянська, що на Дунаєвеччині.

Ключові слова: село Слобідка-Гірчичнянська, Дунаєвецька міська територіальна громада Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, село Гірчична, Попелівка, Дунаївці, костел капуцинів, капіталістична індустріалізація, Голодомор, великий терор, російсько-українська війна.

Актуальність роботи. В сучасних умовах боротьби України за незалежність для історичної науки є важливим такий об'єкт досліджень як минувщина конкретних населених пунктів у контексті загальних соціальних процесів, що відбувалися на теренах нашої країни. Результати розвідок із зазначеної проблематики опублікували відомі українські науковці В. Адамський, Л. Баженов, В. Байдич, С. Єсюнін, Л. Місінкевич, В. Прокопчук, В. Смолій, Ю. Телячий, М. Торчинський, П. Тронько, Ю. Шаповал та інші вчені. У цьому сенсі є слухними започатковані Хмельницькою обласною організацією НСКУ Всеукраїнські науково-практичні конференції «Історія міст і сіл України» щодо осучасненого правдивого висвітлення в новітніх виданнях історії міст і сіл Поділля-Хмельниччини.

Тому **метою** цього дослідження є розкриття маловідомих, досі не висвітлених історико-краєзнавчих фактів у контексті життєвої долі подільського села Слобідка-Гірчичнянська, що на Дунаєвеччині.

Виклад основного матеріалу. Нині село Слобідка-Гірчичнянська перебуває у складі Дунаєвецької міської територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [1]. Згідно перепису 2001 р. населення нараховувало 138 осіб, які проживають на трьох вулицях:

III всеукраїнська науково-практична конференція

Новоушицьке шосе, Юрія Богуцького та Устима Кармелюка. Село розташоване в межах Придністровської частини Подільської височини. Через населений пункт проходить автомобільна дорога Гуків – Дунаївці – Нова Ушиця – Могилів-Подільський та є старим поштовим шляхом. Дорога була позначена ще у XVIII ст. обсадженими липами і грабами, залишки яких, побиті часом та природними буревіями, тепер доживають свій вік обабіч неї. Тоді цією дорогою періодично етапували засуджених і арештантів, їздили в один і той же час балагули – карети, запряжені трьома кіньми. Ними перевозили пошту, а за окрему плату можна було під'їхати до інших населених пунктів.

Селом протікає невеличкий струмок, який біля села Гірчична вливається у річку – ліву притоку Студениці. Він бере свій початок в заболоченій сиворогівсько-іванковецькій місцині, живиться в основному джерелами і дощовими водами. Колись струмок був повноводним, водилася мілка рибка, весною і під час сильних злив вода розливалася долиною та частково проїжджою дорогою. Проте зі зміною клімату, зменшенням опадів у літній період періодично пересихає. Територія сільських земель Слобідки-Гірчичнянської розташована компактно і межує із землями сіл Іванківці, Гірчична, Руда-Гірчичнянська, Соснівка (колишня назва – Сцібори) та Сивороги. Частину цих земель біля села було розорано. Проте раніше тут були старі праліси з дуба, граба, липи, берези і домішкою акації, осики, ясена, клена та інших порід. Не випадково до сьогодні деяка місцина зберегла свою попередню назву як липник, дубина, березина та ін.

Точна дата заснування поселення Слобідка-Гірчичнянська невідома, але писемні джерела дають підстави стверджувати, що вже в кінці XVIII століття перші жителі оселилися на території сучасного села. Вони обробляли землю, вели домашнє господарство, рослили дітей. В Польському географічному словнику за 1881 рік зазначається, що село лежить біля поштового шляху між Сціборами і Дем'янківцями [2, с. 703].

У краєзнавчій праці відомого українського історика Євфимія Сіцинського знаходимо, що Слобідка-Гірчичнянська була заснована в кінці XVIII століття на гірчичнянських землях поселенцями – збіднілими дрібнопомісними шляхтичами, які на чиншовому праві володіли тут частиною землі, обробляли поля і експлуатували величезний масив лісів [3, с. 115-116].

У роботі професора М. Торчинського є числені варіанти назви села Слобідка-Гірчичнянська з 1787 року до сьогоднішнього часу: Sloboda Gorczyzanska (пол. 1787), Slobudka do Mukarowa (пол. 1789), Slobodka (пол. 1820), Слободка (рос. 1862), Горчичанская Слободка (рос. 1893), Слободка-Горчичанская (рос. 1911), Слобідка-Горчичнянська (укр. 1926), Слобідка-Гірчичнянська (укр. 1946), Слободка-Горчичнянская (рос. 1979) [4, с. 420]. У радянський період в ХХ ст. та вже в часи незалежної України село нерідко іменували як Слобідка Іванковецька через адміністративну приналежність до Іванковецької сільської ради Дунаєвецького району. Проте в офіційних документах донині залишається попередня назва Слобідка-Гірчичнянська.

У джерелах прийнято вважати, що назва Слобідка є похідною від «Слобода». В XVII-XVIII століттях ці назви були особливо популярні при іменуванні новозаснованих поселень або відокремлених частин великого села (присілки, садиби, хутори). Ареал поширення таких назв – Подністров'я, а північніше р. Південний Буг побутують назви Воля, Волиця із таким самим значенням [4, с. 419]. Адже власники землі звільняли їх жителів від виконання повинностей на певний термін або заохочували деякими полегшеннями з оплати чиншу тобто регулярного фіксованого податку в грошовій чи натуральній формі за користування земельним наділом. Ці пільги надавалися власниками маєтків, щоб переселити більше людей з інших місцевостей.

Додане у назві слово «Гірчичнянська» якраз вказує на належність Слобідки до сусіднього великого населеного пункту Гірчична, на території якого виникло це поселення. В Україні дотепер збереглися близько 100 населених пунктів, назви яких утворені на зазначеній основі.

Слід припустити, що перші поселенці села Слобідки-Гірчичнянської, як наголошував в кінці ХІХ ст. історик Євфимій Сіцінський, були вихідцями із сусіднього села Гірчична. Адже польськими поміщиками частина жителів Гірчични була переселена сюди із Західної України. Не випадково підставою для такої здогадки є назви, що дійшли до наших днів, північно-східної частини села Гірчична – «Галіція» (українська назва Західної України – Галичина), а також південно-східної окраїни села, де поселилась так звана мілка шляхта – «Шляхетчина».

III всеукраїнська науково-практична конференція

Минувшину села Слобідки-Гірчичнянської також підтверджено його старожилами. У 70-х роках ХХ ст. в садибах селян при будівництві нових будинків і господарських приміщень були виявлені добре збережені старі будівлі з березових колод обліплених глиною та без єдиного залізного цвяха –лише дерев'яне кріплення. Не випадково в ті роки співробітники музею під відкритим небом Пирогів на обійсті жителя Слобідки-Гірчичнянської А. Чайковського виявили стару особливу споруду – шопу. Ця невелика господарська будівля з місцевої деревини, без єдиного цвяха і пошита соломою слугувала не одному поколінню господарів для зберігання сільськогосподарського реманенту, сіна, дров та утримання тварин. Фахівці-музейники провели демонтаж, перевезення та встановлення шопи в архітектурно-ландшафтному комплексі на південній околиці Києва.

Шопа зі Слобідки-Гірчичнянської в музеї Пирогів

Нині ця пам'ятка зберігається у фондах Національного музею народної архітектури та побуту України, відображаючи минулі народні ремесла історико-етнографічного регіону нашої Батьківщини, зокрема Поділля [5].

У XVIII ст. ці землі перебували на території Речі Посполитої в межах Кам'янецького староства Подільського воєводства. Але наприкінці століття було утворено окреме Гірчичнянське староство, до якого ввійшли Гірчична, Слобідка-Гірчичнянська та Руда-Гірчичнянська. Це староство проіснувало до другого поділу

Польщі. Тоді Поділля відійшло до Російської імперії. Польські поміщики, хто залишився на своїй землі, присягнули на вірність Катерині II. У 1795 р. вона «пожалувала» Гірчичну з присілками Слобідкою-Гірчичнянською та Рудою-Гірчичнянською секунд-майору Стефану Качеріну [2, с. 703].

Слід зазначити, що історія Слобідки-Гірчичнянської також пов'язана з капуцинським костелом, що став осідком другої парафії в тодішньому містечку Дунаївці. Костел засновано у 1751 р. за підтримки місцевих власників великого коронного гетьмана Йосипа і його сина Станіслава Потоцьких, пізніше Красінських. Цей римо-католицький храм було урочисто освячено у 1790 р. львівським вікарним єпископом Кристіном Цешковським (1730-1800) під титулом «Непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії» [6].

У 1796 р. летичівський єпископ Міхал Сераковскі (1748-1802) для активізації місцевого релігійного життя і збільшення кількості вірян створив для костелу капуцинів у Дунаївцях парафію. Вона охоплювала західну частину містечка та села: Голозубинці, Замлинівку, Гірчичну і Ганнівку, а також садиби: Попелівку та Слобідку-Гірчичнянську. Акти свідоцтв про народження парафії велися з 1796 р. Візит від 5 листопада 1820 р. називає метричні книги: хрещення (від 22 грудня 1796 р. до 27 грудня 1815 р. та від 29 грудня 1815 р. до 5 листопада 1820 р.), шлюбу (від 14 листопада 1796 р. до 5 листопада 1820 р.), померлих (від 22 листопада 1796 р. до 5 листопада 1820 р.), перед шлюбних протоколів (від 12 травня 1808 р. до 5 листопада 1820 р.). В 1818 р. введено книгу заповідей. В 1805 р. парафія налічував 674 парафіянина, в 1814 р. – 756, в 1826 р. – 827, а в 1829 р. – 999 парафіян (521 чоловіків та 478 жінок) [7, с. 8].

Після того як в останні роки XVIII ст. Поділля дісталось росіянам Слобідка-Гірчичнянська і навколишні села стали входити до Ушицького повіту Подільської губернії та переходили від одного роду поміщиків до іншого.

Доречно наголосити, що поміщицькі землі Гірчични, її присілки якраз межували із землями так названої «Миньковецької держави» графа Ігнатія Сцібор-Мархоцького – відомого на той час реформатора землеволодіння, кріпосного права, децентралізатора місцевої влади. Він дбав про людей в селах, якими володів, створював цивілізовані умови для їхнього життя і праці. Такі вольності ставали предметом задрощів селян з інших володінь, а

III всеукраїнська науково-практична конференція

також невдоволеності місцевих поміщиків, духовенства і владних структур [8].

У 1809 р. маєток Гірчична та навколишні землі із селами у Стефана Качеріна купив баговицький староста Томас Теодор Вайнхард за 112 тисяч карбованців. Вже через чотири роки у 1813 р. володіння переходять у власність Терези Граб'янки (1749-1826) (з роду Стадницьких) [2, с. 703]. Вона була багатою вдовою відомого містика тих часів Тадеуша Граб'янки (1740-1807).

У 1813-1835 рр. Поділлям ширився селянський рух проти поміщиків під керівництвом Устима Кармелюка. Про цього шляхетного розбійника, народного героя як «чоловіка доброго» збереглися записані спогади жителів Слобідки-Гірчичнянської та навколишніх сіл нашого краю [9, с. 190-191].

Після придушення царизмом Польського повстання 1830-1831 рр., керуючись принципами боротьби з усім польським, цар Микола I (1796-1855) 17 липня 1832 р. затвердив указ «Про знищення деяких римсько-католицьких монастирів». В Подільській губернії Кам'янецької дієцезії планувалося закрити 35 монастирів, з яких 9 костелів мали бути реформовані в церкви, у тому числі і капуцинський в Дунаївцях. В 1834 р. костел капуцинів реформований в російську православну церкву під титулом «Вознесенія Господнього» (нині на цій території, після багатолітнього радянського забуття, здійснюються богослужіння в храмі «Різдва Христового» Православної Церкви України). Парафію при капуцинському костелі було об'єднано з дієцезійною парафією костелу «Святого Архангела Михаїла» в Дунаївцях. На момент ліквідації капуцинської парафії до неї належали, поряд з іншими селами, також Слобідка-Гірчичнянська (домів – 3, чол. – 8, жін. – 6), Попелівка (домів – 9, чол. – 28, жін. – 24), Гірчична (домів – 52, чол. – 99, жін. – 97) [6].

У 1852 р. онук Терези Граб'янки – Фелікс Граб'янка продав села Вільгельму Залевському (1806-1878), які пізніше стали власністю його сина відомого магната Сігізмунда Вільгельмовича Залевського аж до 1917 р. Про належність у 1868 р. Слобідки-Гірчичнянської до Гірчични і до Залевських також згадується у Польському Географічному словнику за 1881 р. [2, с. 703].

Десь у серединні XIX ст. гірчичнянський поміщик здійснив упорядкування земель і ліквідував малозаселену Попелівку, переселивши її мешканців у Слобідку-Гірчичнянську, що сприяло

росту населення села. Це підтверджують об'єктивні дані з Географічного словника Польського королівства та інших слов'янських країн за 1887 рік де відображено те, що Попелівка є давнім урочищем, а не населеним пунктом [10, с. 788].

Після поразки царизму в кримській війні та пов'язаного з нею скасування кріпосного права у Подільській губернії, як по всій Російській імперії, прискорилися різні соціальні процеси у тому числі розвиток грамотності населення. Зокрема в Слобідці-Гірчичнянській у 1892 р. з'явилася школа грамоти, яка підпорядковувалася початковій школі у с. Гірчична [3, с. 116].

Ще з 30-х років XIX ст. на Дунаєвеччині почалися процеси капіталістичної індустріалізації. До них були безпосередньо причетні німецькі поселенці, які в містечку Дунаївцях збудували текстильні і суконні виробництва та обслуговуючі їх потреби ливарно-металообробні підприємства. Ця робота вимагала великої кількості теплової енергії, забезпечити яку могло в ті часи спалювання деревини. Тому німецькі фабриканти накинули оком на навколишні лісові масиви. Одним із них став прадавній ліс, що розлягався на північний схід від Слобідки-Гірчичнянської до урочища Попелівка. Вже на початку XX ст., незважаючи на протести місцевих селян, цей ліс був поступово повністю викорчований на угоду дунаєвцьким промисловцям. Зараз на місці цього лісу залишилися тільки поля з кількома ґрунтовими дорогами та розлога долина з колишнім колгоспним ставком.

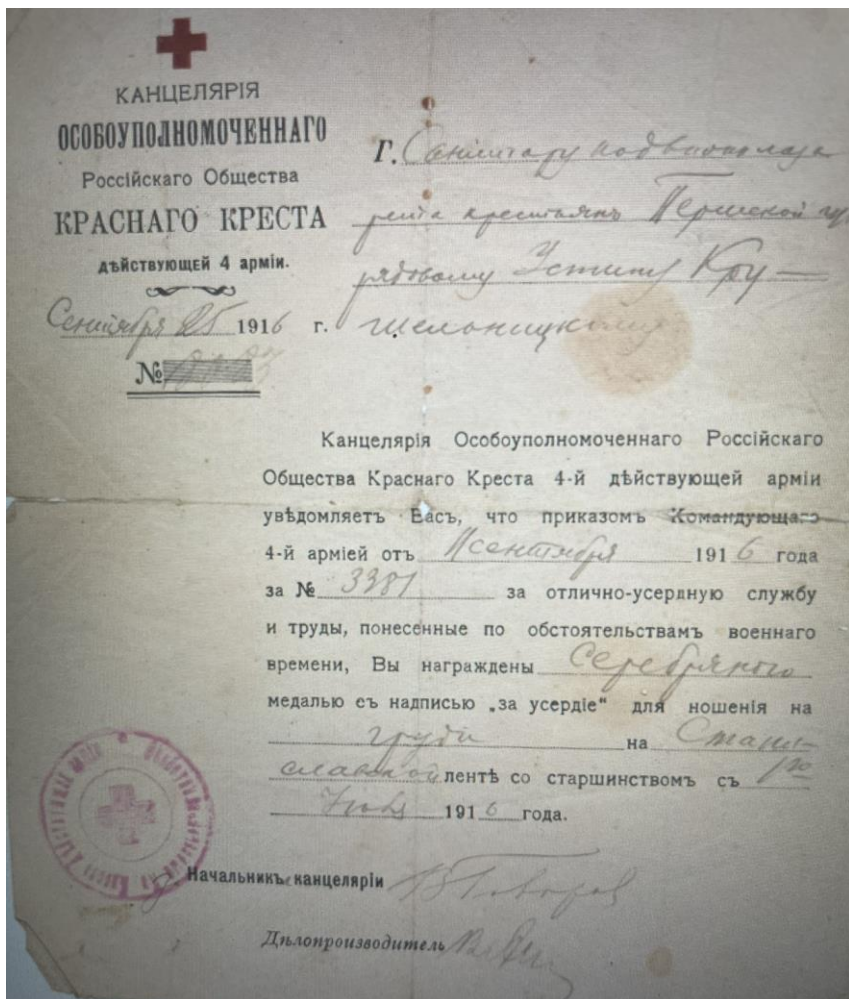
Безперечно, на житті села певним чином позначилися глобальні події революцій у царській Росії, Першої світової війни, боротьби українців за незалежність у 1917-1922 рр. У круговерті того часу багато втрачено різних матеріалів. Проте зберігся сімейний архівний документ про нагородження срібною медаллю на Станіславській ленті санітара пересувного лазарету рядового Крушельницького Устина за відмінну службу в умовах воєнного часу згідно наказу командувача 4-ої діючої армії від 4 вересня 1916 р. за № 3381.

Однак інших даних про конкретні події того часу, які стосуються села і її мешканців, поки ще не встановлено.

Після поразки українських національно-визвольних змагань і встановлення більшовицької держави – СРСР, у 1923 р. село Слобідку-Гірчичнянську підпорядкували Іванковецькій сільській

III всеукраїнська науково-практична конференція

радї. За тодішніми статистичними даними у селі налічувалося 84 господарства і 294 мешканців [11, с. 143].

Повідомлення про нагородження Крушельницького Устина в 1916 році

В роки насильницької колективізації в селі було створено колгосп імені так званого «17 партз'їзду». Архівні матеріали свідчать, що сталінський Голодомор позначився і на жителях цього села. Так, 19 квітня 1933 р. райуповноважений ДПУ Дунаєвського

району офіційно доповідав секретарю райпарткому та голові райвиконкомку «Про зафіксовані випадки голодування в районі». Серед 23 голодуючих в районі (кількість не повна, не всі обліковані) були голодуючі зі Слобідки-Гірчичнянської: Глуховські Михайло і Микола, Агновська Олександра та Олинович Леонтій [12]. Сьогодні подальша доля цих людей невідома. Однак на старому Іванковецькому цвинтарі збереглися рештки так званої «Братської могили», у якій поховані кілька десятків жертв цієї жадливої геноцидної трагедії, спричиненої діями тоталітарного режиму радянської влади.

Створена більшовицьким режимом в 20-х – 30-х роках ХХ ст. штучна ситуація з пан-атеїзму, що полягала у руйнуваннях храмів, закритті парафій, репресій проти духовенства та віруючих, грубо нехтувала духовними почуттями мешканців села. Так у 1930 р. був незаконно позбавлений волі римо-католицький священник з м. Дунаєвець Матушевич Антоній Іполітович і вже не повернувся до парафії (помер на Соловках від туберкульозу) [13, П-19263]. Внаслідок цього жителі села могли задовольняти свої релігійні потреби потайки і далеко від місця проживання – у с. Миньківцях (за 13 км), у с. Підлісний Мукарів (за 14 км).

На долі багатьох мешканців Слобідки-Гірчичнянської та їх сімей гірким болем позначилися репресивна людиноненависницька теранія більшовицького режиму. За архівними даними і архівно-історичними дослідженнями під пресом цієї влади в період 1929-1948 рр. опинилося 14 місцевих громадян. Зокрема, за надуманими звинуваченнями (контрреволюційна діяльність, антирадянська агітація і пропаганда, шпигунство, членство в неіснуючій Польській організації військовій, соціально небезпечний елемент, ухилення від праці в колгоспі) 8 жителів села були вислані за межі України, у Північні регіони і до контраційних та виправно-трудова таборів, а 6 – у часи «великого терору» 1937-1938 рр. були розстріляні за рішеннями НКВС, прокурора СРСР та особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області. Так у грудні 1937 р. безневинною жертвою влади став Гіжевський Франц Йосипович, 1899 р., поляк, малописьменний, колгоспник. У вересні 1938 р. було розстріляно усіх п'ятьох репресованих цього ж року. Це Борковський Антон Феліксевич, 1907 р., поляк, малописьменний, робітник; Гавельський Антон Павлович, 1908 р., українець, малописьменний,

III всеукраїнська науково-практична конференція

міліціонер; Думанський Петро Іванович, 1880 р., поляк, малописьменний, голова колгоспу; Крушельницький Микола Іванович, 1896 р., поляк, малописьменний, колгоспник; Погужельський Володимир Іванович, 1899 р., поляк, малописьменний, машиніст молотарки Дунаєвецької МТС [13].

Процес реабілітації репресованих розтягнувся на цілих 34 роки з 1957 до 1991 рр. Узагальнене висвітлення біографій цих жертв відбулося лише за незалежної України завдяки відкритості архівів та науковому виданню 2009 р. «Реабілітовані історією. Хмельницька область», книга друга [14, с. 825-976].

Прикладом страждань сім'ї репресованого Погужельського Володимира Івановича стала зламана доля його сина Вітольда 1925 р. н. Під час Другої світової війни в 1942 р. його вивезли на роботу до Німеччини. Після звільнення у радянській зоні окупації був завербований радянською контррозвідкою (СМЕРШ) для таємного стеження за співвітчизниками. При цьому він власноручно змінив ім'я та прізвище на Віктора Погружальського, аби приховати свою належність до сім'ї репресованого «ворога народу». Подальше проходження військової служби, навчання та робота були пов'язані з бібліотечною справою. 26 травня 1964 р. В. Погружальський учинив навмисний підпал книгосховища Державної публічної бібліотеки АН УРСР, начебто з мотивів «помсти директору» бібліотеки. Утім, за нашим аналізом, цей вчинок міг бути зумовлений невідворотними змінами особистості паля через страту батька. Його засуджено до 10 років позбавлення волі. Після звільнення проживав у Молдові [15].

Друга світова війна принесла горе, біль, страждання, зруйновані господарства і втрати серед жителів села Слобідка-Гірчичнянська. Зокрема, у раніше названого учасника Першої світової війни Крушельницького Устина Івановича загинуло два сини: Олександр (майор-артилерист) і Микола (рядовий). Проте у важких воєнних умовах все ж таки люди залишалися людьми. Жителі цього села сім'я Гавельських Ганна Степанівна, 1908 р. н. і Йосип Павлович, 1905 р.н., ризикуючи власним життям під час Голокосту, переховували від фашистів єврейську сім'ю Фішман. За спасіння євреїв Гавельські визнані у 1998 р. Праведниками народів світу. Вони отримали медаль та Почесну грамоту, а їхні імена увічнено у Яд Вашем на Горі Пам'яті в Єрусалимі (Справа М.31.2/7987) [16, с. 129].

У фундаментальній праці «Історія міст і сіл УРСР» 1971 р. повідомляється, що Слобідка-Гірчичнянська підпорядковувалася сільській раді села Іванківці. Тут розміщалися центральна садиба колгоспу «Ленінський шлях», восьмирічна школа, діяв клуб, бібліотека, фельшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня [17, с. 258].

По різному складалися долі жителів села, які розлетілися по всьому світу. В більшості селян працювали в місцевому колгоспі, а деякі мешканці – в різних галузях виробництва і сферах діяльності. Серед них є вчителі, медики, представники різних силових структур, які отримали середньо-спеціальну, середньо-технічну та вищу освіту.

Після Другої світової війни і в період незалежної України село вирізнялося багатодітними сім'ями, в яких вирости п'ять і більше дітей: Блажеєві – 11 дітей; Охновські – 9; Соколовські – 7; Слободяник-Павзюк – 7; Бачинські – 6; Гавельські – 5 та ін.

На жаль, не оминуло Слобідку-Гірчичнянську передчасні воєнні втрати молодих земляків. В 1985 р., під час радянсько-афганської війни, на чужій землі загинув лейтенант Богуцький Юрій Миколайович. Він похований на місцевому цвинтарі. Центральну вулицю села названо його ім'ям.

У сьогоднішньому горнилі російсько-української війни, захищаючи східні українські землі, віддали своє життя два молодих воїна: Жигало Владислав Анатолійович (03. 10. 1999 – 25. 06. 2023) і Сплавський Сергій Анатолійович (19. 10. 1988 – 08. 02. 2024). Їх вічний спочинок прийняв сільський цвинтар Слобідки-Гірчичнянської.

Досліджені факти і документи вказують на тісну пов'язаність соціального життя села Слобідка-Гірчичнянська з глобальними процесами, що протікали в Україні та сусідніх європейських державах упродовж XVIII-XXI століть.

Список використаних джерел та літератури:

1. Слобідка-Гірчичнянська. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 13. 07. 2025).
2. Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських країн. – Т. 2: [Деренек - Гжаць] / Ред.: Хлебовський Броніслав, Сулімерський Філіп, Валевський Владислав. – Варшава, 1881. – 943 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

3. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник / уп. Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.

4. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.

5. Національний музей народної архітектури та побуту України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 12. 07. 2025).

6. Маленьке місто з великою душею – Дунаївці. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://sites.google.com/view/duntur> (дата звернення: 13. 07. 2025).

7. Дунаєвецька святиня. Патрик Янкевич «Капуцинські монастирі періоду XVIII ст.». Краків, 2014 р. // Дунаєвецький вісник. – 2017. – № 52. 28 груд. – С. 8.

8. Гришук Б. Поділля – колиско і доле: Роман.- Львів: Каменяр, 1988. – С. 82-106.

9. Народ про Кармалюка. Збірник фольклорних творів. Вид-во АН УРСР, К., 1961. – 276 с.

10. Словник географічний Королівства Польського та інших слов'янських країн. – Вип. 8: [Perepiatycha - Pożajście] / Ред.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Варшава, 1887. – 960 с.

11. Нові адміністративні райони УРСР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. – Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. – 322 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/NoviARUSSR_1930/NoviARUSSR_1930.pdf (дата звернення: 09. 06. 2025).

12. Державний архів Хмельницької області. Ф. П-115, оп. 1, спр. 117, арк. 100-101.

13. Державний архів Хмельницької області. Ф. 6193, оп. 12, спр. П-19263; П-24073; П-4713; П-19731; П-6051; П-5699.

14. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: П. М. Воскобойнік, Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, В. М. Пажинська. – Кн. 2. – Хмельницький, 2009. – 1182 с., 16 с. іл.

15. Річниця невідповідної пожежі. Юрій Шаповал. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.kyivpost.com/uk/post/33130> (дата звернення: 28. 12. 2024). Таємнича історія, як у Києві 60 років тому підпалили бібліотеку. Хто це зробив і навіщо. Станіслав Цалик. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cgee2gnerpko> (дата звернення: 28. 12. 2024).

16. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Шупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.

17. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ, 1971. – 706 с.: іл.

УДК 398.22:94(477.43)

*Галина Мороз,
селище Закупне*

ЛЕГЕНДИ ТЕЛІЖЕНЦІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ В КРАЇ

У статті розглянуто легенди села Теліженці, записані Любов'ю Сердунич, та їх історичне підґрунтя.

Ключові слова: *Теліженці, давньоруське городище, типове укріплення Болохівської землі, турки, легенди.*

Перша письмова згадка про Теліженці або ж Телігу при Синяві на річці Іква відноситься до 1583 року. Назва патронімічна і походить від прізвища Теліга. [5, с. 455] Згідно інформації зі збірника «Приходи и церкви Подольской епархии» збереглись перекази, що село засноване під час війн Богдана Хмельницького втікачами з-під Кам'янця – дядьком з племінником, котрі заснували тут хутір. [1, с. 679]. Оскільки Чорний шлях пролягав вододілами річок повз Хмельник, Стару Синяву та Старокостянтинів [6], то Теліженці, як населений пункт, що розташований при Чорному шляху, зазнавав в своїй історії всяких перипетій. Тому село, як і більшість сіл на Поділлі могло засновуватись неодноразово на тому ж місці. Друга згадка про село 1602 року, як Теліжинець або Чижовка і наступна вже аж 1855 року. Немає села у подимному переписі 1661 року. Тож можемо припустити, що село час від часу лежало пустою але, ймовірно, мешканці повертались на старе місце, тому що в селі збереглись легенди, що їх записала Любов Сердунич [8], які мають історичне підґрунтя. Власне, сама лише назва легенди «Ольжина криниця» видає, що легенда княжих часів, адже згадано ім'я Ольга: «У воеводи городища була донька-красуня Ольга», «батькові князю» та про боярів «боярська донька». Що ж до татарів, то можливо, в легенді мається на увазі монголів,

III всеукраїнська науково-практична конференція

яких помилково називали монголо-татарами або й, просто, татарами. Втім, інформація про татарів «під час набігу ворогів татарський воєначальник» може бути й нашаруванням переказів пізніших часів.

Так, В. К. Гульдман у книзі «Пам'ятки старовини в Подолії» пише: «У Літинському повіті при с. Теліженці над річкою Іквою знаходяться дуже добре збережені три насипані вали, розташовані півкрузом у формі підкови. Старожили розповідають, що під цими валами були, між іншим, підземні води, але від часу вони обрушилися і засипані землею» [2, с. 70].

У 1973 р. Волино-Подільський загін Інституту археології АН УРСР провадив обстеження городищ у межах Житомирської, Хмельницької і частково Тернопільської областей. У звіті М. К. Кучери знаходимо наступну інформацію: «Городище в с. Теліжинці, площею 1 га, займає невисокий мис на правому березі р. Ікви. Воно оточене підковоподібним у плані великим валом та глибоким ровом. З південного заходу є ще два потужні вали з ровами (висота від дна рову до поверхні валу становить 6 м). По краю зовнішнього рову проходить ще один (четвертий) невисокий додатковий вал. Зі сходу за широким ровом, спорудженим у природному пониженні, знаходяться вал і глибокий другий рів із слідами додаткового валу по зовнішньому краю. У південно-східній пониженій частині укріплення не збереглися. Культурний шар пам'ятки містить уламки кераміки XII-XIII ст. На схід від нього метрів на 250 тягнеться селище з керамікою XII-XIII ст.» Там же зазначено, що городище поблизу с.Теліжинці «належить до групи пам'яток, типових для укріплень Болохівської землі. Оригінальна група болохівських городищ у верхів'ях Случі, Тетерева та Південного Бугу є залишками вотчинних володінь, визначних феодальних замків літописних «болохівських князів», можливо, нащадків князівського роду Рюриковичів» [3, с. 64].

У тому ж 1973 році розпочались археологічні розкопки городища Вали під керівництвом В. І. Якубовського, котрий у звітах зазначав: «Добре відомим і дослідженим є також болохівське городище Вали. Знаходиться на мисовому виступі правого берега р. Ікви, навпроти села Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Являє собою рештки земляно-дерев'яної фортеці і прилеглого до неї неукріпленого селища. Площа укріплення 3,5 га, площа селища 23 га. Центральна частина, або

дитинець, укріплена трьома лініями валів і ровів, кінці яких сплановані на північ, майже впритул до берегових схилів річки Ікви. Селище знаходиться з напільного боку, звідусіль охоплюючи дитинець. На заході його територія поширена аж до правого берега струмка Віднога. Із півдня і південного сходу селище обмежене будівлями с. Іванківці та лісозахисною смугою, що тягнеться від Іванковець до греблі теліженецького ставу.

Археологічні роботи велися як у фортеці, так і на території селища. Зокрема, у 1973-1975 роках вони проводилися у північній частині укріплення. Далі, аж до 1984 року включно, їх здійснювали у центральній і південно-західній частині пам'ятки. У 1989 році розкопувалася територія селища у місці прилягання його до зовнішнього валу з південного заходу» [4, с. 44].

Під час довготривалої експедиції було розкопано 17 житлових будинків, зерносушарки, млини, ливарню, ювелірну майстерню. Пощастило археологам на скарби: знайдено сережки, браслети, скроневі кільця з бронзи, срібла й скла, декоровані перегородчастою емаллю та черню колти, намиста з бурштинових золочених намистин, підвіски, жіночі прикраси з позолоченого срібла, деякі з християнськими символами. 274 прикраси з розкопок експонуються в Хмельницькому краєзнавчому музеї. Легенда про Ольжину криницю зберегла відомості про трагічну долю городища-фортеці. В. І. Якубовський, тодішній керівник археологічної експедиції, розказував, що хоча й воно було укріплене з трьох боків трьома паралельними земляними валами, з четвертого місто захищала річка, проте фортеця зазнала напад у роззорення. Під час розкопок знайшли кістяки понад сорока людей: дорослих та дітей. Так, у малій камері водяного млина знайдено 16 кістяків людей, що загинули в 1260-х рр. та 12 кістяків у хаотичних позах: «Було десятки вбитих: у житлових приміщеннях відкритих, у приміщеннях господарчих і військового призначення. Тобто, у клітях, які прилягали до стін», - розповів професор Якубовський. За його словами, городян знищили не війська Данила Галицького, як припускали науковці, а кочівні завойовники: «Місто не зруйнував Данило Галицький. Знайдені наконечники стріл монгольського війська» [9].

Інша легенда «Катеринина церква» оповідає, що по річці Іква пролягав кордон між Річчю Посполитою і Османською імперією. Мовляв, для церкви «Місце гарне було вибране – окраїна села на

III всеукраїнська науково-практична конференція

високому горбку біля річки», але традиційно церкву будували в центрі села. І легенда повідомляє: «На Валах на протиглежному березі Ікви, були турки». Саме ця фраза з легенди є ключовою.

Про те, що у Синяві був турецький форпост дізнаємось з праці Юзефа Антонія Ролле «Камянець-Подільський під турецькою владою в 1672-1699 роках» [7, с. 95]. В примітках він подає ноту для розмежування кордонів у 1680 році. Знаками розмежування були висипані пагорби над річкою Бужком між землями котюжинецькими (Котюржинці), красилівськими (Красилів), віднесеними до Кременецького повіту і орловицькими (Малі Орлинці), миколаївськими (Миколаївка), які відійшли до Поділля. За описом кордон закінчувався на річці Божок (тепер Бужок). Але османи відхопили ще шматок Волині. За Бужком кургани насипані між землями самчинськими (Самчинці), Дергачовськими (Деркачі) Вербородинського повіту, віднесеними до Кременецького повіту і вокшовецькими (Волосівці), еляшовськими (Іляшівка), піляшовськими (Пилявка або Пилява) - до Поділля, при дорозі, названій Чорним шляхом.[7, с. 107] і далі на Остропіль. Збруч, Бужок, Чорний Шлях - кордон проходив краєм уступлених оттоманам земель. Села Теліженці немає в османському дифтері 1681 року, отже перед тим воно довгий час стояло пустою.

Легенда про Катерину має ряд розбіжностей з історичною реальністю. Певна річ, ніякої царичі в Теліженцях і близько не було, Катерина II народилась через 30 років після того, як турки покинули Поділля. В другій половині 18-го століття поміщиком був Микола Дружбацький, він разом з парафіянами побудував у 1761 році церкву. Щоправда, за переказами на місці зведеної - раніше була маленька дерев'яна, зведена в кінці 17-го століття [1, с. 679]. Колишній власник села забутий, зате народна фантазія для значимості додала особу імператриці.

Стара Синява 1797 року стала волосним центром (входили Теліженці), Літинського повіту Подільської губернії після того, як Поділля після третього поділу Речі Посполитої відійшло до Російської імперії.

Тепер на Валах пасовище, качатник в 90-х роках радянського періоду на місці історичної пам'ятки Болохівської землі попсував артефакти, розорювання здійснюється під самі вали та відсутня охоронна зона! Ольжина криниця, колись була окультурена. А тепер не добратися до неї: все заросло... Хоча поруч два села одного

старостату і можна було б зібрати з десятків людей на толоку. Вказівників в селі немає та й без них чорні археологи копають дитинець, залишивши після себе ями».

Проте у 2022 році в селі відбулась конференція на тему: «Село Теліжинці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку», на якій було представлено «Концептуальний план розвитку туризму у Старосинявській громаді та створення «Мистецької еко-туристичної локації «Городецько-Пилявськими шляхами». Маємо надію, що у Теліжинцях будуть проведені роботи по окультуренню території, адже турист у хащі не піде.

Список використаних джерел та літератури:

1. Приходы и церкви Подольской епархии. – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1901 г., т. 9. С. 679.
2. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии: (материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / собр. и изд. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правлен., 1901. – VII, 401, LVII, 2, с. 200.
3. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі с. 62, 71, 72 Археологія, 1979, вип. 29.
<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/arkheolohiya/567>.
4. Якубовський В. Розкопки болохівського міста Вали // Матеріали науково практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії». – Меджибіж, 1996. – С. 26.
5. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький, В-во Авіст, 2008. – 552 с.
6. Бібліографічне посилання: Гедзь Т. М. ЧОРНИЙ ШЛЯХ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. - 688 с.: іл..
7. Нагнибіда Р. В. Турки на Поділлі очима Юзефа Ролле: нові подробиці та уточнення. Хмельницькі краєзнавчі студії: Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 2, Хмельницький 2015.
8. Сердуніч Л. Столиця твого родоводу. Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області. (Історично-краєзнавче видання). – Хмельницький: ФОП Крисюк, 2015. – 308 с.: іл. (с. 275, 276, 277).
9. suspilne.media/khmelnytskiy/289382-na-hmelnicini-znajsl-pohovane-pid-pasovisem-misto/.

УДК 908(477.43)

Олександр Романюк,
м. Дунаївці

ЧЕЧЕЛЬНИК НАД МУКШЕЮ

У статті розглянуто історико-культурні особливості Чечельника над Мукушею – маловідомого, але значущого населеного пункту Поділля. Проаналізовано його розвиток у контексті соціальних, економічних та архітектурних змін регіону. Особливу увагу приділено топоніміці, природному середовищу та локальній спадщині. Матеріал базується на архівних джерелах, краєзнавчих дослідженнях і польових спостереженнях.

Ключові слова: Чечельник, Мукуша, Поділля, власники села, історико-культурна спадщина, краєзнавство.

Село Чечельник, що розташоване вздовж великого яру, в долині якого несе свої тихі води невелика річка Мукуша, знаходиться на північ від Кам'янця-Подільського. Раніше воно носило назву Зелені Луки (Лужки). Зі сходу, від Макова, до нього веде дорога, обсаджена віковичними липами. Діти, які колись випасали худобу на цих полях, вам ствердно вкажуть на лісосмугу, яка слугує кордоном між «макодзьобами» і «гуцьками», як один одного прозивали мешканці Макова і Чечельника. Південним сусідом через ліс є село Вербка, а на півночі село межує зі Слобідкою-Балинською. На початку ХХ ст. поруч існувало окреме село Фолюшки, тепер це південна частина сучасного села Слобідка-Балинська, але місцеві мешканці не відмовилися від давньої назви.

Розкинувся Чечельник на пагорбах, розділених річкою, серед лісів, які оточують село з півдня та півночі. Знаходиться воно в місцевості зі здоровим кліматом, де домінує глинисто-суглинистий ґрунт. Стосовно поодиноких горбів з гострими скелястими вершинами, а також з пологими вершинами, то на Поділля це річ звична (рис. 1).

У напрямку південного заходу від Чечельника простягнулася відрога Подільських Товтр, яка називається Медоборами – сильно розчленовані, скелясті вапнякові пасма. Частина єдиного у світі гірського кряжу Товтри, що з'явився не внаслідок тектонічних процесів, а утворений живими організмами – кораловими

поліпами. Унікальне геологічне утворення з неповторними ландшафтами. Назва місцевості походить від іллірійського «medubaris», що означає «між долинами», і не має нічого спільного з медоносними рослинами. Поселення про яке ми розповідаємо розташоване на північно-східному схилі вкритих лісом Медоборських гір, висота яких сягає 55 метрів. У далекому геологічному минулому Медобори були морським рифом, що простягався уздовж східного узбережжя теплого Сарматського моря, яке займало територію сучасної Подільської височини.

На початку торкнемося давньої назви села. Словотворчим компонентом цієї назви виступають «луки». Як відомо, луки [11], або луг – ділянка ґрунту в умовах достатнього або надмірного зволоження, вкрита переважно багаторічними трав'янистими рослинами, переважно злаками та осоковими. Зазвичай луки використовують як пасовища для домашньої худоби та як сіножаті. Всі луки характеризуються наявністю травостою та дерену. Терміни лука і луг за походженням сходять до двох фонетичних варіантів індоєвропейського кореня зі значенням «гнути, кривити» – lenk- і leng-, звідки походять прасл. lŏka і lŏgъ відповідно. Первісним значенням обох слів було «кривизна» [12].

У давньоруській мові слово лука позначало «вигин», зокрема «вигин річки», а також «хитрість, підступність». Ця семантика збереглася в укр. лука□ («вигин краю сідла»; «вигин річки або берега моря») і лукавий («хитрий, підступний») [13]. Водночас д.-рус. лугъ вживалося в значеннях «ліс», «болото», «низина», «заплавна лука» (рис. 2).

З XV століття ст.-укр. лука засвідчене в сучасному розумінні «рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю» [9], а лугъ – у значенні «поросла лісом низина» [10], яке відбилося в назві Великого Лугу [1]. Іще на початку XX ст. «Словарь української мови» Бориса Грінченка подавав укр. луг винятково в давньому значенні [8], що досі живе в літературній мові як застаріле. У сучасній мові лука і луг вважаються синонімами, хоча останнє часто позначає луку, котра поросла кущами [5].

Здається все очевидним, як і зазначав дослідник минувшини Поділля Віктор Карлович Гульдман: Первісна назва Zieloni Laki». Назва теперішнього села Чечельник - «Зелені луки» пов'язана з тим, що село просто потопало в зелені. Щодо теперішньої назви села - «Чечельник», то існує дві версії:

III всеукраїнська науково-практична конференція

1) за першою у XVIII столітті із села Чечельник, що знаходиться на Вінниччині, - втекли селяни, спаливши перед цим панський масток, а може вони були покарання переселенням в безлюдні місця. Довгий час втікачів шукали, але знайти не могли, бо вони оселилися в лісі, розбудувались і назвали своє поселення Чечельником. Можливо й не дарма у селі найпоширенішими прізвищами були - Палій, Палійчук [19].

Краєзнавець І. Кулаківський зазначає, що топоніми із суфіксом «-івці» вказують на вихідців з інших поселень. У цьому випадку йдеться про галицьке містечко Дунаїв на Львівщині, мешканці якого переселилися або були переселені на Поділля через певні обставини. Спочатку слово «дунаївці» означало людей, а згодом стало назвою їхнього нового поселення [7]. Цю версію підтверджує факт активного переміщення населення в середньовіччі. Як приклад, за легендою, Зелені Луки стали Чечельником через переселення на Дунаєвеччину мешканців Чечельника, що на Вінниччині;

2) за іншою легендою у цьому місці діяв народний месник Чечель, який з невеликим загоном нападав на поміщицькі маєтки, а добро роздавав бідним. Село нібито на його честь вдячні селяни називали Чечельником [17].

Припустимо, що більш вірогідна перша версія, але, як говориться, є одне але. На що варто звернути увагу при розгляді питання про походження назви та початок заселення Чечельника, то це те, що у нього є «брат-двійник», який має таку ж назву. Цікаво, що біля обох Чечельників є села з назвою Вербка. На таке сусідство двох населених пунктів у двох регіонах Поділля дослідники звернули увагу ще в XIX ст., при цьому зазначивши, що відносно початку с. Вербка (на Хмельниччині) є смутний, неясний, незрозумілий переказ, що першими поселенцями Вербки були вихідці з Брацлавщини (може бути - з Вербки Чечельницької). На думку того ж дослідника, правомірним буде припустити, що ольгопільські села Вербка й Чечельник одержали назву від кам'янецьких сіл з такими ж назвами, тому що Вербка (Кам'янецька) в історичних джерелах згадується вже в другій половині XV ст. [19]. Так що, який з Чечельників дав назву іншому ми поки не з'ясували.

Проте, зазначимо ще деякі екзотичні версії походження мешканців Чечельника, якими діляться місцеві. За однією з них, їх

колись давно пересилили з Прикарпаття (можливо того і «гуцьки»). За іншою – це колишнє козацьке поселення. І тут неможливо не згадати гонор, який присутній в чечельницьких людях.

Як і в багатьох інших селах нашої місцевості, в Чечельнику присутня і своя топоніміка. Ось що розповідає мешканець села І. Голобінський: «Назва найбільш віддаленої вулички «Кадуб» (зі сторони Макова) пішла від того, що раніше там був випас панської худоби, а біля джерела стояла велика діжка – кадущка. Вулиця «Хатки» не була раніше забудована, як тепер, на цій вулиці стояло лише 2 хати - звідси і назва. Вулиця «Товарищество» назвали тому, що пан продавав полякам землі дешевше, через що українці об'єдналися в «товарищество» і викупили землю гуртом. Проте, їх наділи все одно були меншими і вартували вони дорожче. «Заставля» – тому, що для млина зупиняли воду греблею, яка утворювала ставок. На сьогоднішній день не залишилося ні ставків, ні заставків, але назва збереглася. Решта назв вулиць говорить сама за себе. «Залісці» тому, що за лісом було збудовано перші хати, «Балинщина» тому, що вулиця спрямована в сторону села Балин. «Ласюки» – від назви прізвища першого господаря, який побудував тут хату».

Деякі цікаві особливості мови селян можна помітити і на побутовому рівні. Вареники тут безапеляційно називають пироги, які ліплять з «кіста», а чарку, яку собі наливає господар він дістає з «царника».

Отже, перша згадка про село, як і зафіксована назва Зелені Луки припадає на першу половину XVII ст. [18]. Це були землі, які належали Макову (до 1746 р. поселення носило назву Ступинці), тому землеволодіння села цілком поділяло долю своєї маленької метрополії. Спочатку ним володіли Потоцькі; недовгий час Пухальський; далі був Юрій Володийовський, який народився 1620 р. в Ступенцях (полонізований український шляхтич гербу Корчак, перемиський стольник, військовий командувач; кавалерист корогви Яна Собеського); у XVIII ст. Маковецькі і, зрештою, Рациборовські [16].

Наприкінці XVI ст. Андрій Потоцький, чоловік Софії, уродженої П'ясецької, шляхом судового процесу отримав частку своєї дружини, до складу маєтку входило і село Вербка. Отже, з 1597 р. (з кін. XVI ст.). Ступинцями володіють Потоцькі. На той час окрім Ступинець до маєтку входять Вербка та Зелені Луки

III всеукраїнська науково-практична конференція

(Чечельник). Родина Потоцьких володіє маєтком близько 60 років. Останній потомок цієї гілки заповідає Ступинецький маєток далекому родичу Олександрові Потоцькому, який не був прямим нащадком. Пізніше один із спадкоємців роду П'ясецьких – Станіслав Пухальський в 1670 р., через суд відновлює право на володіння Ступинцями. У тому ж таки 1670 р. він продає це поселення Юрію Володийовському (1670-1704 рр.), який будує та укріплює тут невеличкий, але міцний замок, для охорони якого наймає угорських вояків.

У 1670 р. Юрій Володийовський став власником великої кількості урожайної землі в околицях Кам'янця. Він купує у Станіслава Пухальського не лише Ступинці (Маків), але й Вербку, Привороття, Зелені Луки (Чечельник). Через рік, в кінці 1671 р. серед інших декількох сіл шляхтич купує у Габрієля Сильницького ще й Шатаву. З того часу він стає значним землевласником і його володіння складають 12000 гектарів землі. Після залишення турками Поділля одна частина володінь Юрія Володийовського переходить до його брата Якова, а інша – до його сестри Анни, яка була заміжня за Маковецьким [22].

Таким чином, у XVII ст. Ступинці були викуплені Володийовським гербу Корчак у Потоцьких. Володийовські належали до давнього руського подільського роду. До половини XVI ст. вони сповідують православну віру. Рід цей був небагатий і володів дрібними маєтками в різних місцях Подільської землі. Сестра Юрія Анна Володийовська отримала Ступинці в посаг при одруженні зі Станіславом Маковецьким гербу Пом'ян, кам'янецьким суддею. Саме пан суддя Маковецький змінив в 1746 р. назву села на Маків (до сер. XVIII ст.) [24].

В 1751 р. маківський маєток, до якого відносився і Чечельник (очевидно як фільварок), перейшов від Ксаверія і Вікторії Маковецьких до графа Юзефа Раціборовського (1689-1756) гербу «Еліта» («Єліта»). Новий господар купив також сусідню Вербку, а загалом володів 1894 десятинами землі. В шлюбі мав трьох дочок і двох синів. Перший син Міхал, канонік Кам'янецької катедрі, другий – Войцех (1734-1798), Саме Войцех, після зречення брата Міхала на його користь належної йому половини Маківського маєтку, стає повновладним його господарем. А в 1787 р. Войцех Раціборовський прикупляє у Миколи Маковецького ще й Шатаву.

Відомо, що у 1818 р. мешканців Чечельника – селян, налічувалося 130 осіб.

Завдяки сприятливому природному середовищу та доброму господарюванню, багатство родини Раціборовських зростало. Від кількох шлюбів Войцех мав чимало дітей, тому після його смерті великий маєток розпадається на малі помістя [22]. Онуки Юзефа, брати Адам та Ян Раціборовські успішно володіли маківським маєтком з поч. XIX ст. (успадкувавши його від свого батька Войцеха Раціборовського (1734-1798)) [23].

В маєтку Яна та Адама на 1845 р. проживало 470 селян, з них працездатних 252, господарів і тяглих (виконували панщину та працювали в господарстві свого господаря здійснюючи «тяглу» службу, тобто разом зі своєю худобою обробляли землю) – 54, напівтяглих – 26, дворових людей – 7. Землі 1306 десятин, селянської 43 десятини, орної 266 десятин, сіножатей 29 десятин. Панщини – тягли 3 дні, напівтягли – 3 дні на тиждень.

Оскільки обидва брати Раціборовські прожили все своє життя неодруженими, то Маків переходить у спадок до родича Вацлава Раціборовського. На той момент до маківського ключа належить також і Шатава з селами Вербкою, Чечельником, Привороттям та Гниловодами – загалом помістя складає 6 тис. десятин землі.

В 1862 р. Маків стає волосним центром. До нього входить 20 сіл Кам'янецького повіту.

На 1880 р. в Чечельнику площа землі, якою користувалися українські селяни, тобто мешканці Чечельника, становила 327 десятин, що складало на той час більше 357 га, а в селі налічувалося 269 мешканців. В 1868 р. вони проживали в 100 будинках. Хоча переважна більшість селян в Чечельнику були православного віросповідання серед них було і декілька католиків, якими опікувалась Залісецька парафія [20].

У Чечельнику Раціборовські володіли землею в 858 дес. (серед них лісу 301 дес.). За селянами налічувалося 366 дес., а за церквою 36 дес. (документ на землеволодіння церквою із зазначеними розмірами 1853 р. зберігався при церкві). На 148 обійстях мешкало 738 осіб.

До 1886 р. кількість обійсть складає 103, але повідомляється про 601 мешканця. У той час в селі згадується православна церква, питний заклад, два водяних млини і винокурня [2].

III всеукраїнська науково-практична конференція

На 1893 р. Гульдман повідомляє про 148 обійсть з кількістю мешканців 738 обох статей. Тогочасні відстані складали: від повітового міста 20 верст і до волосної управи 5. Найближча поштова станція (куди адресується кореспонденція) знаходилась на відстані 6 верст в м. Шатава; найближча земська станція в м. Маків – 5 верст, а найближча залізнична станція «Проскурів» – 67 верст [3].

На 1898 р. православних селян в Чечельнику налічується 425 чоловіків і 405 жінок. Займалися вони виключно хліборобством і при своїх невеличких неврожайних наділах дуже бідували [16].

У своїй праці на 1905 р. Крилов повідомляє про 978 мешканців Чечельника, що проживають на 182 обійстях (мовою оригіналу: состоит в 4 стане, 18 урядн. уч., 1 уч. мирового посредника, 5 уч. судеб-мирового округа и 2 уч. судебного следователя). Відстань до губернського міста – 21 верс. місцезнаходження волосного правління – 6 верст.; найближча поштова станція (куди адресується кореспонденція) – м. Шатава (7 верст), найближча земська управа – м. Шатава (7 верст), залізнична станція – «Ларга» (46 верст). В селі згадується православна церква і церковно-парафіяльна школа [6].

Синами та спадкоємцями Вацлава Раціборовського були: Альберт, який помер 1907 р., а також Юрій (Єжи). Гульдман називає поміщиків: Альберт В'ячеславович і Георгій В'ячеславович Раціборовські. Також він повідомляє, що ці дворяни були католиками, що нас не дивує і зазначає інші подробиці. Зокрема те, що власники володіють с. Маків з поштовою адресою в Шатаві. Усієї землі в маєтку 714 д., у тому числі: садибної – 9 д., орної землі – 408 д., лісу – 257 д., під пасовищем – 25 д. та іншої – 15 д. Сам маєток знаходиться в управлінні [15].

По смерті брата, після якого він успадковує Вербку і Шатаву, Єжи Раціборовський – єдиний володар цілого та дуже обтяженого боргами маєтку, вже зменшеного до 4 тис. десятин чудового подільського чорнозему та лісів. У 1908 р. він продає маєток (разом з ним і Чечельницький фільварок) своєму родичу Альфреду Журовському, який володів ним до Жовтневого перевороту 1917 р. в Петербурзі. Таким чином, родина Раціборовських володіла маєтком цілих 155 років [22].

Ми вже згадували про існування в селі церкви в ХІХ ст. За радянських часів церкви в Чечельнику не було і мешканцям села доводилось ходити в сусіднє село Вербка, тобто, до гостинних «малаїв».

Звісно, раніше вона там була, але подібна практика, ходити до церкви у Вербку, в історії села вже існувала, про що скажемо далі. Тож церква в Чечельнику відома з 1740 р. Вона була присвячена святій великомучениці Параскеві.

Побудована з нетесаного дерева на 1740 р. вона вже була досить старенькою. У 1748 р. згадується дерев'яна церква Знесіння – напевно та сама. В 1759 р., як про те повідомляє тодішня візитація, церква св. Параскеви в Чечельнику – дерев'яна одноверха споруда, зовні обліплена глиною, має один купол. У той час в церкві не було відповідного одягу для священнодійства і посуду для відправлення служби. З огляду на це, тогочасний візитатор (на 1759 р.) заборонив відправляти церковну службу в чечельницькій церкві і розпорядився, щоб віряни ходили до церкви через ліс в сусіднє села Вербка. Це був тимчасовий захід до приведення церкви в Чечельнику в належний стан [16]. Зрештою, за радянських часів в ХХ ст., з огляду на боротьбу з релігією, ця практика повторилася.

Але в 1777 р. в Чечельнику таки була побудована нова церква, яку освятив 6 квітня декан зі Смотрича Микола Стрельбицький на честь Вознесіння Господнього. Ця церква і проіснувала до закінчення легального становища релігії на наших землях в ХХ ст. Потрібно зазначити, що в церковних документах повідомлялося і про те, що існуюча в Чечельнику Вознесенська церква була побудована в 1755 р. на кошти парафіян. Церква була дерев'яна, одноверха споруда, розмірами 9 на 5 аршин (10.7 x 6.4 м). В 1837 р. вона зазнала значної перебудови. Це було викликано тим, що до того часу її вітвар розташовувався у західній частині будівлі церкви, через що і відбулась значна реконструкція з переміщенням вітваря з західної частини храму на східну. В 1861 р. відбувся черговий ремонт і до останніх своїх днів вона представляла собою дерев'яну однокупольну споруду на кам'яному фундаменті. Внутрішнє оздоблення храму було достатньо скромне на вигляд, якщо не сказати бідне: іконостас – старий, чотирирярусний, столярної роботи, придбаний в церкві с. Михайлівка; стіни храму розфарбовані та місцями обвішані іконами невігядливого письма, у простих дерев'яних рамах. Причтові будівлі були дуже старі, збудовані ще в 1868 р. У той час церковна земля складала в двох наділах 2 десятини під садибою і 34 десятини орної в 4 частинах – разом 86 д. [16].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Для священика і псаломщика було два будинки. 69 – літній Матвій Семенович Смеречинський, в минулому римо-католицький священик, закінчив католицьку семінарію в Кам'янці, В 23 літньому віці перейшов на православ'я, з лютого 1849 р. посвячений дияконом, а з 24 травня 1849 р. вже призначений ієреєм. При церкві також служить псаломщик Василь Іванович Кульчицький 35 років, який закінчив нижче відділення духовного училища на Приворотті.

Парафіян налічувалося: 367 чоловік і 340 жінок. Була в Чечельнику і церковно-парафіяльна школа з 1876 року, яка в 1886 р. розміщувалася в кам'яному будинку, що належав громаді. Тому громада і покривала необхідні витрати, які складали 50 руб. з платнею для вчителя 40 руб.

Нам відомі священики, які служили в церкві Вознесіння села Чечельник: Михайло Баранецький до 1732 р.; Григорій Мелинович (в іншому документі Малевич) 1732-1760 рр., за поданням Маковецького, чашника подільського; Микола Думинський 1760-1790 рр.; Василь Стопневич 1801 р.; Іван Пашковський (+ 1826 р.). В 1831 р. парафія залишалася за сиротами померлого священника Пашковського. Далі були – Іван Кремінський, Іов Блакович, Петро Бахталовський, Василь Ратушевський, Іван Романовський, Феофан Слодецький (1872 р.), Олексій Крижановський, Яков Степанковський, Анастасій Гречулевич та Матфій Смеречинський з 1890 р.

В 1895-1900 рр. – священник Ксенофонт Богдан, а в 1900 р. – псаломщик Ананій Лозинський [4].

За влади більшовиків, у 1934 р. церкву було повалено. Замість неї побудували клуб, а люди знову почали ходити до церкви у сусіднє село Вербка. Лише у 1991 р. було розпочато будівництво нової церкви. Вона почала діяти з 1995 р. і носити титул також Вознесенської.

Багато сумних сторінок знає Чечельник. Існує легенда про те, що одного разу епідемія чуми знищила його мешканців. Про цей сумний період в історії села свідчить могильна кам'яна плита на східній околиці села. Страшними виявилися для жителів і 1932-1933 рр. Від штучного голодомору, організованого більшовицькою московією, вмерла велика кількість мешканців села. Маємо спогад про той час:

«У ті роки знуцання, моє життя перетворилося на пекло, людям доводилося важко працювати, вони не мали нічого з їжі, але з моєї сім'ї ніхто не помер з голоду. Нам вдалося вижити, ми хапалися за найменшу волосинку, щоб вижити. В хазяйстві ми не мали нічого, м'яса не бачили, хліба теж, лише влітку ходили з сім'єю на річку ловити рибу, вона була дрібненька, маленька. Ми її приносили додому, смажили на вогні і так їли. В ті часи не було ні олії, ні хліба.

Ще якось ми ходили і шукали гриби, їх ми смажили на вогні зверху і знизу і їли. Збирали лободу, мама її різала як отепер кропиву свиням січуть, варила юшку, ставила макітру на стіл. Нас дітей було троє. Ми всі до їди – посьорбав і вже не було.

Мама заїде до хати. Подивиться, а макітра пуста і як зайдеться слізьми, плаче, обнімає всіх, цілує, а ми мамі з татом юшки навіть ложички не лишили. Бо ми всі голодні: було хто шустріший, той і встиг собі юшки хлебнути. Ми нічого не мали. Кожен корінець, кожна стебелінка для нас була підживою. Їли все, що бачили, щоб на ногах стояти.

Скільки не боролися, мама через рік пішла з життя, лишилися ми самі. Я була маленька в ті часи, але пам'ятаю, наче було це вчора, найгіршому ворогові такого не побажаю, що я пережила.

Зараз хлібчик, і яєчко якесь є, тепер можна жити. Я й до сьогоднішнього дня за все своє життя не їм, ані риби, ні грибів, здається на все життя своє наїлася. Інколи на Святвечір, до мене приїздять онуки, а я їм стіл накрию, а мене дітки питають: бабко, а чому ви ніколи рибки не їсте? А я як почну плакати і кажу, що ніколи не забуду 32-33 роки, та рибка мені і сьогодні в горлі стоїть. Благослови Боже, щоб мої діти таке не пережили» – записала А. О. Гуменюк зі слів Мазуркевич Анастасії Кирилівни, 1925 р. н.

А це розповідь Григорчук Марії Семенівни, 1918 р. н.: «Нас в сім'ї було шестеро: двоє братів, три сестри і я. Ми жили дуже бідно. Коли наступив голод 1932-1933 рр., життя стало неможливим.

Тато в мене був лісником, а мама в полі сапала буряки і я, як сама старша в сім'ї, ходила з мамою на поле. Всім тим, хто сапав, давали на обід по черпаку якогось супу, то ми той суп з мамою, що трохи візьмемо, а то несемо додому, бо вдома ще брати і сестри також хочуть їсти. А одного разу на полі якось так вийшло, що деяким людям і нам в тому числі не дісталось супу. Чи може не

III всеукраїнська науково-практична конференція

дорахувались, чи не було з чого варити. То в мене від того аж ноги попухли, що я вже лишила ті буряки і насилу прийшла додому.

Вдома ми їли тільки лободу, а деколи й тої не було. За ті страшні роки в мене вмерло дві сестри і брат, котрі були менші, вони не могли витримати того тяжкого життя, про яке ще зараз не можу забути».

Волошина Одарка Петрівна, 1912 р. н.: «Проїшов тиждень, певний час можна було прожити, але надалі в домі не було ні крихти хліба.

Голодом морили людей як могли, думали ми всі вимремо, але якось вдалося вижити. От мій батько працював у млині і через раз мав змогу вкрасти трошки хліба, мама нам з того й зварить якусь бовтанку, так з'їж її і вже сили більше мали.

Важко було, та в моїй сім'ї не було такої великої біди, всі вижили, але як інші люди жили, розповідати страшно, нічого не мали, хліба взагалі не бачили, але тут все одно, кожен сам за себе, всі боролись як могли. В сусідньому селі казали, що такий був голод, що мама дочку, яка померла від голоду, порубала на шматки і зварила її на обід своїм дітям, які вже ледь-ледь світ білий бачили.

Життя добре нас всіх побило, то найгірше було те, що одна жінка аж збожеволіла від голоду і свою доньку живцем почала їсти. Дуже багато людей за тих часів пішло з цього світу».

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань село надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Після Жовтневого перевороту 1917 р. і встановлення радянської влади на Поділлі останній господар маєтку пан Журавський покинув свої володіння. За рішенням сільських зборів земля була оголошена громадською і розподілена між безземельними і малоземельними селянами. Проте, земля і панське майно були націоналізовані державою.

У 1929 р. в Чечельнику було створено перший СОЗ, до якого увійшло 9 мешканців села. У 1931 р. організовано перший колгосп, що носив назву «Червоний сівозмін». У колгоспі налічувалося 30 пар коней та сівалки. Першим головою було обрано Федора Яковича Юрчика.

Радянська окупація, яка була встановлена в листопаді 1920 р., принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці села зазнали репресій. В багатьох частинах Поділля відбувались масові селянські повстання, проти радянської влади.

Жертвами репресій стали мешканці села: Юрчик Ф. Я., Ярославський Й. Т., Побережний Ф. К., Венгер М. С. Наведемо декілька слів про їх долю.

Юрчик Ф. Я. народився у 1885 р. закінчив 4 класи. Потім навчався у Кам'янці на юридичному факультеті. У 1938 р. його забрали, від нього надійшов лише один лист без зворотної адреси. Подальша доля невідома.

Ярославський Й. Т. народився 1898 р. Жив в Слобідці-Балинській. У 1938 р. без причини був репресований. Працював на лісозаготівлі. Із заслання не повернувся.

Побережний Ф. К. народився в 1899 р. в сім'ї селян. Закінчив три класи панської школи. Працював на панській землі, потім муляром, згодом – продавцем, а потім був головою сільської Ради. Восени 1937 р. його забрали, залишивши саму дружину з 4 малолітніми дітьми. В листах писав, що незабаром повернеться додому, але за кілька днів до повернення помер від голоду.

Марко Степанович Венгер народився в 1899 р. у селянській сім'ї. Закінчив 3 класи місцевої школи. Працював у колгоспі бригадиром. Це була чесна і сумлінна людина, однак у грудні 1937 р. вночі його забрали «енкаведисти». Марка Степановича заслали у Ярославську область на заготівлю лісу. Подальша його доля невідома.

Не обминуло село і страшне лихоліття Другої світової війни. 9 липня 1941 р. у село зайшли німці. Великим лихом для нашої молоді виглядало вивезення її на роботу до Німеччини. З Чечельника було забрано Решетник Євдокію, Заставну Василіну, Стецюк Настю, Грушковик Стефанію, Стецюк Яріну, Мокринську Євдокію, Стецюка Максима, Палійчука Петра, Грушковика Андрія та інших. Їм тоді не виповнилося і 18 років. На той час в селі було 308 дворів. За період німецької окупації: в Німеччину забрали 112 людей.

За допомогу партизанам було спалено 15 будинків, розстріляно 7 чоловік. Це мешканці села Чечельник: Палійчук Марія Тодосівна, Бабійчук Пелагея Терентіївна, Решетнюк Івана Яковича, Боднарчука Михайла Харитоновича, Боднарчука Івана Михайловича. Також повністю було спалено вулицю Ласюки. Загалом 152 воїни з села загинуло в роки Другої світової війни.

Навесні 1944 р. у ході Проскурівсько-Чернівецької операції радянських військ 1-го Українського фронту Чечельник був

III всеукраїнська науково-практична конференція

вчергове захоплений червоною московією. По закінченню Другої світової війни у 1946-1947 рр. село вчергове пережило штучний (загалом вже третій) голод.

Першим головою колгоспу після Другої світової війни став Побережний Петро Павлович. З 60-х років ХХ ст. і до 1970 р. Чечельницький колгосп імені Куйбишева очолював тодішній голова - Гладкий А. І. У 1971 р. Чечельник було приєднано до Маківського колгоспу «Україна», який за кращі здобутки було нагороджено Орденом Леніна. В 1990 р. працівники сіл Чечельник та Слобідка-Балинська, які були бригадними у складі колгоспу «Україна» вирішили господарювати самостійно і створили свій колгосп «Нива».

В 1992 р. колгосп реорганізували у селянську спілку «Нива», землю 1149,9 гектарів було передано у колективну власність селян. З 1992 по 1997 рр. відбулось розпаювання землі та відповідно було видано усім власникам майнові та земельні сертифікати. У червні 1997 р. селянська спілка «Нива» була реорганізована у Товариство з обмеженою відповідальність «Нива».

Коли у 1990 р. Чечельник відокремився від Маківського колгоспу «Україна» в селі було створено сільську раду, яка стала підзвітною територіальній громаді сіл Чечельник та Слобідка-Балинська [14].

Ми вже згадували церковно-парафіальну школу, яка діяла в Чечельнику з 1876 р. Того ж року в селі побудували кам'яний будинок, в який за рішенням громади, через десятиліття в 1886 р. перенесли школу. Спочатку в ній був всього один вчитель на 60 учнів.

За архівною інформацією 1917 р. у шкільній бібліотеці було 34 підручники і 60 книг. У 1940 р. в школі працювало 11 вчителів і навчалось 268 учнів. У 1940 р. у школі працювало 11 вчителів та навчалосся 268 учнів.

На початку 60-х рр. ХХ ст. в селі діє восьмирічна школа. З 1 вересня 1978 р. починає працювати новозбудована Чечельницька восьмирічна школа. Тут до послуг дітей - обладнані кабінети, спортивна зала, спортмайданчик, велика майстерня праці, в школі були телевізори, кінопроектори та нові меблі, велика їдальня, на I поверсі приміщення почав діяти дитячий садок.

У 2002 році створено НВК «Дошкільний заклад I-II ступенів», а з 2005 року - загальноосвітня школа I-II ступенів [21]. На

превеликий жаль, сьогодні мова йде про закриття навчального закладу.

Минали роки; багато відбулося змін в адміністративних межах регіону. Село Чечельник, Маківської волості, Кам'янець-Подільського повіту, Подільської губернії належало і Смотрицькому району і Дунаєвському. З 2020 року Чечельник в складі Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

В 2015 році була створена Маківська сільська об'єднана територіальна громада, яку очолив тоді діючий сільський голова Анатолій Аркадійович Кушнір. До громади ввійшли 8 сіл: Маків, Шатава, Слобідка Рахнівська, Михайлівка, Блищанівка, Слобідка Залісецька, Чечельник та Слобідка Балинська.

На долині, де колись розміщувалася кузня, за браком худоби все поросло травою і чагарником. Проте, кожної весни вона продовжує квітнути маргаритками. В Мукші вже не зловити руками коблика – найсмачніший спогад дитини, хоча не численні мешканці села продовжують приходити до річки, щоб з грайливого «цюркача» набрати джерельної води (рис. 3).

На сьогоднішній день, в неймовірно гарному селі відсутні будь-які історичні та історико-архітектурні пам'ятки, але все одно для когось це найкраще село на землі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Василюк, Олексій (5 жовтня 2023). Що сьогодні відбувається на дні вже колишнього Каховського водосховища?. Українська правда. Життя. Процитовано 17 вересня 2024.
2. Волости и важнейшие селения Европейской России 1886 года: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел : Вып. 1 - 8. - СПб. : Центр. статист. комитет, 1880-1886. - 8 т.
3. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, Типография Подольского губернского правления, 1893 р., с. 634.
4. Гульдман В. К. «Подольский адрес-календарь». Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1895; «Справочная книжка Подольской епархии на 1900 год». Каменец-Подольск: Типо-Литография Л. Ландвигера, 1900.
5. Дедов О. О. Лучно-пасовищный ландшафт: понятия, етимология та наукове визначення // Наукові записки Вінницького педуніверситету. – 2010. – Вип. 20. – С. 94-100. – (Географія).

III всеукраїнська науково-практична конференція

6. Крилов А. Населенные места Подольской губернии. Подольского Губернского Статистического Комитета. Каменец-Подольск. Типография Подольского Гебернского Правления. 1905 г. С. 33.

7. Кулаківський І. Ще раз про Дунаївці / І. Кулаківський // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників, і свідків історичних подій: матер. наук. краєзн. конф. - К.: Рідний край, 1997. - С. 33.

8. Луг // Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Бориса Грінченка. - К. : Київська старина, 1907-1909.

9. Лугъ; Лоука // Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.. - К. : Наукова думка, 1977. - Т. 1: А - М. - С. 557.

10. Лугъ, луг // Словник української мови XVI - першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. - Львів, 2010. - Вип. 16. - С. 105-106.

11. Лука // Словник української мови : в 11 т. - Київ : Наукова думка, 1970-1980.

12. Лука I // Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. - К. : Наукова думка, 1989. - Т. 3 : Кора - М. - 552 с.

13. Лукавий // Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. - К. : Наукова думка, 1989. - Т. 3 : Кора - М. - 552 с.

14. Паспорт територіальної громади Чечельницької сільської ради Дунаєвцького району. 16. Історичні відомості про населені пункти.

15. Поместное землевладение в Подольской губернии. Составил В.К. Гульдман. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольский, Типография Подольского губернского правления, 1898. С. 362, с. 36-37.

16. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск девятый. Под редакцией Евфимия Сецинского. - Каменец-Подольский, Типография С.И. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5, 1901 С. 994. С. 356, 357.

17. Прокопчук В. С. Дунаєвеччина: край і люди / Віктор Прокопчук. - Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. - 246 с.: іл. С. 245.

18. Сецинский Е. И. Исторические сведения и приходах и церквах Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд. - Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1895 г., т. 7, с. 189.

19. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Кам.-Под., 1893. - Вып. 7. - С. 148-149.

20. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I: Aa - Derenczna, Warszawa 1880, s. 782.

21. Електронний ресурс - режим доступу <https://chechelnyk gimnaziya.blogspot.com/p/blog-page.html>.

Історія міст і сіл Хмельниччини

22. Електронний ресурс - режим доступу <https://makivskagromada.gov.ua/s-makiv-13-27-33-17-01-2021/>.

23. Електронний ресурс - режим [https://uk.wikipedia.org/wiki/Масток_Радиборовських_\(Маків\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Масток_Радиборовських_(Маків)).

24. Електронний ресурс - режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/Маків>.

Рис. 1. Мальовниче село Чечельник

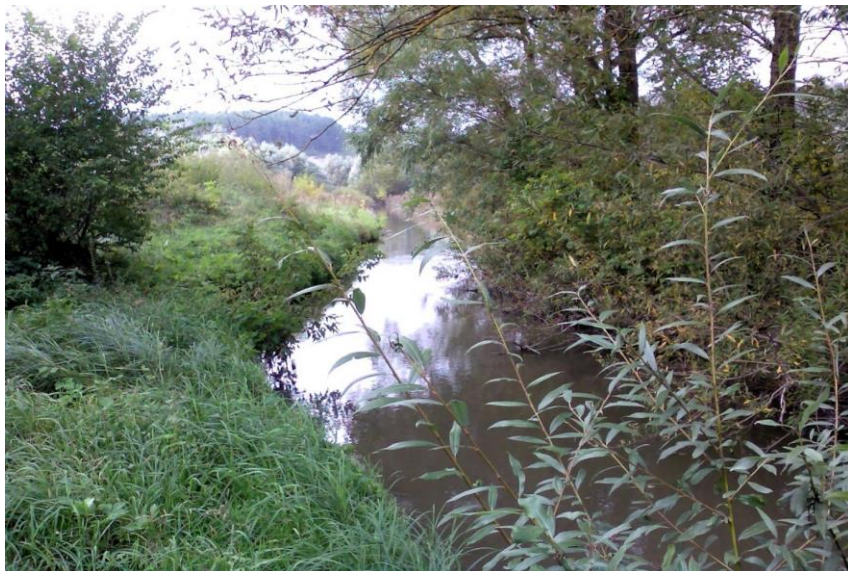

Рис. 2. Вигин річки Мукша на долині.

Рис. 3. Кладка через річку Мукшу.

СЕКЦІЯ 3

ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ МИНУВШИНИ КРАЮ

УДК 902:691(477.43)«09/12»

*Василь Якубовський,
м. Кам'янець-Подільський*

**БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ УКРІПЛЕНОГО ЦЕНТРУ
ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО МІСТА ГУБИН**

Подане нижче дослідження, узасаднене на археологічних джерелах розкриває значний пласт будівельних матеріалів, з яких було побудоване Губинське літописне городище (рис. 1).

Його залишки, згадані у 1241 р [2, с. 792] на сторінках Іпатівського літопису, знаходяться на правобережній частині сучасного села Губин Шепетівського району Хмельницької області.

Ключові слова: Губин, городня, глина, деревина, житла, каміння, кліть.

Дослідженнями, які здійснила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету Івана Огієнка у 2004-2016 рр з'ясовано, що для будівництва Губинського городища стародавні будівельники використали глину. Її у вигляді обмазки (глино-піщано-органічна суміш) чітко простежено в усіх 15 виявлених житлах і господарських спорудах, клітях та городнях. Крім глини, будівельники масово застосовували каміння, пісок, полову, тваринні кізьяки, тощо.

Так, глиняні суміші губинські будівельні майстри використали для ущільнення і обмазки дерев'яних качалок (елементи стелі), для підмазки дощок, формування купола пічних опалювальних споруд, підмащення чериня печей та обмазки стін, а також для ущільнення і заповнення простору між стінами клітей-городень [3, с. 8-9; 6, с. 7-9].

Безперечно, глини являють також матеріал для виготовлення керамічних плиток типу плінфи, 17 уламків яких, наприклад, зафіксовано у житлі № 15 [4, с. 10-11] (рис. 2, 3). Поверхні цих виробів добре заглажені і випалені.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Глину разом з домішками половини застосовували і для опорядження внутрішньої поверхні стелі житлових приміщень та, особливо, в якості зв'язуючої маси верхнього дерев'яного каркаса горища як житлових, так і господарських будівель [7, с. 46].

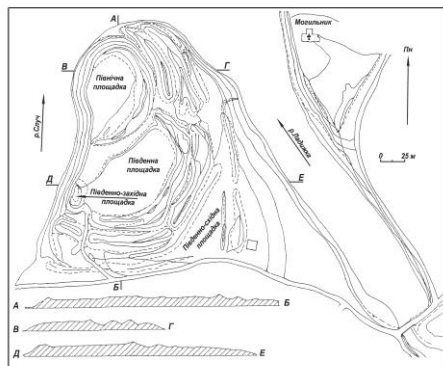

Рис. 1. Інструментальний план Губинського городища (за Л.В. Лисенко).

Створюючи, житлові та господарські споруди, будівельники використовували місцеві ресурси залягання глин. Таким виробничим центром міг стати глиняний кар'єр у сучасному с. Губин, що знаходиться на лівому березі р. Случа, навпроти існуючого мосту, що забезпечував рух з правого берега на лівий. Доречно підкреслити, що запаси цього Глиняника місцеве населення активно використовує й сьогодні.

З-поміж будівельних матеріалів, які колись масово були використані для спорудження губинських укріплень та житлово-господарських об'єктів, на першому місці була деревина. Відбитки дерев'яних конструкцій археологічно зафіксовано на грудках обмазки на місці виявлення оборонних та житлово-господарських споруд. Це засвідчує, що в процесі спорудження городища будівничі використали різні породи дерева, оскільки такий будівельний матеріал, у достатній кількості, був у навколишніх лісах. Ці предковічні ліси й зараз знаходяться в радіусі близько 3-4 км навколо сучасного с. Губина. Так, у межах лісового масиву

Самчиківського лісництва, яке знаходиться за 7 км на захід від городища, і зараз зростає ділова деревина дуба у віці 180-240 років. Там також знаходяться високопродуктивні сорти ялини, сосни, відземкові частини яких досягають 1 м. Напевно, у минулому, площа цього лісового урочища була значно більшою і, можливо, була тим місцем знаходження високосортної будівельної деревини, яку застосували для будівництва дерев'яної архітектури Губинського городища.

Кількісно-витратна реконструкція використання лісоматеріалів на спорудження дерев'яних об'єктів в Губині, яка опублікована групою авторів в монографії «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля» [1, с. 29], показує, що для зведення житла № 9 було використано 10 складометрів деревини. Тобто, виходячи з формули «один до десяти», на спорудження 18 об'єктів (15 жител і 3 господарські приміщення), розкопаних на трьох укріплених осередках в 1997-2016 рр., могло б бути затрачено 180 складометрів деревини.

Крім того, в процесі розкопок на городищі, було використано й інші будівельні матеріали: каміння та вапново-піщані розчини [5, с. 5-9].

Отже, укріплений центр – городище літописного міста Губин, як видатна історико-археологічна пам'ятка України, був створений із деревини та інших будівельних матеріалів.

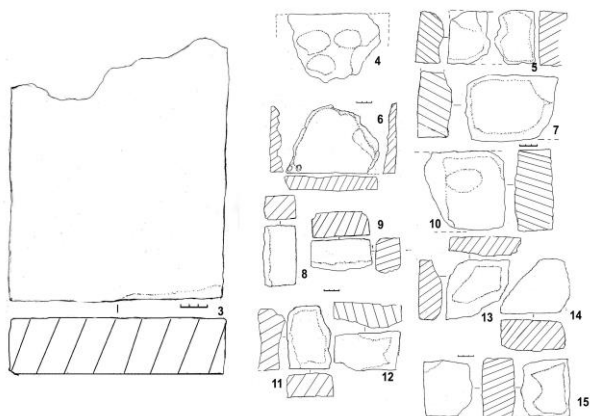

Рис. 3. Губинське городище. Південна укріплена площадка. Ранньосередньовічні керамічні плитки XIII ст з житла № 15.

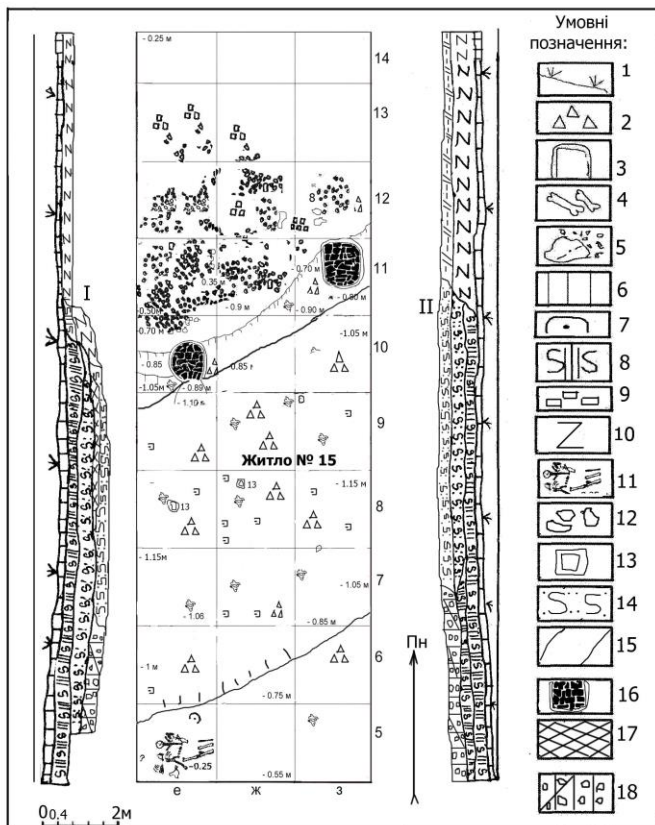

Рис. 2. Губинське городище: а) план житла № 15 розкопаного на площі Південної укріпленої площадки у 2012 році; б) розрізи бортів розкопу 2012 р.

Умовні позначення: 1 – трав'яний покрив; 2 – давньоруська кераміка; 3 – контури печі; 4 – тваринні кістки; 5 – обмазка руйн трипільської площадки; 6 – чорнозем; 7 – знахідки виготовлені з металу; 8 – темний ґрунт; 9 – трипільська кераміка; 10 – трипільський шар; 11 – поховання; 12 – камінь; 13 – уламок керамічної плитки; 14 – темно-сажестий ґрунт; 15 – обриси житла; 16 – піч; 17 – вигоріла поверхня ґрунту; 18 – мішаний ґрунт.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр.: До 800-річчя Губина. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 206 с.
2. ПСРЛ. –Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908. – М., 1962. – 938 с.
3. Якубовський В. І. Звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного університету про польові роботи 2006 р. на території літописного Губина. Спр. № 2006/254. – 120 арк.
4. Якубовський В. І. Науковий звіт про розкопки південної частини Губинського літописного городища у 2012 р. Спр. № 2012/94. – 138 арк.
5. Якубовський В. І.. Науковий звіт про польові роботи на території могильника і городища середньовічного м. Губин у 2013 р. Спр. № 2013/203. – 150 арк.
6. . Якубовський В. І. Тимків С. А., Русий І. П. Науковий звіт про польові роботи на території городища літописного м. Губин та його округи у 2014 р. Спр. № 2014 / 57. – 144 арк.
7. Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2020 – 352 с.

УДК 641.55(477)«04/16»

*Сергій Трубочанінов,
Ангеліна Августінова,
м. Кам'янець-Подільський*

МАННА – ЗАБУТА СТРАВА ТРАДИЦІЙНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУХНІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬМОДЕРНОГО ЧАСУ

*У повідомленні йдеться про використання в харчуванні насіння манни (лепешняка плавучого, *Glyceria fluitans*), яке в давнину широко збирали на заболочених територіях, у т. ч. й на півночі сучасної Хмельницької області. Страви із зерна манни були дорогою їжею через трудомісткий збір, але цінувалися за свій солодкий смак і часто подавалися як десерт. Тривалий час збір манни був частиною селянських повинностей.*

***Ключові слова:** традиційна кухня, дикоростучі рослини, насіння, поживний препарат, Полісся, селянські повинності.*

У давнину люди часто використовували дикоростучі рослини, які інколи навіть ставали єдиним порятунком від голоду. Всі християни чули про «манну небесну», яка багато років рятувала ізраїльтян у пустелі. Проте ця біблійна їжа й досі є не до кінця розгаданою загадкою для істориків і ботаніків. Її видова приналежність остаточно не визначена і залишається суперечливою. Переважна більшість дослідників схиляється до думки, що манною слід вважати солодкі, зазвичай білі виділення дерев і чагарників. Так, кореспондентка BBC Вікторія Траверсо минулого року опублікувала цікаве повідомлення про манну як важливий солодкий інгредієнт в давній європейській кулінарії. А отримували її на півдні Італії зі смоли ясена (*Fraxinus ornus*), яка багата на мінерали. Цей продукт у давнину навіть називали «білим золотом» Сицилії. Наприкінці ХХ ст. у містечку Полліна, що знаходиться у горах Мадоні на схід від Палермо, розпочалося відродження традиційного промислу. У 2002 р. міжнародна організація Slow Food оголосила манну з Мадоні харчовим інгредієнтом, що перебуває під захистом. Поступово сицилійська манна знову стала звичним продуктом для місцевих кулінарів. До того ж, компанії Biotherm і Yves Roche почали використовували манну для виготовлення зволожувачів шкіри [3; 20].

Вивчення сицилійської манни як важливого фармакологічного танутрицевтичного інгредієнту стало предметом дослідження у низці ґрунтовних статей науковців із Університету Палермо [6; 8; 19]. Поширенням використання і вживання манни у наш час на Сицилії займаються місцеві кооператори, ресторатори та оператори агротуризму [9; 13].

Але в історичних джерелах та дослідженнях з історії харчування українців і деяких інших європейських народів також можна зустріти згадки про «манну». І це не пшенична манка, як думають сучасні кулінари. Чи не вперше на цю сутнісну відмінність вказала дослідниця галицької кухні Маріанна Душар [2]. Проте, якщо попросити розповісти про «манну» сучасного кулінара, то він все ж буде розказувати про манку (манну кашу) і способи її приготування чи використання. Навіть відомі дослідники історії їжі, такі як доктор історичних наук Ігор Лильо зі Львова та засновниця науково-просвітницького проекту «*izhakultura*» Олена Брайченко з Києва стверджують, що смак солодкого, до якого ми звикли сьогодні, у минулому був

невідомим. Як солодку наші предки сприймали ферментовану їжу із злаків (ячменю, проса, жита, вівса, пшениці) [5, с. 19].

У той же час, при дослідженні інформації про історію, географію, природу і господарство українських земель, що містилася на сторінках перших видань «Британської енциклопедії» (кінець XVIII ст.), нашу увагу привернув перелік природних багатств Польського королівства. Серед іншого там зазначалося, що на луках і болотистих місцевостях збирають особливий вид манни [16, р. 6378]. Відтак народилася ідея дослідити це питання, внаслідок чого вже опубліковано кілька наших розвідок [1; 4].

Метою даного повідомлення є акцентувати увагу дослідників-краєзнавців з Хмельниччині на необхідності поглибленого вивчення маловідомих сторінок історії традиційної української кухні.

У питанні дослідження «манни небесної» та її аналогів найбільшим фахівцем є англійський дослідник історичної географії, викладач Єзуїтського коледжу в Кембриджі Роберт Артур Донкін (1928–2006). У своїй ґрунтовній монографії він виділив понад 20 рослин з Близького Сходу, Північної Африки та Європи, з яких видобувалися природні солодкі речовини, які називали манною [11]. Зокрема, Р. А. Донкін допускає, що у трактаті «De Vegetabilibus» німецького католицького теолога, філософа і природознавця Альберта Великого (бл. 1193–1280) вперше як манна згадується дикоростуча рослина *Glyceria fluitans* R. Br. [11, р. 98]. Але цю рослину (сучасні українські ботаніки називають її «лепешняк плавучий». – Авт.) європейські вчені-природознавці ще довго плутали з іншими рослинами. Так, видатний нідерландський ботанік Ремберт Додунс (1517–1585) в одній із останніх своїх праць говорив про два різних види манни, які росли в Італії, Німеччині, Богемії та Каринтії [10, р. 549].

У той же час, споживання насіння трави, відомого як манна, в середньовічній науковій літературі в першу чергу пов'язувалося з Польським королівством, його навіть вважали польським винаходом. Чи, принаймні, йшлося про більш широкий регіон Центральної та Східної Європи [14; 15, s. 26-30, 164-167]. Вперше вживання манни в їжу в Польщі зафіксовано в документах у 1389 р. У широкому вжитку цей продукт був приблизно до 1860-х років [12, s. 69].

Так, німецький природодослідник Йоганн Шрьодер (1600–1664) стверджував, що манною називали насіння трави, яке привозили із Сілезії та Польщі. Воно нагадувало просо, але про нього твердили, що воно падало з неба [18, р. 77]. Схожі характеристики давали й інші вчені. У травниках XVI–XVII ст. згадуються такі назви рослини манни: *Gramen Mannae*, *Manna Graminea*, *Manna Polonica* (польськ. *Mannapolska*), *Manna Germanica* та ін. [11, р. 98]. Спеціально цій рослині було присвячено дисертацію угорського лікаря з Трансильванії, ботаніка Ласло Бруза, яку він захистив у Відні в 1775 р. Учений описував *Gramine Mannae*, або ж як її ще називали *Festuca Fluitante*. Зокрема, учений охарактеризував регіон поширення цієї рослини, способи збору її насіння та його використання [7].

Використовуючи дані Л. Бруза та інших вчених ранньомодерної доби, Р. А. Донкін так окреслив територію, де збирали даний вид манни: Польща, східні землі Німеччини, східна частина Данії, Угорщина, Чехія, південь Швеції, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія та північний захід України [11, р. 99, map 16].

Як свідчили вчені доби середньовіччя та ранньомодерного часу, збирати зерно їстівної манни *Glyceria fluitans*, незважаючи на її поширення на зволжених ґрунтах, було досить не складно – її просто витрушували з волоті (суцвіття). Зерна, нещільно прикріплені до лушпиння або навіть частково розсіяні без лушпиння, описували як «голе зерно, котре легко висипається», що є рідкістю серед трав. Довжина їстівного зерна манни сягає 2,5–2,9 мм. Завдяки цим перевагам вона забезпечує відносно велику кількість їстівної сировини, яка не потребує трудомісткої обробки та легко споживається (через осипання лушпиння) [12, s. 69].

Л. Бруз так описує збір насіння *Festuca Fluitante* (за сучасною ботанічною термінологією *Glyceria fluitans*. – Авт.): зрілі колоски обережно били по осі стебла, аби висипати зернинки, після чого їх сушили на сонці. Перед споживанням насіння товкли. У XVIII ст., за даними Л. Бруза, найбільше насіння манни збирали у Сандомирському воеводстві, звідки його переважно везли у Гданськ для подальшого експорту [7, р. 19, 21, 25]. Не випадково, саме єзуїт із Сандомира, польський натураліст Габріель Рженчинський (1664–1737) у своїй «натуральній історії» Польського королівства та Великого князівства Литовського продемонстрував добре знання цього питання. Він вказував, що *Manna Polonicum* відрізняється від

інших подібних рослинних продуктів і є не стільки ліками, скільки їжею. Це їстівна трава, насіння якої чимось нагадує просо, спочатку чорне, а після очищення – біле. Цей ніжний, солодкий вид манни готували із невеликою кількістю вершкового масла; завдяки природній цукристості вона легко конкурувала із найніжнішими соусами та супами [17, р. 97].

Всесвітньо відомий шведський природодослідник Карл Лінней теж описав *Festuca fluitans* або *gramen aquaticum fluitans* (1753). Він зазначав, що насіння *Festuca fluitans* збирали в Польщі, а звідти воно потрапляло до Німеччини та інших країн, де його продавали під назвою «насіння манни» (*seminum mannae*). Його охоче вживали при дворах з огляду на поживність і приємний смак. Слід зазначити, що на думку дослідників XVIII ст., манна не лише мала поживну, але й цілющу силу. Вона вважалася частиною природної аптеки – щось на кшталт солодкої, природної крупи, яка «падає з неба» та приносить людині здоров'я і вітху [11, р. 102].

Дослідники багато писали про їстівну манну з точки зору її корисності: «насіння цієї трави, зібране на початку червня та подрібнене в гілочках, – це манна, яку використовують для їжі людей». Насіння манни проростало наприкінці весни, раніше за всі зернові культури, тому манну можна було отримати під час раннього збору врожаю та в роки неврожаю. Учені навіть пропонували спеціально сіяти манну на зволжених луках як кормову і зернову культуру, оскільки її можна було вигідно та дорого продавати за кордон. При чому наголошувалося на необхідності ранкового часу (до та одразу після сходу сонця) збору манни та наявності роси, бо коли роса висихає, стигле насіння падає з найменшим вітерцем. До того ж, зібране зерно не здувалося з вологого решета [12, s. 70].

Варто зазначити, що вченим були відомі й інші їстівні види роду *Glyceria*. Ці трави, споріднені до *Glyceria fluitans* та й ростуть в тих самих середовищах існування, але не так поширені [15, s. 26-27].

Данина, яку сплачували селяни манною місцевим землевласникам, згадується у польських сільськогосподарських довідниках XVI-XVII ст. Так, Гостомський (1588) перераховує її разом із житом, пшеницею, жолудями, фундуком, буковими горіхами, коношлями, медом, рибою та птицею. Довідник Завацького (1616) нагадував читачам «струшувати манну» в липні, одночасно з кмином, та збирати данину за манну в листопаді. Гаур

(1675) також нагадував землевласникам збирати відповідну данину приблизно на День святого Мартина (тобто в листопаді). Данина зазвичай становила від 1/2 до 3 кварт манни, або один гарнець (тобто горщик) [14, р. 724].

Зерно *Glyceria fluitans* використовувалося не лише для приготування страв (каші, пюре). Борошно, виготовлене з нього, використовувалося також для солодких тістечок і, можливо, як добавка до хлібного борошна. Ця їжа згодом (приблизно в другій половині XVIII ст.) потрапила у фармацію як медичний поживний препарат. Страви, приготовані із зерна *Glyceria fluitans*, рекомендувалися як їжа при виснажливих хворобах та для одужуючих. Вони залишалися в арсеналі європейської медицини до першої половини XIX ст. [12, s. 78].

На початку XIX ст. манна ще згадується у літературі як звичний продукт харчування. Наприкінці XIX ст. етнографи з розповідей селян на Поліссі зафіксували спосіб збору манни: її збирали жінки за кілька днів до Дня святого Івана (Різдва Івана Хрестителя (Предтечі); 24 червня) за допомогою щільних борошняних сит, які струшували, щоб зерна падали в них, лише перед сходом сонця, коли роса покривала луки. Один респондент зазначив, що сита повинні мати довгі ручки, і лише дуже сильні люди могли збирати манну, інший, що її продавали у день Святих Петра і Павла (29 червня). Після збору зерна сушили та часто подрібнювали, як інші види крупи. З 21 респондента, які вказали кулінарне використання, 16 вжили слово каша (*kasza*). Шість респондентів зазначили, що манну варять з молоком. Один респондент зазначив, що її варять з молоком і додають корицю або вино. Один респондент згадав про додавання її до бульйону, інший згадав про використання її в супі (крупник), а ще один згадав про її використання в коржах. Дві характеристики, які зазвичай згадуються в розповідях про використання манни, – це її чудовий смак та трудомісткий збір, що впливало на її високу ціну [14, р. 727].

Сучасні дослідники спробували розрахувати економічну й нутриціологічну складові, що впливали на збір та споживання манни. Так, учені підраховали, що людина, щоб отримати необхідну кількість калорій, мала б споживати на день щонайменше 1 кг (1,5 л) зерна *Glyceria fluitans*. Експериментально було доведено, що таку кількість не можна було зібрати за один

день. Ціни на манну у XIX ст. вказують на те, що для збору 1 кг міг знадобитися еквівалент принаймні 1–2 днів праці. Але головною причиною, яка привела до припинення використання манни, стало суттєве скорочення водно-болотних угідь протягом XIX–XX ст., що було пов'язано із масштабним осушенням заболочених земель з метою їхнього використання у сільському господарстві, а також із появою доступного цукру з буряка. До того ж, у другій половині – наприкінці XIX ст. землевласники встановлювали заборону на збір манни задля захисту лук від витоптування перед початком сінокошу. Уже на початку XX ст. про цю культуру майже забули [14, р. 730].

Отже, манна – це більше, ніж просто каша. Це страва із минулого, що поєднує кулінарію з історією, природними багатствами та традиціями. Вона символізує зв'язок людини із навколишнім світом і з тими часами, коли їжа була не лише джерелом енергії, а й предметом здивування, вдячності та ритуалу. У наш час, коли декларується необхідність відродження водно-болотних угідь та їх належного використання, є всі можливості переосмислити цю спадщину – і, можливо, повернути забутий смак манни до нашого сучасного столу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Августінова А. Манна – забутий делікатес традиційної європейської кухні доби середньовіччя та ранньомодерного часу // Готельно-ресторанний бізнес та харчові технології: сучасні тенденції, виклики, інновації: Збірник матеріалів II-ої Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 15 травня 2025 року). Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2025. С. 237-240.

2. Пані Стефа. Манна небесна і не тільки. Трохи оповідок. URL: <https://panistefa.com/manna-nebesna-i-ne-tilky-trohy-opovidok/> (дата звернення: 9. 09. 2025).

3. Траверсо Вікторія. «Біле золото» Сицилії. Що таке манна, де її беруть і що з неї готують // BBC News Україна. 12 квітня 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cjew08kd3qo> (дата звернення: 12. 04. 2025).

4. Трубочанінов С. В., Августінова А. М. Повернення «манни небесної»: європейський досвід та українські перспективи // Євроінтеграційний вектор розвитку агроєкосистем України: глобальні виклики та перспективи [Електронний ресурс] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 5 червня 2025 р. / Держ. біотехнологічний ун-т. Харків, 2025. С. 259-262.

III всеукраїнська науково-практична конференція

5. Україна. Їжа та історія / Брайченко О., Гримич М., Лильо І, Резніченко В. Київ : ФОП Брайченко О. Ю., 2021. 286 с.

6. Alaimo M. G., Geraci A., Schicchi R., Varrica D. Preliminary study on trace metal content in manna extracted from *Fraxinus angustifolia* cultivars in Madonie (Sicily, Italy). *Journal of Earth Sciences & Environmental Studies*. 2019. 4. DOI: 10.25177/jeses.4.4.ra.537 (дата звернення: 9. 09. 2025).

7. Bruz Ladislai. *Ambrosiopolitano-Transylvano-Hungari. Dissertatio inauguralis de Gramine Mannaе, sive Festuca Fluitante*. Viennae: J. Th. von Trattner, 1775. 35 p. URL: <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/vester/content/pageview/1216326> (дата звернення: 24. 04. 2025).

8. Caligiani A., Tonelli L., Palla G., Marseglia A., Rossi D., Bruni R. Looking beyond sugars: Phytochemical profiling and standardization of manna exudates from Sicilian *Fraxinus excelsior* L. *Fitoterapia*. 2013. 90. P. 65-72. DOI: 10.1016/j.fitote.2013.07.002.

9. Consorzio manna Madonita. URL: <https://www.consoziumanna.it/en/> (дата звернення: 20. 04. 2025).

10. Dodonaei Remberti, Mechliniensis medici Caesarei. *Stirpium historiae pemptades sex, sive libri XXX*. Antverpiae : Christophori Plantini, 1583. URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/855#/summary> (дата звернення: 24. 04. 2025).

11. Donkin R. A. *Manna: An Historical Geography*. Hague: Springer-Science+Business Media, B. V., 1980. VIII, 161 p. (Series: Biogeographica, Vol. 17).

12. Drobnik J. *Manna polska od XVI do XIX w. pod względem botanicznym i leczniczym* Polish manna grass in the 16th to 19th centuries: a botanical and medicinal approach // *Etnobiologia Polska*. 2015. Vol. 5. P. 67-87.

13. La manna di Zabra. *Agriturismo biologico*. URL: <http://www.lamannadizabba.com/> (дата звернення: 20. 04. 2025).

14. Łuczaj Ł. J., Dumanowski J., Köhler P., Mueller-Bieniek A. The use and economic value of manna grass (*Glyceria*) in Poland from the Middle Ages to the twentieth century // *Human Ecology*. 2012. Vol. 40. P. 721-722. DOI: 10.1007/s10745-012-9513-4.

15. Maurizio Adam. *Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym*. Warszawa : Kasa Mianowskiego, 1926. XX, 409 s., [1] k. tabl.

16. Poland // *Encyclopaedia Britannica; or, A Dictionary of Arts, Sciences, &c. On a Plan Entirely New ... / Second Edition*. Edinburgh : Printed for J. Balfour and Co W. Gordon <...> A. Bell, J. Hutton and C. Macfarquhar, 1782. Vol. IX: POI-SCU. P. 6358-6379.

17. Rzączynski Gabrielis. *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, annexarumque, provinciarum, in tractatus XX divisa: Ex scriptoribus probatis, servata primigenia eorum phrasi in locis plurimis, ex M.S.S. variis, Testibus oculatis, relationibus side dignis, experimentis*.

Sandomiriae: Typis Collegii Soc. Jesu, 1721. [16], 456, [16] p.

18. Schröder Johann. Pharmacopoeia medico-chymica. Frankfurt : J. Görlin for widow of J. Görlin, Ulm, 1669. URL: <https://archive.org/details/b33084488> (дата звернення: 25. 04. 2025).

19. Spadaro V., Raimondo F. M. The “manna” extracted from the ash trees still cultivated in Sicily from mythical food to pharmaceutical and nutraceutical resource. Arch Food Nutr Sci. 2022. 6. P. 38-48. DOI: 10.29328/journal.afns.1001036.

20. Traverso Vittoria. The return of Sicily's ancient “white gold” (29 March 2025). URL: <https://www.bbc.com/travel/article/20250328-the-return-of-sicilys-ancient-white-gold> (дата звернення: 14. 04. 2025).

УДК 94(477.43)(036)

*Світлана Маркова,
м. Хмельницький
Дмитро Костенко,
м. Київ*

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В САТАНОВІ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Стаття присвячена дослідженню магдебурзького (німецького) права на теренах сучасної Хмельницької області, зокрема селища Сатанів. Автори аналізують надання привілеїв на магдебурзьке (німецьке) право, в контексті розвитку та сучасних рефлексій.

***Ключові слова:** Сатанів, магдебурзьке (німецьке) право, громада, руська громада сатанівських міщан.*

Давній (дохристиянський) період історії сучасної Хмельниччини, зокрема Сатанова з околицями залишається малодослідженим. Період XV–XVII ст. опрацьований та проаналізований краще, проте сучасні рефлексії на тлі тривалої війни росії проти України, світоглядних викликів дозволяє побачити пролонговані впливи важливих локальних історій.

Директор програми «U-LEAD з Європою» Б. Файгель слушно зауважив, що «наприкінці 2024 року в місті Магдебург на березі річки Ельба урочисто відкрили пам'ятник Магдебурзькому праву. Майже 216 років тому, приблизно за 1500 кілометрів у Києві на березі Дніпра, було встановлено пам'ятник цьому середньовічному

III всеукраїнська науково-практична конференція

міському праву, згідно з яким люди в тисячах міст і селищ 11 європейських країн колись жили та самоорганізували свої громади. Це невидимий зв'язок, який досі поєднує нас. Як загальноєвропейський культурний феномен, він нагадує нам сьогодні про тривалу боротьбу за правову визначеність, громадянські свободи та місцеве самоврядування в Європі; цей процес ніколи не буде завершеним та завжди вимагатиме нашої уваги та пильності» [1].

На думку М. Мікули та А. Бренні «успішне поширення Магдебурзького права в Центральній та Східній Європі пояснюється трьома його ключовими характеристиками: 1) гарантії особистої свободи, включаючи право пересуватися в інше місце, якщо людина сплачує податки; 2) докладний, письмовий перелік обов'язків обох сторін договору, власника та мешканців, у тому числі спадкове право міщан на їхні земельні наділи; 3) колегіальна судова система, в якій власник делегував свої феодалні права спочатку магістрату, наділеному судовими повноваженнями (пол. *wójt*, нім. *Vogt*, лат. *advocatus*) і присяжним, а пізніше міській раді, яка була повністю самоврядним органом» [2].

Діяльність громадських урядів – органів сільського самоврядування бере свій початок із давньоруського громадського устрою місцевого населення. Користуватися міським правом могли тільки особи, які належали до міської громади, а стати її членом можна було або спадково, або шляхом купівлі нерухомості в місті, одружившись на мешканці міста або за особливі заслуги перед містом. Попри це у місті мешкала значна кількість «не-громадян», які здебільшого проживали на околицях міст, підлягали міському праву, але не користувалися правами «повноправних громадян» міст [3, с. 67-71].

Нині дослідники праслов'янської культури часто аналізують історію Сатанова, етимологію походження назви у язичницькій парадигмі. Незначна відстань від Сатанова до Збручанського (Збруцького) культового центру, чотирьох священних городищ (Звенигород, Богит, Говда – Тернопільська область, Іванківці – Хмельницька) визначають Сатанів, як стратегічне поселення «Країни волхвів» або «Республіки волхвів».

Маємо низку версій створених на основі аналізу санскриту, де «сат» – означає «буття», «істина», «благо», «священний»; «нава» – «новий», «човен», «плисти»; разом – «свята вода» або «джерело

істини»; «стана» – ймовірно «святе місце», «оселя праведників», а «Сат-Аніва» ймовірно – «Як Місце вічної істини». Варто нагадати, що корінь *sat-* також дотичний до слів «оселя», «поселення», а суфікс *-iv* типовий давньоруський присвійний суфікс, що вказує на приналежність (додавався до імен засновників). Санскрит і староукраїнська мова мають багато спільних коренів, а шлях назви від латинської (*Sat an poi*) до молдовського «Нове село» – підґрунтя для подальших досліджень.

На думку Т. Вихованця, назва містечка може походити від імені свого першого власника чи осадника, котрий, певно, звався польською мовою Шатан. Але з часом домінування в офіційному діловодстві латини назву Шатанів трансформувало в Сатанів. Місцевий житель В. Долотов у розмові з С. Марковою пригадував пам'ятник майже в центрі Сатанова – на прямокутному постаменті – погруддя чоловіка (автор розповіді пам'ятав, що місцеві жителі говорили, що це пам'ятник чи то Сатані, чи то Шатані (Шатану).

У IX–X ст. досліджуваний регіон міг бути заселений у IX ст. – тиверцями та уличами, а у X ст. – племенами хорватів. У X–XII ст. руські міста вже мали складну систему оборонних укріплень. Система Троянових (Граянових) валів пролягала колишніми древлянськими землями, що дало підставу дослідникам назвати їх Великою Древлянською стіною, котра дозволила їм чинити опір, зокрема і варязькій експансії. В X–XIII ст. Сатанів з околицями бував і у складі Русі-України, і Галицько-Волинської Русі (Волинсько-Галицького князівства), пізніше – і Руського воєводства, і Подільського воєводства. Сатанів також ймовірно був у складі Звенигорода, яким правив Володимирко (1104–1152).

На думку О. Завальнюка та О. Комарницького: «перші населенні пункти (ймовірно містечка) в Україні почали виникати у VI–VII ст., а в VII–IX ст. їх вже було чимало. У «Повісті минулих літ» перші населенні пункти називали *громадами*» [4, с. 29]. Після XIII ст. мешканці кільканадцяти сільських дворлиц (кожні 5–10 хат-димів), що спільно володіли або користувалися землею, лісами, рибними водоймами йменувалися громадою. Громада мала власну адміністрацію, спільно платила данину, утримувала церкву, на чолі громади стояв обраний старець [5, с. 29]. Важливо зауважити, що українцям було притаманно вміння колективно приймати рішення, на тлі схильності до індивідуалізму. Давні українці керувалися нормами звичаєвого права, волоського права, статтями

III всеукраїнська науково-практична конференція

Руської Правди. Отож, магдебурзьке (німецьке) право досить швидко було адаптоване на українських теренах.

Протягом XIV–XVIII ст. прикордонне поселення сільського типу, з 1444 р. – місто Сатанів знаходилося під владою Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османської імперії, Польщі. Сатанів згадувався у польських королівських наданнях початку XV ст. як *Satanów*, у 1431 р. – *Schatanów*, 1436 р. – *Sathanów*, 1564 р. – *Szatanow* (напис зроблено польською мовою, у якій є слово “*szatan*” – сатана, диявол). У 1434–1793 рр. Сатанів входив до складу Подільського воєводства.

Сатанів належить до міст сучасної Хмельниччини, яким серед перших, надали привілеї на магдебургію: Львів – 1356 р., Кам’янець на Поділлі – у 1374 р., Сатанів – у 1436 р. За підрахунками І. Рибакі протягом XIV–XVIII ст. магдебургією користувалося 53 подільських міста [6, с. 35]. Перша писемна згадка про Сатанів датована 9 березням 1404 р., коли Польський король і верховний князь литовський Владислав II Ягайло надав подільський Сатанів краківському шляхтичу Пйотрові Шафранцю [7, с. 89-90]. У 1411 р. Ягайло передає Поділля князю Великого князівства Литовського Вітовту (Вітовту), яке перебувало під його владою до 1430 р. У 1431 р. польський король Владислав II Ягайло в день народження Найсвятішої Марії Панни (8 вересня), у суботу, надав Сатанів (який був тоді селом) з прилеглими Яблонівим, Стрийовим, Постолівцями й Борщівкою із правом спадкування вічного Пйотру Одровонжу воєводі Подільському, старості Самбірському.

У 1436 р. польський король Владислав Варненчик підтвердив надання свого попередника і залишив Сатанів в руках Одровонжів та надав Сатанову та низці інших, належних шляхтичеві, подільських сіл магдебурзьке право феодального міського самоврядування. Уклад 1436 р. передбачав для Сатанова звільнення всіх селян з-під юрисдикції царських воєвод, управителів замків, старост та ін. та передання їх під управління сільських солтисів. Аналіз документа дозволяє говорити про запровадження елементів німецького права (магдебурзького) в устрої, зокрема судочинстві [9, с. 89-90].

С. Крамар слушно зауважує, що «природньо, що магдебурзьке право не могло бути класичним на теренах Польщі. Його було запозичено та пристосовано до Польського права» [10, с. 142]. Магдебурзьке право в українських містах, містечках

переважно було репрезентоване через правову автономію міської громади, наявність війтівського уряду, регулювання повинностей (часто міщани мали сплачувати до королівської скарбниці «господарський скарб», загальнодержавний податок на військові потреби та ін.), встановлення щорічних ярмарків і щотижневих торгів, право забудови незаселених земельних ділянок у межах і навколо міста, будівництво в центрі міста ратуші, міської лазні, крамниць. Унаслідок війн та загарбань на українських землях частими були випадки повторного надання магдебурзького права (докладніше про це див.: Маркова С. Магдебурзьке право в Сатанові [11, с. 146-156]).

Підтверджувальний привілей для Сатанова, як для міста на магдебурзьке (німецьке) право, було надано в 1444 р. В 1444 р. Владислав III привілеєм, виданим у Варадині, у понеділок, у день святого Бартоломія (24 серпня), дозволив Одровонжам заложити місто й надав Сатанову «право німецьке», яке мав Зіньків та інші міста [8, арк. 3;12].

У XV ст. Одровонжі звели дерев'яний замок, навколо містечка Сатанова було насипано оборонні вали. У 1528 р. татари спалили сатанівський замок. У часи, коли містечком володів Станіслав Одровонж, воно було неодноразово поруйноване татарсько-турецькими нападами.

У 1532 р. Сигізмунд I на прохання Станіслава Одровонжа звільнив Сатанів від сплати податків на 8 років, щоб віділіле населення могло поступово відбудувати місто, зокрема від сплати шосу (податок від нерухомості), чопового (акцизний збір) та інших повинностей [12, арк. 12]. В 1538 р. Сатанів був ще раз звільнений від податків.

У 1561 р. власники Сатанова, чоловік та дружина Тарновські, дають пільги новим поселенцям, щоб збільшити загальну чисельність населення. Згаданим привілеєм встановлювалися чіткі обов'язки міщан, які повинні були робити на пана п'ять днів на рік (один день оранки й сівби, два дні косовиці і збору сіна і два дні жнив), давати медову данину, платити 15 грошей чиншу, ті, котрі випасали свиней у панських лісах, повинні були давати 20-го кабана, підводи та відбудувати «шарварки». Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами, ремеслом і торгівлею. Проте вони, як і селяни, мали виконувати повинності, сплачувати натуральний або грошовий податки.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Король надав поселенню також право проведення ярмарків тричі на рік (у дні апостолів Петра та Павла, народження Діви Марії та Обрізання Господнього, а також щотижневих торгів у суботу [13, с. 101].

Варто нагадати, що сатанівські міщани, зокрема руська громада сатанівських міщан, були досить активними в питаннях місцевого самоврядування. Міщани Сатанова були особисто вільними, завдячуючи німецькому (магдебурзькому) праву. Ймовірно вже тоді почала діяти в Сатанові школа для дітей, збудована на кошти міщан, та бібліотека. В 1590 р. руська громада сатанівських міщан звернулися до Львівського братства дати їм «порядки братські», мабуть, вони просили «артикули» (устав братства), щоб створити своє в Сатанові. Михайло Грушевський писав про сатанівське братство як про доконаний факт [14, с. 533].

М. Крикун ідентифікував Сатанів у XVII ст. як шляхетське місто. Варто зауважити, що крім шляхетських міст на Поділлі в згаданий період функціонували королівські, церковні, шляхетсько-королівські, магістратські та ін. [15, с. 175; 356].

У 1641 р. Катажина Костчанка вийшла заміж за коронного підчасного Адама-Героніма Сенявського Польською мовою прізвище пишеться Sieniawski. У 1641 р. на клопотання мешканців Сатанова підтвердити надання магдебурзького права місту за згоди польського короля було відновлено «право магдебурзьке» [16, арк. 12]. Є. Сіцинський вважав, що датою надання магдебурзького права для Сатанова варто вважати саме 1641 р. [17, с. 743].

У згаданому привілеї на магдебурзьке право на міщан перекладався обов'язок щодо утримання своїм коштом міських фортифікацій. Діяльність війта, уряду, життя містечка (і Сатанівської волості) контролювала замкова зверхність (суперінтенденція) в особі губернатора (економа), призначеного власником цього маєтку. Резиденцією губернатора був замок. Він розглядав апеляції на рішення (декрети) магістрату. Губернаторами були всі вихідці зі шляхти [18, с. 570]. Варто зауважити, що власники містечка часто йшли на поступки міщанам та мешканцям навколишніх сіл.

У 1699 р. наш край знову опинився під владою Речі Посполитої. А.-М. Сенявський входив до складу комісії, яка приймала м. Кам'янець-Подільський від турків. Орієнтовно того ж року був у Сатанові (постійно в місті не проживав; коли бував у цих

місцях, переважно зупинявся в Зінькові). Ним було активізовано процеси надання різноманітних привілеїв його мешканцям, їх закликали об'єднуватися в товариства і громади, приймати до них людей гідних і добре освічених у ремеслі, організовувати цехи.

Після епідемії чуми 1770 р. до Сатанова почали активно переселятися євреї із Варшави, Львова, Рогатина, Бродів, Кременця (прим. авт. Інформацію про епідемію чуми взято із тексту літопису Сатанівського монастиря). С. Крамар слушно зауважує, що «перші осередки майбутніх єврейських общин виникли в ряді міст Поділля вже на рубежі XV-XVI ст.» [19, с. 227]. Є. Сіциньський також підтверджував зростання торгово-промислового значення Сатанова, швидке збагачення єврейського населення, високу статусність євреїв Сатанова серед інших єврейських кагалів Поділля. Євреї переважно займалися торговельною та ремісничою справами, також були орендарями млинів, ставків, панських маєтків тощо.

Наприкінці XVIII ст. у Сатанові було понад 500 будинків. Околиці та передмістя Сатанова переважно заселяли українці та поляки. З найбільших містечок Проскурівського повіту за кількістю дворів Сатанів посідав перше місце, за кількістю населення – друге [20]. Перший привілей на магдебурзьке право для поселення сільського типу Сатанову був наданий у 1436 р. Підтверджувальний привілей для Сатанова, як для міста на магдебурзьке (німецьке) право, було надано в 1444 р. У 1641 р. на клопотання мешканців Сатанова підтвердити надання магдебурзького права місту за згоди польського короля було відновлено «право магдебурзьке», окремі дослідники, саме 1641 р. вважають основним роком надання магдебурзького права Сатанову. Супільно-активною у Сатанові була руська громада сатанівських міщан. Магдебурзьке (німецьке) право в Сатанові утверджувалося поступово з наданням привілеїв.

Список використаних джерел та літератури:

1. Bütow S. Das Magdeburger Recht in der Ukraine Baustein einer besseren Zukunft. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH U-LEAD with Europe, 2024. URL: <https://u-lead.org.ua/storage/admin/files/ac2de958aea0d31e42d83906dc04d88a.pdf> (date of access: 08.01.2026).

2. Mikula, M., & Branny, A. (2021). *Municipal Magdeburg Law (Ius municipale Magdeburgense) in Late Medieval Poland: A Study on the Evolution and Adaptation of Law.* Brill. <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctv1v7zc1b>.

3. Вонсович С. Зміни адміністративного ландшафту Сатанова в контексті теорії політичного транзиту. Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодні, впевнене майбутнє: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький–Сатанів, 11-12 травня 2017 р. Хмельницький: ПП Символ, 2017. С. 67-71.

4. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова. 2005. С. 29.

5. Олюстрована енциклопедія історії України в трьох томах. / авт. тексту О. Кучерук. вид. перероб., допов. Київ: Спалах, 2014. Т. 1: Від найдавніших часів – до кінця 18 ст. 126 с. іл.

6. Рибак І. Славному Зінькову – 600! Хмельниччина: Дивокрай. № 1-2. 2004. С. 35.

7. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X, pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1887. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/33; Kodeks dyplomatyczny Malopolski. T. IV. 1386-1450. Krakowie, 1905. S. 89-90.

8. ДАХМО, ф.Р. 3333, оп. 1, спр. 5, арк. 3; 12.

9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X. S. 89-90.

10. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV-XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 142.

11. Маркова С. Магдебурзьке право в Сатанові. *Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодні, впевнене майбутнє:* Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький–Сатанів, 11-12 травня 2017 р. Хмельницький: ПП Символ, 2017. С. 146-156.

12. ДАХМО, ф. Р. 3333, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

13. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6. С. 101.

14. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6. С. 533.

15. М. Крикун. Подільське воеводство у XV-XVIII ст.: Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 175; 356.

16. ДАХМО, ф.Р. 3333, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

17. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 743.

18. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нарис). С. 51.

19. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV-XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування. С. 142.

20. Сатанів: історія, міфи та легенди (історико-культурологічні нариси, путівник з історичного квестування) / Упорядник: Маркова С. В. Третє видання, доповнене, виправлене. Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак А.А., 2018. 172 с.

УДК 271.22(477.43)-523

*Катерина Гурська,
м. Хмельницький*

СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ХРАМ НОВОКОСТЯНТИНОВА: ДО ЮВІЛЕЮ СВЯТИНИ

Стаття присвячена історії Свято-Успенської церкви східного обряду в Новокостянтиніві, нинішньому приміщенню якої у 2026 році виповнюється 175 років. На основі архівних матеріалів, документів Подільської духовної консисторії та місцевих адміністративних установ реконструйовано обставини заснування храму, процес відмежування церковних земель, перебіг будівництва та роль парафіяльного духовенства у формуванні релігійного життя громади.

Ключові слова: *Новокостянтинів, Свято-Успенська церква, Свято-Миколаївська церква, парафія, священник, Рибіцький.*

Як легко стирати історію... Іноді достатньо просто перестати згадувати про неї. Саме так сталося з Новокостянтинівом – колишнім містечком, чия минувшина довго залишалася на узбіччі уваги. Сьогодні про колишнє значення Нового Костянтинова в житті краю нагадують дві святині, що й досі визначають його силует: велична споруда католицького храму святої Анни, яка своїми масштабами й архітектурою радше пасувала б до середмістя Кам'янця чи Львова, та скромніша, але не менш важлива будівля Свято-Успенської церкви східного обряду, нинішньому приміщенню якої у 2026 році минає 175 років від часу її побудови – події, що стала важливою віхою в історії місцевої громади та духовного життя Нового Костянтинова. Його поява не була випадковою: храм виріс із потреби релігійної громади східного обряду мати власний духовний центр, місце, де зберігалися традиції, передавалися родинні історії й трималася спільнота. З

III всеукраїнська науково-практична конференція

роками він пережив і перебудови, періоди занепаду, переходи у різне підпорядкування і нові відродження – так само, як і саме колишнє містечко.

Церква у Новому Костянтиніві існувала, мабуть, з моменту заснування містечка князями Острозькими, так як вже на поч. XVII ст. була підпорядкована Київській православної єпархії Львівського владичтва Кам'янецького генерального намісництва і при ній діяла філія Львівського Успенського ставропігійного братства. Прихожани місцевого храму в середині цього століття відвідували Києво-Печерську лавру, де залишили поминальні записки [24, с. 187]. Безпосередньо місцева парохія підпорядковувалась Меджибізькій протопопії.

Відомо, що станом на 1725-1734 рр. у складі Летичівського деканату вже Унійної церкви значиться приход у Новому Костянтиніві – храм Внебовзяття Пречистої Діви Марії, де парохом був Теодор Єжопольський [1, с. 734-735] (*Католицька та православна церкви мають відмінні уявлення щодо того, як саме закінчилось земне життя Марії. Так, православні визнають Успіння Богородиці, тобто вірять в те, що після закінчення свого земного життя Марія глибоко заснула, а її душа була взята до Небес. Натомість у римо-католицькій церкві прижилось і вреітї стало догматом уявлення про Внебовзяття Марії, події що відбулася відразу після Успіння*). Візитація католицьких парафій українського обряду у 1726 р. зафіксувала існування у Новому Костянтиніві каплиці, чин закладення якої здійснив летичівський декан Кардасевич-батько «давно» та церкви, заснування якої приписують летичівському декану Кардасевичу-сину [1, с. 321]. Декан, згідно його повноважень, мав право здійснювати таку дію лише при спорудженні храму на місці раніше існуючого, тобто, церква у містечку була й до того.

Також візитація 1726 р. св. Успенської церкви у містечку містить у собі опис престола, на якому містились обруси (*спеціальні тканинні покриви, якими прикрашають престол, тетрапод, аналої та інші святині в храмі; вони мають літургійне значення і часто є оздобленими вишивкою, бахромою, мереживом або орнаментами, що відповідають християнським канонам*): «bial. Towaln. Nalezycie ukryty» («Білий обрус, належним чином прихований»). Гробниця (*кіот*) була цинова «lwowska powa» [1, с. 489; 508]. Станом на 1732-1734 р. візитації у Новому Костянтиніві фіксують дві церкви, одна з яких чину Успіння Пресвятої Богородиці. Дві церкви існували на той

час у Вербці (одна з яких Покрова Пр. Богородиці), Хмільнику, Пиляві, Меджибожі, Летичеві, Літині, Старій Синяві [1, с. 384]. Невідомо, чи були дзвіниці і дзвони при цих храмах, так як у 20-30-х рр. XVIII ст. використовували дерев'яні або металеві била, а якщо й були дзвони, то часто їх розміщували на сусідньому дереві. В 1726 р., наприклад, в Кожухові ні дзвонів ні дзвіниці при церкві не було [1, с. 616].

В 1726 р. місцевим ієреєм при Успенській церкві (Wniebowziccia NMP) (візитації 1726-1734 рр. фіксують в Новому Костянтиніві лише одну церкву [1, с. 734]) був Теодор Єжипольський (Teodor Jezopolski), який отримав презенту від каштеляна волинського [1, с. 955] (певне мається на увазі Юзеф Цетнер, а якщо так, то розпочав він своє служіння в містечку до 1701 р.). Через деякий час у тій же церкві у 1755 р. парохом служив Микита Максимович, який пропив всі свої статки, а родом був з Взяслава, син селянина, що відробляв панщину [28, арк. 35].

Перша згадка про Свято-Миколаївську (sw. Mikolaja) церкву у візитаціях м. Н. Костянтинова відноситься до 1765 р. [1, с. 934]. У метричних книгах записи вказують на її існування в 1749-1765 рр. і зберегли ім'я тогочасного пароха: «Ієрей Асіодор Дредоражинський Парох Граду Нового Костянтинова Храму Святителя Христова Николая». Далі, у 1766 р. змінюється написання прізвища на «Ієрей Асіодор Григорацький», в 1768-1774 р - Асіодор Gregorowicj [27, арк. 2-37], пізніше: Феодор Григориський [27, арк. 38-50], а починаючи з 80-х рр. XVIII ст. - Василь Левицький [27, арк. 51-116]. У цих метричних книгах записані життєві віхи також жителів Думенок, Чудиновець, Березної. У 1775 р. обидві парохії Нового Костянтинова залишались унійними [4, арк. 159].

Л. Беньковський зазначав, що існування декількох церков у селі чи містечку могло бути пов'язано з рішенням колатора, який мав певний прибуток з них. Сприятливим для утворення нових парафій було те, що при їх закладанні в місцях, які вже належали до інших парафій, практично, не стояла проблема з ліквідацією прав давньої материнської парафіяльної церкви, як у римо-католицькій церкві, де потрібно було відшкодовувати настоятелю костела втрати. В даному випадку вистачало рішення власника-фундатора, який своїм підданним, котрі стали прихожанами нової парафії, забороняв відвідувати інші церкви і віддавати доходи

III всеукраїнська науково-практична конференція

власному пароху, що у свою чергу створювало ще й парафіяльні узи. Єпархіальна ж влада не цікавилась матеріальним забезпеченням новоствореної парафії, на відміну від біскупа латинського обряду, який не дозволяв засновувати парафію без належного фондушу [29, с. 822-823]. Наявність двох церков у межах одного поселення може свідчити також про співіснування парафій різного конфесійного підпорядкування – православного та греко-католицького [26, с. 97]. Були випадки, коли колатори переселяли на малозаселені території повністю парафію разом із священником, для чого будували окремі храми.

В кінці XVIII – поч. XIX ст. у містечку Новому Костянтиніві продовжували існувати дві церкви: Свято-Миколаївська та Свято-Успенська (Успіння Пресвятої Богородиці). За інформацією Ю. Сіцінського, Миколаївська розташовувалась біля костелу св. Анни, а Успенська – при дорозі на виїзді з містечка у сторону Летичева [25, с. 659], хоча ця дорога в сучасному вигляді з'явилась лише після 1821 р. [2, с. 79]. Але інформація про місце знаходження «старих» Новокосянтинівських церков, в першу чергу Св. Миколаївської, може не відповідати дійсності. По-перше, подільські містечка, особливо наділені магдебурзьким правом, в тому числі і приватні, які в національному плані суттєво відрізнялись від сільської округи, де значно переважало українське населення, і міст, у яких відсоток, спочатку – поляків, а пізніше – росіян був значно більшим, у XVII–XVIII ст. почали зводити за планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і кожна етнічна громада (польська, єврейська і українська) одержувала свою територію. Серед особливостей ландшафтної структури такого типу поселень Подільської губернії, на відміну від Галичини, є полярне розташування сакральних споруд – тобто вони знаходились в різних частинах населеного пункту. Це характеризувало соціальну структуру громади: біля церков формувався український квартал, костелів – польський, синагог – єврейський, де костелові – стовпу католицтва – виділялося найзручніше розташування в містечковій панорамі. Українське населення, яке у своїй більшості було селянами, поселялось в передмістях, в яких і зводились церкви, у більшості своїй на той час дерев'яні. Такий устрій мав і Новий Костянтинів: по розташуванню кладовищ ми можемо судити, в якому районі проживала та чи інша громада. Але як би там не було, сучасна церква, що існує у

Новокостянтиніві, на мою думку, була побудована поруч з костелом та єврейськими святинями в протизаг, що було частиною релігійної та культурної конкуренції, особливо в регіонах, де православ'я, католицизм та юдаїзм історично співіснували.

Як вказує у своїй роботі Ю. Сіцінський, обидві тогочасні Новокостянтинівські церкви були старі, дерев'яні та дуже бідні [25, с. 659]. Можна було б погодитися з таким твердженням, так як, фактично, ще до середини ХІХ ст. православна церква використовувала переважно колишні уніатські церкви, які з кожним роком занепадали і вимагали капітального ремонту [19, с. 15], але при глибшому розгляді даного питання приходиться до думки, що воно не зовсім відповідає тогочасному стану речей.

З моменту входження Правобережжя до складу Російської імперії новокостянтинівські церкви, як і більшість в краї, стають дезунітськими (*термін, який використовується для позначення храмів, що перейшли з унійної (греко-католицької) юрисдикції до православної*). В топографічному описі Новокостянтинова цього періоду вказано: «Церкви дерев'яні греко-російського віросповідання, навіренні з унії в 794 році, з них перша нова, на честь Успіння Пресвятої Богородиці, в ній – іконостас новий, живопису досить добротного, дзвіниця – нова, з трьома дзвонами; друга – стара, на честь Святителя Христового Миколая, в ній іконостас старий, але живопису добротного, нова дерев'яна дзвіниця з шістьма дзвонами. При обох цих церквах є по два будиночки для проживання церковнослужителів, і священницькі доми, при яких невеликі сади з городами [...]» [8, арк. 85].

У ревізських казках Літинського повіту 5-тої ревізії 1794-1795 рр. містечка Новий Костянтинів є «Відомість про Священно і церковнослужителів» складена 23 серпня 1795 р. «Брацлавської губернії Хмельницького повіту містечка Нового Костянтинова церкви Одно-приходної Греко-Східного сповідання в ім'я Святителя Миколая приналежна з брацлавської Єпархії і підвідомча Хмельницькому прото-ієрею Феодору. Місцевий начальствующий вище помянутої церкви – Василій Григорієв Син Левицький». Ієрею-настоятелю церкви Василеві було 45 років, а його дружині Анні Федора дочки – 36, У них було четверо синів – Мартин 17-ти років, Данило 15-ти років, Микола – 12 і Семеон 3-х років. Також було 2 дочки – Марфа 7-ми років і Марія 5-ти років. Разом з ними

III всеукраїнська науково-практична конференція

проживала 79-ти річна теща Поліна, Потапа дочка [9, арк. 69-70]. Служив Василь Левицький при згадуваному храмі і у 80-ті роки XVIII ст.

При «однопарафіяльній церкві греко-східного сповідання в ім'я успіння богоматері приналежної до брацлавської Єпархії і підвідомча Хмільницькому протоієрею феодору. Місцево начальствующий нині Іоанн Павлів син Германовський». Було йому на той час 27 років, одружений на Параскеві Стефановій дочці 24 років та був у них син Роман 2-х років. «Другий ієрей при тій же парафії Стефан Микитів син Дементьев 78 років та дружина його Марія Гнатова донька 70 років» [9, арк. 71-зв.].

А далі ще цікавіше: настоятель Св. Успенської церкви Іоанн Павлович Германовський в клірових відомостях за 1799 рік власноручно вписує і рік її побудови – 1797, а побудована вона з каменю [13, арк. 33-34]. Тому виникає закономірне питання: чому була розібрана, та й якщо ще й кам'яна, відносно нова Свято-Успенська церква? Також рік побудови даної церкви – 1797 – збігається з роком призупинення будівництва костелу св. Анни у Новому Костянтиніві. Це співпадіння, чи Франциск Жевуський вирішив залишити пам'ять про себе в містечку одразу двома храмами?

У 1799 р. парафію Успенської церкви містечка Новий Костянтинів, яке на той час належало «Його Сіятельству Князю Адаму Чарторийському Генерал Майору», продовжував очолювати 30-річний Іоанн Павлович Германовський, який був посвячений до вівтаря цієї церкви у 1791 р. єпископом П. Білянським, на що є відповідна грамота. На той час у нього був 5-річний син Роман, при церкві також проживав 67-річний священник Стефан Дементьев (так думається, що це був попередній настоятель храму). До парафії «Писаної Свято Успенської Церкви, кам'яної, побудованої в 1797 Році» належали 273 прихожанина чоловічої статі, які проживали у 64 домоволодіннях [13, арк. 33-34]. У 1800 р. він же продовжував служіння настоятелем місцевої Успенської церкви. У цей рік у парафії даного храму було зареєстровано 17 новонароджених, 4 шлюби та 17 смертей [14, арк. 92-95-зв.]. У Свято-Успенській церкві містечка Новокостянтинова у 1801 р. продовжує служити Іван Павлович Германовський. До парафії цього храму відноситься 82 домоволодіння, в яких проживало 249/245 осіб. З «бобилями» кількість прихожан складала 288/285

душ. При його сім'ї проживало два наймита та наймичка. При церкві служили дячок, паламар та сторож. [15, арк. 128-138]. Згідно інших даних у парафії нараховувалось 510 осіб [16, арк. 127-138-зв.]. У 1807 р. вже бачимо настоятелем у цій парафії «Никифора Крижанівського» [17, арк. 110].

Архівні документи розповідають, що і в 1800 р. священником Свято-Миколаївського храму був той же Василій Левицький. У метричних книгах даного храму у цьому році зареєстровано 23 новонароджених, 5 шлюбів, 16 смертей [14, арк. 19-26 зв.]. До цієї ж парафії було приписано й «село погорілу». Але своя церква у цей час там існувала, так, як Василій Левицький вказується «Наглядаючим Священником».

3 квітня 1817 р. священником у містечко Новий Костянтинів було призначено Федора Левицького [12, арк. 1-31]. Служив 34-річний Федір Левицький «поведінки не поганої», при Миколаївській церкві містечка, яка входила до благочиння очолюваного Чернявським і в 1821 р., одружений був з Марією Гнатівною, мав однорічного сина [5, арк. 52]. І в 1827 р. при Свято-Миколаївській церкві продовжував попувати Федір Левицький «життєвої поведінки хорошої» [5, арк. 170; 175]. В 1828 р. ніяких змін у Миколаївській церкві не відбувається (окрім того, що парох або оновив анкету в метричних книгах, або постійний піст і праведне життя мало побічний ефект у невпинному омолодженні) – священником залишається 33-річний Федір Якович Левицький, «бувший під слідством, але виправданий» [5, арк. 206; 241].

З архівних матеріалів виявляємо, що у Ново-Костянтиніві парохія при Св. Миколаївській церкві існувала у 1818, 1834, 1850 та ще й 1858 рр. (хоча ці дані не відповідають подіям об'єднання парафій та завершення будівництва нової і єдиної Св. Успенської церкви у 1851 р.). Також маємо свідчення, що при Успенській церкві парафія існувала в 1816, а в 1834 і 1850 рр. її не було [11, арк. 40-41-зв.].

При якійсь із давніх Костянтинівських церков зберігався «старий» (підписаний попередниками Атанасія Шептицького, до Замойського собору) антимінс (антимінс – посвячена хустина із зашитю частинкою мощів святих на престолі в православних церквах; на антимінсі звершується під час св. Літургії таїнство Євхаристії; без антимінса не можна служити св. Літургії) єпископа Варлаама Шептицького (Варлаам Шептицький (мирське ім'я Василь

III всеукраїнська науково-практична конференція

Шептицький; з лютого 1647 – 27 травня/5 квітня 1715, Унів) – єпископ Руської унійної церкви; з 21 червня 1710 року – єпископ Галицький), який в 1891 р. настоятелем П. Славучинським був переданий до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [20, с. 552, 1891 р., вип. № 39].

На поч. XIX ст. церкви містечка Новий Костянтинів належали й до різних благочиннь. Миколаївська церква підпорядковувалась 4-му десятиначальству Хмільницького повіту під керівництвом Василя Судилковського, куди входили Новий Костянтинів, Дяківці, Теси, Зиновинці, Лозова та Янівці. Свято-Успенська церква містечка і церква в с. Думенки входили до 3-го Старо-Синявського округу під керівництвом десятиначальника Василя Левицького [20, с. 416 1873 р., вип. № 12].

У праці Ю. Сіцінського повідомляється, що в 30-ті рр. XIX ст. парафії містечка були об'єднані. А вже у 1842 р. Успенський храм був розібраний через старість. На його місці, оточеному валом та з кам'яними хрестами, влаштовано ринкову площу. (З однієї сторони це мало практичне значення – центральне розташування, простір для торгівлі та зручність для місцевих мешканців, але такі місця завжди мали особливе духовне значення та існували певні традиційні заборони у їх використанні: не можна було будувати житлові споруди – вважалося, що це місце має залишатися сакральним; заборонялося орати землю – старі церковниці часто ставали місцем поховань або зберігали сліди давніх ритуалів; не можна було проводити розважальні заходи – такі місця сприймалися як святі, і будь-які гучні події могли вважатися неповагою.) З 1892 р. було започатковано традицію проведення хресних ходів на це древнє святе місце.

Свято-Миколаївська церква знаходилась на місці теперішньої Успенської і проіснувала до 1851 р. Нова ж церква Успіння збудована у 1851 р. разом з дзвіницею. Іконостас був 4-х ярусний, створений у 1862 р. [25, с. 659-660].

25 лютого 1820 р. був рукопокладений на священника Свято-Успенської церкви в містечко Новий Костянтинів попівський син, вчитель Приворотського духовного училища, випускник філософського відділення Подільської семінарії Георгій Рибіцький [10, арк. 21-зв.-22]. Служив при цьому храмі Георгій Рибіцький в 1824 р., 32 роки, одружений, «поведінки не поганої і в званні справний». Дяком на той час був 48-річний Василій Чичулевич, одружений, «віддається пияцтву». Цю інформацію подав у рапорті

благочинний «Літинського повіту Новокосянтинівської частини» Гордій Тягельський, надісланого у Літинське духовне правління у вказаному році. У 1828 р. благочинний Тягельський вказує, що Свято-Успенську церкву продовжує очолювати депутат містечка Нового Костянтинова Георгій Рибіцький [5, арк. 211]. Згідно клірових відомостей за 1829 і 1830 роки характеризується хорошою поведінкою, в 1831 р. – дуже хорошою поведінки, «[...] у читанні й співі досить вправний, катехизис знає достатньо, під слідством не був і не перебуває, одружений, від народження йому 36 років, у родині має дружину Параскеву 26 років і трьох дочок: Марію – 10, Анну – 7 і Александру – 5 років [...]» [10, арк. 23-зв.-24].

Георгій Якович Рибіцький належав до тих парафіяльних священнослужителів, чия діяльність неодноразово привертала увагу як місцевої громади, так і адміністративно-судових органів. У документах пер. пол. XIX ст. він постає як священник із виразно авантюрним характером, схильний до ризикованих рішень та взаємодії з особами «сумнівних здібностей». Зафіксовано, що він занедбав існуючу в містечку школу, використовуючи її приміщення як житло [3, арк. 217-220], що викликало нарікання з боку місцевої влади. Подібні дії не були винятковими для тогочасного духовенства, оскільки імперська адміністрація та церковна ієрархія часто поблажливо ставилися до дрібних порушень парафіяльних священників. В окремих випадках навіть серйозні проступки могли завершуватися для них символічними санкціями. Тому не дивно, що окремі епізоди діяльності Рибіцького розглядалися не лише Подільською духовною консисторією, яка виконувала функції місцевого адміністративно-судового органу Синоду, а й навіть Правлячим Сенатом Російської імперії.

Перші конфліктні ситуації за його участі зафіксовані у 1834 році, коли селянин Ігнатій Бровченко з Вербки звинуватив священника у незаконному вилученні вола під приводом нібито завданої шкоди церковним посівам. Рибіцький наполягав, що тварина була затримана як компенсація за систематичні потрави, спричинені стадами місцевих селян. Після смерті вола справа була передана до духовної консисторії, а згодом – до цивільного суду, однак жодних наслідків для священника вона не мала [6, арк. 1-12].

Найбільш резонансним став епізод 1841-1843 років, пов'язаний зі спадщиною заможного селянина Павла Гогола. З лютого 1841 р. Гогол, не маючи нащадків, склав заповіт у присутності Рибіцького,

III всеукраїнська науково-практична конференція

передавши на будівництво нової церкви 29 пнів із бджолами, 20 порожніх вуликів, віск, грошові суми та боргові зобов'язання кількох селян. Але жителі містечка скаржились, що одразу по смерті П. Гогола, до його хутора прибули Рибіцький та священник с. Думенки Басарський і самовільно заволоділи рухомим майном покійного та 3000 руб. Подібну скаргу подавала і Новоколястинівська економія. Скарга спричинила тривале слідство за участі благочинного Дмитра Родкевича, станової влади та духовного депутата.

Під час розгляду справи було встановлено, що боржники Гогола повернули йому належні суми товарами або майном, а твердження про «викопані» три тисячі рублів не знайшли підтвердження. Свідки засвідчили добровільний характер пожертвувань на користь церкви. У грудні 1843 р. Літинський повітовий суд дійшов висновку про відсутність доказів неправомірних дій з боку Рибіцького та закриття справи [7, арк. 1-59]. Проте є одна обставина – губернським прокурором на той час був Андрій Рибіцький.

1830 рік є знаковий для православної громади містечка, так як у поточному періоді відбувається ряд подій: помирає в досить молодому віці настоятель Св. Миколаївського храму Ф. Левицький, а незабаром і його дружина Софія та дочка; 19 січня 1830 р. розпорядженням архієпископа Подільського Ксенофонта був переведений на звільнену Свято-Миколаївську парафію настоятель Свято-Успенської церкви Георгій Рибіцький [10, арк. 21-зв.-22], який зареєстрував у цьому році 23/6/71 життєву подію у вказаній релігійній громаді [18, арк. 274-294]; указом Синоду від 22 квітня 1830 р. Успенську церкву було розформовано: «ліквідувати в містечку Новому Константинові стару Успенську церкву, парафіян її приєднати парафією того ж містечка до Миколаївської церкви». Пунктом 4 цього ж рішення було велено збудувати в містечку нову церкву за кошт громади і відповідно її можливостям – або кам'яну, або дерев'яну [10, арк. 12; 22-зв.; 32]. Питання було вирішено на користь кам'яної: у 1831 році, «За вчиненням Консисторією щодо цього належного розпорядження (*про будівництво церкви*), Новоколястинівський Поміщик Ярошинський дав відгук, що він на будівництво в Містечку Новоколястинові нової кам'яної Церкви не відмовиться набити каменю і надати потрібної деревини на балки й крокви, через що й наказано Священнику

Рибіцькому та парафіянам, щоб вони старалися заготовити необхідний Матеріал для будівництва згаданої Церкви, а потім, знайшовши й домовившись щодо цієї роботи з умілим Майстром, просити з доданням плану й фасаду Архипастирського благословіння на її закладення» [10, арк. 23-23-зв.].

Але було ще щось за лаштунками цієї справи і неостанню роль у об'єднанні двох парафій, на мою думку, відігравав саме Рибіцький. З погляду сьогодення нам незрозуміла його мета: в 1830 р. у парафії Св.-Успенського храму було 44 двори парафіян, а парохію Миколаївської церкви складали 43 домоволодіння (за класифікацією 20-х рр. XVIII ст., не говорячи вже про XIX, критерієм визначення матеріального стану парохії була кількість парафіян: до категорії «добрих» відносилась парохія Пиляви, де було 100 дворів; середніми вважались ті, що мали 40-45 дворів (Горбасів), але Клітища з 40 дворами і Куманівці, де було 48 дворів, вважалась «худими», так як окрім кількості мирян були і інші фактори, що визначали матеріальну спроможність громади); судячи з документів, Успенська церква була нова і кам'яна, а Миколаївська – дерев'яна і стара. Але напевне, Рибіцький щось знав. Єдина мета Георгія Рибіцького, яка спадає на думку – то це забезпечення безбідного місця під сонцем для себе. Скільки ж того Новокостянтинова, що аж дві православні парафії створюють конкуренцію одна одній? А ще й так вчасно конкурент відійшов у кращий світ, бо згідно закону від 6 грудня 1829 р. § 11 пункту II «Про наділення церков землями і про поступове влаштування будинків для проживання причту» «Положення про способи покращення становища Духовенства» указу «Про посилення способів [...] та забезпечення церковних причтів [...]» [22, с. 883-838, Т. IV, № 3323 Грудня 6 1829 р. «Про посилення найважливіших засобів для освіти Духовної молоді та для забезпечення церковних причтів безбідним утриманням»] вводився в дію в повному об'ємі закон від 26 червня 1808 р. [21, с. 368-395, Т. XXX, № 23 122 Червня 26 1808 р. «Про вдосконалення Духовних Училищ; про накреслення правил для заснування цих Училищ і створення капіталу на утримання Духовенства»], згідно якого при об'єднанні парафій в одну, церковні землі ліквідованої парафії не повертались парафіянам, а мають належати тій церкві, до якої вона приписується з вірянами.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Але був один нюанс: указом Синоду про ліквідацію Успенської церкви у Новому Костянтиніві новопризначеного настоятеля зобов'язували земельний наділ ліквідованої парафії здати в оренду, а прибуток обернути на будівництво нового храму. Ще Рибіцький мав виділяти четверту частину церковної землі і четверту частину грошових надходжень на утримання сім'ї покійного попередника [10, арк. 12-12-зв.].

20 грудня 1832 р. Рибіцький звернувся з проханням в Подільську духовну консисторію зняти з нього обов'язок утримувати членів сім'ї свого попередника – покійного колишнього священника Св. Миколаївської церкви Ф. Левицького, тим більше, що дружина і одна з дочок Левицького померли в 1830 р., а сиротам 12-річній Софії та 8-річному Миколі вистачить на прожиття власного маєтку [10, арк. 21-зв.]. Також він просив взяти у своє користування повністю церковну землю, так як за словами священника, землю призначену для здачі в оренду, ніхто не хоче обробляти, а він буде це робити як зацікавлена особа в швидкій побудові нової церкви [10, арк. 21-26].

Архієпископ Подільський і Брацлавський Кирил, розглянувши дане подання, розпорядився надати дозвіл двом сиротам священника Левицького користуватися четвертою частиною церковної землі зі всієї об'єднаної парафії, а замість четвертої частини грошового прибутку наказано Рибіцькому щорічно в січні і липні видавати на утримання дітей по 4 руб. сріблом до моменту зарахування їх в училища на казенне утримання. Вся земля об'єднаної парафії передавалась в користування причту [10, арк. 24-зв.-25].

Процес спорудження нового храму був надзвичайно бюрократизований – необхідно було зібрати масу документів. А чого була варта епопея з відмежування церковної землі та вибору місця під нову церкву, яка в Новокостянтиніві розтягнулася на кілька років через постійні затримки з боку цивільних чиновників. Після розпорядження Синоду Подільська духовна консисторія 5 серпня 1830 р. звернулася до губернського правління з проханням відрядити землеміра та засідателя Літинського суду для проведення межування та визначення ділянки під будівництво. Хоча губернський землемір дав відповідні розпорядження, робота комісії неодноразово зривалася: землемір Кролицький не з'являвся

на призначені виїзди, звинувачував у цьому представників духовенства, а ті, у свою чергу, фіксували його відсутність.

У 1831-1833 рр. губернське правління кілька разів вимагало від консисторії забезпечити участь її депутата, а від землемірів – виконання доручення. Попри повторні накази губернатора та призначення нових дат, цивільні чиновники продовжували самоусуватися від роботи. У квітні й травні 1834 р. консисторія знову повідомляла про їхню неявку. Лише в червні 1834 р. губернський землемір замінив Кролицького іншим повітовим землеміром – Францкевичем, «[...] щоб він найменшою мірою не зволікав з виконанням такого доручення [...]» [10, арк. 1-39].

Спроба замінити засідателя Літинського суду Боржевського на Подпалова не дала результатів: Чернявський і Францкевич марно чекали представника суду в Новокостянтиніві з 16 до 20 липня 1834 р. Наступний виїзд, призначений на серпень, також зірвався – цього разу через зайнятість Чернявського у зв'язку з приїздом єпископа, а 27 серпня вже повітовий землемір не зміг прибути.

Лише 24 вересня 1834 р. комісія вперше зібралася у повному складі, витребувала від управителя маєтку та священника Рибіцького документи на обидві місцеві церкви й розпочала роботу. 8 жовтня вона завершила межування церковних земель і визначила місце для нової церкви. 19 листопада 1834 р. комісія подала рапорт про повне виконання завдання та передала матеріали на затвердження Подільській духовній консисторії та губернському правлінню [10, арк. 42-62].

На цьому прикладі спостерігаємо, як тільки ще на початковій стадії вирішення питання про будівництво храму та виділення під нього місця, відбувався бюрократичний процес – 2,5 роки пішло на обрання місця під будову. А до відкриття нової церкви залишалось ще 17 років. Для порівняння – сусідній костел св. Анни будувався 10 років, «Франціско-Йозефіна» – університет Франца Йозефа (нині імені Юрія Федьковича) в Чернівцях будувався 20 років, але об'єми робіт що першого, що другого об'єктів були неспівставні з парафіяльною церквою.

Але як би там не було, церкву таки збудували і освятили в 1851 р., а Георгій Рибіцький в 1852 р. був нагороджений (*на рівні згогадок – за зразкове її будівництво*) скуфією [23, с. 322, 1852 р., вип. № 40]. Рибіцький залишався настоятелем Успенської церкви у Новокостянтиніві і в 1861 році – 18 липня його було нагороджено

III всеукраїнська науково-практична конференція

«натільним хрестом із Кабінету Його Імператорської Величності, прикрашеним дорогоцінним камінням» [23, с. 657, 1861 р., вип. № 57]. Прослужив Г. Рибіцький у Новому Костянтиніві 45 років, що на той час вже було рідкістю. А вже по його смерті, в 1866 р., вдові Параскеві Рибіцькій надано пенсію у розмірі 45 руб., визначеною Святійшим Синодом для священників, «тим, хто прослужив бездоганно 35 і більше років і вдовам таких священників» [20, с. 259-266, 1866 р., вип. № 21].

Список використаних джерел та літератури:

1. Говгера В. Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700-1772). - Львів: «Тріада плюс», 2014. - 1168 с.
2. Гурська К. Новоколястинівщина над Бугом. Матеріали для вельми до всього беручих, особливо краєзнавства: Монографія / К. О. Гурська – Хмельницький, ФОП Мельник А. А., 2024. – 480 с.
3. ДАВіО Ф. Д. 222. Оп. 1. На 607 арк.
4. ДАВіО, Ф. Д. 489. Оп. 1. Спр. 2. На 527 арк.
5. ДАВіО, Ф. Д. 604, Оп. 1, Спр. 29.
6. ДАВіО Ф. Д. 604. Оп. 1. Спр. 54. На 12 арк.
7. ДАВіО Ф. Д. 604. Оп. 1. Спр. 59. На 59 арк.
8. ДАХмО, Ф. 115, Оп. 1, Спр. 9. На 145 арк.
9. ДАХмО, Ф. 226. Оп. 79. Спр. 2695. На 141 арк.
10. ДАХмО, Ф. 227. Оп. 1. Спр. 2176. На 62 арк.
11. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 551. На 46 арк.
12. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 1760. Арк. 1-31., на 31 арк.
13. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6742. На 282 арк.
14. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6771.
15. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6788.
16. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6797.
17. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6875.. На 1392 арк.
18. ДАХмО, Ф. 315. Оп. 1. Спр. 7344. Арк. 1-686.
19. Жиллок С. І. Російська Православна Церква на Волині (1793–1917 рр.) / Сергій Іванович Жиллок. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
20. Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольск, 1862-1905.
21. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии: СПб. – 1830-1851.
22. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии: СПб. – 1830-1885.

23. Сенатские ведомости. Санкт-Петербург, тип. Правительствующего Сената. 1809-1917.

24. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів: Вид-во УКУ, 2010. – xxiv + 832 с. + 16 с. кольор. іл.

25. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сединского. – Каменец-Подольск, 1901. – 1266 с.

26. Хрущевич Г. История Замойского собора (1720 года). – Вишня: тип. Губ. правл., 1880. – 308 с.

27. ЦДАК України, Ф. 224. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 1-118.

28. ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. 2. Спр. 961. Арк. 31-38.

29. Bienkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. // Kościół w Polsce. Tom II. Wiek XVI-XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce pod red. Jerzego Kłoczowskiego. Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Krakow, 1969. S. - 780-1050.

УДК 94:[323.3:66-051](477)«16/17»

*Анатолій Муляр,
м. Хмельницький*

АГРАРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОТИ РИНКОВОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ СТАРОКОНСТЯНТИНІВСЬКОГО ПОВІТУ (60–70-ті рр. XIX ст.)

У статті здійснено комплексний аналіз стану та специфіки ярмаркової торгівлі у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії в пореформений період (60–70-ті рр. XIX ст.). На основі статистичних відомостей «Пам'ятних книжок Волинської губернії» та звітів губернаторів реконструйовано економічний профіль регіону. Виявлено парадоксальну ситуацію: попри високий аграрний потенціал (родючі чорноземи, значні врожаї зернових, розвиток цукроваріння) та стратегічне прикордонне розташування, повіт не сформував потужного торговельного центру. Застосування порівняльного методу (на прикладі Рівненського та Луцького повітів) дозволило продемонструвати відставання ярмаркової мережі досліджуваного регіону. Доведено, що ярмарки Старокостянтинівщини мали переважно одноденний характер, вирізнялися низькими обсягами товарообігу, орієнтацією на внутрішній роздріб та відсутністю іногородніх купців. Автор доходить висновку про маргінальність місцевого ярмаркового ринку, який виконував функцію

III всеукраїнська науково-практична конференція

локального перерозподілу сільськогосподарських надлишків, але не зміг інтегруватися у загальноімперські торговельні маршрути як самостійний хаб.

Ключові слова: Старокостянтинівський повіт; ярмарковий вузол; внутрішній ринок; ярмаркова торгівля; Волинська губернія; XIX століття; статистичний аналіз; сільськогосподарські надлишки.

У контексті модернізаційних процесів та соціально-економічних трансформацій, ініційованих селянською реформою 1861 р., інституційна роль ярмарків у структурі внутрішнього ринку набула нового значення. Попри значний історіографічний доробок, присвячений великим торговельним центрам Російської імперії, специфіка функціонування локальних ринків («малих» ярмаркових мереж) залишається на периферії дослідницької уваги.

Метою дослідження є реконструкція місця та ролі Старокостянтинівського повіту в системі внутрішнього ринку Волинської губернії. Дослідження базується на статистичному аналізі джерел 60–70-х років XIX ст. та передбачає застосування порівняльного методу для зіставлення показників досліджуваного регіону з більш динамічними торговельними центрами губернії — Рівненським та Луцьким повітами.

Старокостянтинівський повіт, займаючи південно-західну частину Волинської губернії та межуючи по річці Збруч з Австрійською монархією (Галичиною), мав виразну геополітичну специфіку. Прикордонне розташування надавало території стратегічного економічного потенціалу. Зокрема, через містечко Волочиськ функціонувала митниця, річний товарообіг якої сягав 270 000 руб. [2, с. 172].

Втім, попри інтенсивний транзитний потік, сам повіт не трансформувався у потужний регіональний центр оптової торгівлі. Природно-географічні умови регіону, розчленованого долинами річок Случ, Ікопоть та Бужок, сприяли насамперед інтенсивному землеробству, тоді як логістична інфраструктура залишалася орієнтованою на внутрішні потреби, а не на масштабний транзит. Варто також зазначити, що повіт був найменшим у губернії за площею (2249,8 кв. верст) [2, с. 171], що зумовлювало високу концентрацію аграрного виробництва, але обмежувало простір для екстенсивного розширення ринкової мережі.

Економічний базис Старокостянтинівського повіту спирався на високопродуктивне зернове господарство, зумовлене наявністю родючих чорноземів. Статистичні відомості підтверджують значний аграрний потенціал регіону, фіксуючи високі показники врожайності основних культур: для озимої пшениці – на рівні сам-6,5, жита – сам-6,1, вівса – сам-4,6 [3, с. 145]. Окрім зернової групи, важливе місце в структурі посівів займали технічні культури, що свідчить про поступову комерціалізацію поміщицьких господарств. Зокрема, обсяги збору тютюну в 1866 р. становили 1540 пудів, а цукрових буряків у 1867 р. – 43200 берківців [4, с. 148-149], що створювало сировинну базу для місцевої переробної промисловості.

Промисловий сектор повіту до 1871 року характеризувався наявністю значної кількості дрібних кустарних виробництв (57 підприємств) із сукупним річним обігом 201 114 руб. [1, с. 72]. Втім, структура виробництва була вкрай незбалансованою. Домінуючу роль відігравав єдиний цукровий завод, вартість продукції якого сягала 97920 руб., що становило майже 49% від загального промислового випуску повіту [1, с. 72]. Це вказує на слабку диверсифікацію промисловості та її залежність від кон'юнктури цукрового ринку.

Застосування компаративного аналізу дозволяє виявити фундаментальні структурні відмінності в організації ринку. Порівняння з Рівненським та Луцьким повітами демонструє, що за схожих, а подекуди й скромніших демографічних показників, ці регіони спромоглися сформувати значно розгалуженіші та ефективніші торговельні мережі, інтегровані в надповітові ринки.

Ярмаркова торгівля Старокостянтинівського повіту у 60–70-ті роки XIX ст. вирізнялася низькою комерційною інтенсивністю, замкнутістю на внутрішньому споживанні та слабкою інтеграцією в загальноімперські логістичні ланцюги. Комплексний аналіз статистичних даних дозволяє виділити чотири структурні особливості, що визначали маргінальний статус місцевого ринку.

По-перше, це часова швидкоплинність (ефемерність) торгів. Усі зафіксовані в повіті ярмарки мали виключно одноденний формат [4, с. 150]. Така дискретність функціонування різко контрастує з практикою великих контрактних ярмарків (як-от Київський контрактний чи Полтавський Іллінський, що тривали тижнями), де формувалися гуртові ціни та укладалися

III всеукраїнська науково-практична конференція

довгострокові угоди. Одноденний цикл унеможлиблював проведення складних фінансових операцій (вексельний обіг, оптова скупка партій товару) і свідчить про домінування роздрібного, споживчого характеру обміну «тут і зараз». Ринок не встигав акумулювати товарну масу для експорту, обмежуючись задоволенням поточних потреб селян та міщан.

Таблиця 1. Основні демографічні та економічні показники повітів Волинської губернії (1870 р.)

Повіт	Населення, осіб	Площа, кв. верст	Кількість ярмаркових пунктів	Кількість пром. підприємств	Обсяг пром. виробництва, руб.	Виробництво на душу населення, руб.
Старокостянтинівський	137694	2249,8	8	57	201114	1,46
Рівненський*	~152000	~2500	12	~85	~320000	2,10
Луцький*	~148500	~2400	10	~92	~350000	2,36

Примітка: Розраховано автором за даними [1, с. 171; 3, с. 12–15]. Зірочкою позначено реконструйовані показники на основі усереднених даних суміжних років.

Другою характерною рисою була наднизька капіталомісткість торгівлі. Аналіз джерел фіксує кричущу диспропорцію між попитом і пропозицією: «товару мало, а продавців чимало». Капіталізація торговельних точок була мінімальною – в окремих випадках вартість товарних запасів однієї лавки не перевищувала 100 руб. [1, с. 72]. Масштаб відставання стає очевидним при порівнянні з регіональними лідерами, зокрема сусідньою Подільською губернією. Так, на Петропавлівському ярмарку в м. Ярмолинці (Проскурівський повіт) лише імпорт російських товарів у 1869 р. оцінювався у 333000 руб., а обіг сукна сягав 160800 руб. [3, с. 10]. Натомість у Старокостянтинівському повіті навіть сукупний річний товарообіг усієї ярмаркової мережі не наближався до

Історія міст і сіл Хмельниччини

показників одного спеціалізованого ярмарку сусідів, що підтверджує маргінальний статус досліджуваного регіону.

Третім структурним недоліком була замкнутість суб'єктного складу. Ключовим індикатором стагнації ринку була повна відсутність іногородніх купців-гуртовиків [4, с. 150]. Торгівля повністю залежала від місцевих посередників, переважну більшість яких становили представники єврейської громади. Ця залежність мала прямі економічні наслідки: у дні релігійних свят комерційне життя повіту фактично паралізувалося («у містах... все було замкнено, базари порожні» [4, с. 7]), що свідчить про відсутність альтернативних торговельних агентів. Навіть містечко Кульчин, ярмарки якого джерела виокремлюють як «найактивніші» в повіті, не виконувало транзитної функції, обмежуючись перерозподілом надлишків у межах локального мікрорегіону [2, с. 7].

Таблиця 2. Порівняльна характеристика ярмарків

Критерій порівняння	Старокостянтинівський повіт	Рівненський та Луцький повіти
Домінуючий центр	м-ко Кульчин (периферійний центр)	Повітові міста (Рівне, Луцьк)
Часова структура	Одноденні ситуативні (ефемерні),	Багатоденні (циклічні), регулярні
Суб'єктний склад	Локальні скупники, роздрібні торговці	Іногородні оптовики, представники торгових домів
Товарна номенклатура	Сільгосппродукція, дрібний крам, кустарні вироби	Зерно (гурт), велика рогата худоба, імпортна мануфактура
Рівень капіталізації	Низький (<100 руб. товарних залишків на лавку)	Середній та високий (наявність кредиту, векселів)

Джерело: складено автором за [3, с. 89–92; 4, с. 150].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Якщо Рівненський та Луцький повіти демонстрували модель синхронізованого розвитку, де адміністративний центр водночас виступав і головним економічним хабом, то Старокостянтинівщина являла собою приклад економічної децентралізації. Ярмарки у Рівному та Луцьку, будучи багатоденними та інтегрованими в загальноімперські маршрути, акумулювали значні фінансові потоки та приваблювали зовнішніх гравців [3, с. 89–92].

Натомість у досліджуваному повіті спостерігається цікава аномалія: найпотужніші торги відбувалися не в адміністративному центрі, а в містечку Кульчин. Статистичні джерела саме Кульчин виокремлюють як локацію проведення «найкращих» ярмарків повіту [4, с. 150]. Це свідчить про слабкість міста Старокостянтинова як консолідуючого ядра внутрішнього ринку.

Втім, слід розуміти, що термін «найкращі» в даному контексті є відносним і відображає лише внутрішню ієрархію бідного на події регіону. Навіть кульчинські ярмарки за своєю природою залишалися локальними одноденними заходами («ярмарками збуту надлишків»), що кардинально відрізняло їх від торговельних вузлів сусіднього Поділля (наприклад, Балти) чи Волині (Дубно, Рівне). Відсутність іногородніх купців та інфраструктури для гуртової торгівлі перетворювала їх на закриту систему, де обіг товарів обмежувався задоволенням базових потреб місцевого населення, не виходячи на рівень міжгубернського обміну.

Таким чином, комплексний аналіз статистичних даних та адміністративних звітів 60–70-х років XIX ст. дає підстави переглянути усталені погляди на місце Старокостянтинівського повіту в економічній структурі Волинської губернії та констатувати наявність виразної дихотомії між його ресурсним потенціалом і реальним станом ринкової інфраструктури. Дослідження засвідчило, що, попри наявність об'єктивних передумов для комерційного лідерства – зокрема високої врожайності зернових культур, розвитку цукроваріння та стратегічного транзитного розташування поблизу австрійського кордону, – регіон не трансформувався у потужний торговельний осередок. Функціонування місцевої ярмаркової мережі відбувалося за моделлю «аграрної периферії», для якої була характерна структурна архаїка та орієнтація на внутрішнє споживання.

Ключовою ознакою маргінальності досліджуваного ринку була його часова та фінансова дискретність: абсолютне домінування одноденних ярмарків унеможливило формування стійких оптових контрактів та кредитних механізмів, зводячи торгівлю до рівня дрібного роздрібного обміну. Герметичність суб'єктного складу, що виражалася у відсутності іногородніх купців та монополізації посередницьких операцій місцевим єврейським купецтвом, консервувала замкнутість економічної системи та робила її вразливою до локальних конфесійних і соціальних чинників. Порівняльний аналіз із динамічними ринками Рівненського та Луцького повітів виявив інфраструктурну неспроможність Старокостянтинівщини інтегруватися в загальноімперські логістичні ланцюги: транзитні товарні потоки проходили крізь повіт, не активізуючи місцеву торгівлю. Відтак, навіть найактивніші ярмаркові пункти, такі як містечко Кульчин, виконували виключно функцію локального перерозподілу сільськогосподарських надлишків, що дозволяє визначити економічний статус повіту означеного періоду як зону «транзитного вакууму» та консервації традиційних форм господарювання на тлі модернізаційних процесів пореформеної доби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельско-хозяйственном и других отношениях. Вып. 2. Житомир: Типография Губернского правления, 1869. 501 с.
2. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году // Памятная книжка Волынской губернии на 1865–1866 год. Житомир: Тип. Губерн. правления, 1865. С. 171–172.
3. Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868–1872 гг.). Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутр. дел, 1873. 120 с.
4. Муляр А. Старокостянтинівський повіт у пореформений період (1861–1871 рр.) : особливості соціально-економічного розвитку. І всеукраїнська науково-практична конференція. Хмельницький, 2023. С. 145–151.
5. Памятная книжка Волынской губернии на 1865–1866 год. Житомир: Тип. Губерн. правления, 1865. 320 с.

УДК 94(477.43-21Віньківці)«1920»

*Олександр Завальнюк,
м. Кам'янець-Подільський*

ПОДІЛЬСЬКЕ МІСТЕЧКО ВІНЬКІВЦІ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 РОКУ

Досліджується питання про вплив на містечко Віньківці Ушицького повіту Подільської губернії подій збройної боротьби за українську державність у 1920 р., в умовах польсько-українсько-радянської війни. Звернено увагу на значення цього населеного пункту для вирішення різних оперативно-тактичних завдань протиборчих армій – Української та Червоної, проведення тут різних складових тих чи тих військово-тактичних операцій, які мали певне значення для забезпечення контролю над цим та іншими навколишніми населеними пунктами, просування військових угруповань у східному/західному напрямках, залежно від співвідношення сил сторін та володіння наступальною ініціативою, а також відновлення на певний час тут органів української влади, які реалізовували політику УНР, зокрема у військовій сфері. Уведено в науковий обіг низку раніш невідомих фактів, пов'язаних зі збройними силами та Віньківцями.

Ключові слова: Українська революція, містечко Віньківці, Армія УНР, Червона армія, наступальні/оборонні воєнні операції.

Історія невеликих населених пунктів різних регіонів нашої країни у ХХ ст., як правило, позбавлена великих і гучних подій всеукраїнського масштабу. Попри те, це не означає, що вони стояли осторонь тих важливих процесів, зокрема державотворчих і воєнних, які протікали під час Української революції 1917-1921 рр. і засвідчили про прагнення українців звільнитися з-під національного гніту, реалізувати своє право на самовизначення і зайняти гідне місце в сім'ї європейських народів. Дослідження ролі містечок і сіл в ту історичну добу є одним із важливих і цікавих напрямів наукової діяльності істориків та краєзнавців, оскільки прогнозовано може серйозно збагатити їхнє фактографічне поле і додатково пролити більше світла на регіональні аспекти революції, її особливості, з одного боку, а з іншого, дасть змогу по новому підійти до висвітлення зазначеного періоду минулого тих

населених пунктів, які не зовсім об'єктивно представлені у багатотомній радянській «Історії міст і сіл УРСР».

До групи 120 містечок Поділля, рання новітня історія яких сьогодні недостатньо досліджена, належать, зокрема, Віньківці, які на початку ХХ ст. знаходилися в складі Осламівської волості Ушицького повіту Подільської губернії і географічно були віддалені від найбільших економічних центрів регіону, а також залізничного і шосейного сполучення, що не кращим чином позначалося на їхньому соціальному, господарському і культурному становищі. До того ж тут проживало відносно небагато чисельне населення. Напередодні Першої світової війни воно не перевищувало 1,5 тис. осіб [4, с. 118]. Зовнішній вигляд містечка був, м'яко кажучи, мало естетичним. Як зазначає краєзнавець М. С. Яцишин, воно було на той час «зовсім запустіле, з непривабливим виглядом, з напівзруйнованими будинками, брудними, глинобитними халупами» [10, с. 21-22]. Загальнонаціональні події 1917-1919 рр. позначилися на житті містечкової громади, яка реагувала на різні заходи своєї й окупаційної влади, протестувала проти порушення її прав австрійським режимом, що займався відвертим грабунком жителів, застосовувала проти нього методи партизанської війни, з радістю зустрічали українських воїнів і не сприймали червоноармійців, які погрожували знищити їхнє містечко, якщо не будуть прийняті на постій [3, с. 42, 73, 74-76, 85, 87, 92, 108].

Окремим не розробленим сюжетом є вплив на цей населений пункт багатообіцяючих подій польсько-українсько-радянської війни літа і осені 1920 р. Чимало авторів, які висвітлювали тодішнє воєнне протиборство, обійшли увагою цей населений пункт, звернувши увагу на ті відтинки фронту, де відбувалися найбільш масштабні і гострі зіткнення (Віньківці до них не відносилися). В окремих сучасних монографічних виданнях, присвячених бойовим діям двох армій – Української і Червоної – в районі Придністров'я та лівобережних приток Дністра, про той час є лише дві невеличкі згадки про це містечко [7, с. 119, 120], що не дають достатнього розуміння того, як воно опинилося на короткий час в зоні бойових дій і як це позначилося на його подальшій долі.

Коли 26 квітня 1920 р. розпочалася польсько-українсько-радянська війна, містечко перебувало у глибокому тилу, входило до зони польського адміністрування на Поділлі. Населення

III всеукраїнська науково-практична конференція

містечка до літа не відчувало загрози від воєнних дій та репресій з боку більшовиків. Після того, як Червона армія під Києвом перейшла у контрнаступ і прорвала фронт, польсько-українські війська розпочали відступ у західному напрямку. Перевага в особовому складі, озброєнні і боеприпасах, а також кавалерії забезпечили більшовицькому війську швидкі оперативні здобутки. Під час оборонних боїв у західній частині Поділля, де діяли українські групи військ, їхні підрозділи використовували приватну житлову інфраструктуру різних населених пунктів, зокрема і Вінківців. Саме сюди наприкінці 6 липня на короткочасний відпочинок прибув 22-й стрілецький курінь 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, якому доводилося відступати під натиском більш чисельних підрозділів Червоної армії, що мали наступальну ініціативу [1, с. 102]. Вінківчани різних національностей створили прибулій небагато чисельній групі вояків по можливості сприятливі умови для короткочасного відновлення сил і допомогли харчами. Але затриматися надовго у містечку козаки не могли, оскільки за ними рухалися частини 4-х полків 123-ї радянської бригади, які ще раніше отримали від свого командування завдання оперативно витіснити з цього мікрорегіону всі українські підрозділи і не пізніше 2 липня вийти на лінію Вінківці - Нова Ушиця [1, с. 223]. Звісно, через рішучий опір військ Армії УНР на фронті, де вона по можливості стримувала просування переважаючих сил противника, виконати цей наказ до зазначеного терміну не вдалося.

Цікаво, що на той час у зазначеній місцевості боїв не було зафіксовано. Виконуючи наказ Командарма, Армія УНР, яка зазнала значних втрат і намагалася по можливості зберегти свій особовий склад та бойовий ресурс, відступала до Збруча, за яким мала намір зібратися з силами і зупинити просування ворога на правому березі, вздовж водної перешкоди. Однак цей задум не вдався. Противник просунувся вглиб польської території, де спочатку мав перевагу. Однак згодом ситуація для нього змінилася на гірше. Після більш як двомісячних боїв разом з польським військом проти Червоної армії вдалося досягти значних перемог і відкинути противника за Збруч. На початку 20-х чисел вересня польсько-українське військо повернулося на територію УНР. Армія УНР була поділена на три групи (права, середня і ліва), кожна з яких мали свої окремі завдання, пов'язані з просуванням у певному

напрямку та визволенням населених пунктів від більшовицького режиму. Зокрема, середня група, яка складалася з 5-ї Херсонської і 6-ї стрілецької дивізій під командуванням генерала М.Безручка, мала просуватися у східному напрямку і тримати фронт від Шаргорода до Бара [5, с. 342; 7, с. 110]. На шляху до нового місця розташування ці війська повинні були очистити від більшовиків територію, до якої входила північна частина Ушицького повіту, зокрема й Осламівська волость. Права група військ, до якої входила 3-я Залізна дивізія, під командуванням генерала О. Удовиченка, виконуючи завдання командарма, рухалася у бік Нової-Ушиці-Вінківців, завдаючи військам 41-ї радянської дивізії відчутних втрат. Станом на 30 вересня вони утримували лінію оборони від Янчинців до Калюса, яка мала проходити і через Вінківці. Однак там певний час перебував 362-й піхотний полк, який нараховував до 500 багнетів, 70 кулеметів і 4 гармати [1, с. 255, 260]. Середня група 29 вересня отримала завдання відкинути противника із його позицій і вийти на лінію Вінківці-Деражня (на той час війська цього угруповання зуміли взяти під свій контроль м-ко Зінків і наблизитися до Вінківців, відкинувши червоноармійців у напрямку на Бар. А вже наступного дня цим військам було надіслано наказ, за яким їхній прифронтний район проходив південніше лінії Бар-Вінківці-Солобківці-Карабчіїв [1, с. 254, 255, 257]. Саме звідси українські підрозділи мали черпати для самозабезпечення відповідні людські і продовольчі ресурси.

Наступальний порив українських козаків продовжувався і у жовтні. Противник, оцінюючи оперативну ситуацію, що склалася на той час, зокрема на фронті проти середньої групи Армії УНР, загалом змушений був відступати, хоч іноді переходив до контратакуючої дії, намагаючись відвоювати нещодавно втрачені позиції. При цьому він намагався утримати ті населені пункти, які перейшли під їх контроль ще у липні 1920 р., щоправда, не зовсім вдало. Так, 1 жовтня Вінківці спішно покинув штаб 364-го радянського піхотного полку, який перемістився у більш безпечне для себе місце – с. Калюсик [1, с. 362]. Частина зазначеного полку, які мали і надалі утримувати містечко, двічі переходили у наступ проти українських військ, щоб відтіснити їх з позицій, але щораз невдало [9, с. 261]. 2-3 жовтня ворог зробив спробу знову увійти у Вінківці, завдаючи відчутного удару з боку Дашківців. Українці чинили запеклий опір на лінії Вінківці-Людвиківка і в результаті

III всеукраїнська науково-практична конференція

не дозволили 365-му полку досягти поставленої мети. Після обіду 3 жовтня радянське угруповання в цьому районі було підсилене двома свіжими полками (загалом до 800 багнетів), на озброєнні яких нараховувалося 6 гармат. Після цього воно знову повело наступ на Віньківці, однак взяти містечко з ходу не вдалося через сильний опір українських військовиків. Найбільших втрат наступаючим частинам завдав інтенсивний артилерійський вогонь Армії УНР. Противник змушений був відступити на Дашківці, підраховуючи своїх загиблих і поранених вояків [9, с. 266-267]. А вже 4 жовтня населення Віньківців зустрічали своїх визволителів, радіючи їхньому успіху і своєму спокою [8, с. 127]. Але так тривало недовго. Командування угруповання Червоної армії, яке вкотре не змирилося з втратою містечка, вирішило повернути його під свій контроль. Для ліквідації українського прориву і відновлення своїх наступальних дій в цьому районі, сюди спішно з Летичева перекинули частини 45-ї радянської дивізії. Їм поставили завдання взяти під свій контроль втрачені населені пункти, зокрема й Віньківці, та вийти на лінію, яка зв'язувала їх з Охрімівцями [1, с. 296]. Сюди були спрямовані частини 122-ї та 123-ї бригад, які напередодні отримали значне поповнення, сформоване з необстріляних новобранців, що прибуло з Казані. Таким чином, противник отримав перевагу в живій силі, що дозволила йому відновити на кілька днів свій попередній контроль на містечком. Враховуючи оперативно-тактичне значення Віньківців для розгортання наступу у східному напрямку, Командарм Армії УНР наказав війська середньої групи своїм правим крилом повернути це містечко вже 6 жовтня. Щоб операція була проведена успішно, до сил контрудару залучили частину військ правої групи [9, с. 269-270].

Про перебіг цього бою залишилося обмаль свідчень. Зокрема, як зазначено в оперативному звіті про бойові дії Армії УНР, війська середньої групи 6 жовтня приступили до виконання отриманого наказу. Вперті бойові дії розгорілися на лінії Віньківці-Божиківці, де противник зосередив аж 4 піхотних полки, на озброєнні яких було 10 гармат. Бойові зіткнення тривалий цілий день, і лише під вечір українцям вдалося розбити це угруповання, заставши його уцілілі рештки відступити в напрямку на Ялтушків-Бар, який утримувала Червона армія. Багато десятків червоноармійців у цьому важкому бою були убиті чи поранені, що сильно послабило

боездатність тих, хто зазнав поразки. У противника ще було достатньо сил, що пояснює продовження бойових дій у цьому районі у наступні дні. Однак Вінківці знаходилися під українським контролем. Тут на певний час розмістилася кінна сотня середньої групи, озброєна ще й кулеметами. Саме вона допомогла підрозділам військ правої групи вирішити їхні тактичні і завдання, після чого повернулася до містечка, яке взяла під свою охорону. Для зв'язку з Штабом Армії УНР у Вінківцях було утворено спеціальний старшинський пост, який отримав відповідне завдання [9, с. 273, 275, 276].

За свідченням Командарма М. Омеляновича-Павленка, ворожий контрнаступ провалився. Червоноармійці втратили багато живої сили, що призупинило їхню активність. Натомість Армія УНР 12 жовтня перейшла в наступ і досягла чималих успіхів, просунувшись на схід і відтіснивши противника з його позицій [6, с. 101]. В районі, де зовсім недавно тривали бойові зіткнення, наступила тиша. В тилу опинилися й Вінківці. Завдяки цьому вдалося налагодити постачання озброєння і боеприпасів, які надходили зі ст. Гусятин, де знаходилася армійська база, до ст. Ярмолинці. З останньої автомобільним транспортом вони доставлялися, зокрема, на розподільчий пункт в районі Нова Ушиця-Вінківці, а вже звідти відповідні дивізійні служби транспортували власними засобами до військових частин. Крім того з Гусятини до Вінківців пролягав тиловий шлях 4-ї Київської дивізії [9, с. 268, 277].

У той час Армія УНР готувалася до боїв у холодний період. В різних містах і містечках було організовано збір зимового одягу і взуття для козаків, по селах заговляли харчі. У Вінківцях відкрили спеціальні шевські майстерні, де для захисників країни місцеві майстри шили добротні кожухи [8, с. 156]. На жаль, немає статичних відомостей про їхню результативність.

Після укладення 18 жовтня польсько-радянського перемир'я бойові дії на фронті припинилися. Українців до переговорів у Мінську не допустили, хоча вони були воюючою стороною. Польське військо поступово залишало свої позиції на фронті, направлялися в бік своєї батьківщини, залишаючи небагато чисельну союзна армію сам-на-сам з ворогом, який багаторазово перевищував її за чисельністю і озброєнням. Наступила довготривала мирна пауза, у якій і українська і Червона армії

III всеукраїнська науково-практична конференція

зайнялися поповненням свого особового складу, боєзапасу, продовольчих ресурсів. Дивізії Армії УНР зайнялися мобілізацією чоловіків у тиловому районі. Є загальні відомості про результати цієї кампанії, однак невідомо, скільки новобранців вдалося залучити до українського війська з Віньківців та навколишніх населених пунктів. Сторони готувалися до відновлення бойових дій, які мали бути доленосними для кожної із них. Російська сторона перекинула в цей район з РСФСР нові дивізії, які значно посилили її перевагу над українською.

Розвідка Армії УНР доносила про концентрацію тут великих сил кінноти. Йшлося про 8-кавалерійську дивізію «червоного козацтва», яка нараховувала майже 2,5 тис. шабель і становила величезну небезпеку для поріділих українських частин. 7 листопада військова нарада під головуванням Командарма у Ялтушкові вирішила розмістити у найбільш вигідному місці - Віньківцях - Окрему кінну дивізію (до 500 шабель), щоб в разі оперативної потреби перемістити її на ті ділянки фронту, де виникне гостра потреба зупинити просування противника [8, с. 162]. До 10 листопада ця дивізія, що перебувала в армійському резерві, перебазувалася до зазначеного містечка. А наступного дня перейшла до м-ка Сніткове, звідки мала наступати на позиції підрозділів Червоної армії. Однак несподівано для українських військ військово-стратегічна ситуація змінилася на гірше - 10 листопада противник, використовуючи заздалегідь підготовлені угруповання, скрито перейшов у загальний наступ на фронті проти менш чисельної Армії УНР, прорвав його та завдав 3-й Залізній дивізії значних втрат, тим самим дезорганізувавши управління військами правої групи, яким довелося покинути свої позиції і відступати у східному напрямку. 13 листопада у Віньківцях розмістилися штаби 4-ї та 6-ї українських дивізій [1], які організували ар'єргардні бої для стримування прориву противника. На це їх націлював наказ Командарма ч. 193 від 12 листопада. Дивізії середньої групи повинні були затримати наступаючі війська і не допустити їх до району Слобідка Бистриця-Віньківці-Григорово [9, с. 335]. Виконуючи цей наказ, 4-а Київська дивізія до вечора того ж дня зосередилася під Віньківцями, яке все ще передувало під українським контролем. До нього відійшов і штаб середньої групи Армії УНР, який до того був у Ялтушкові [1, с. 155; 9, с. 337]. Але ці заходи не змогли стримати подальший

ворожий наступ, який розпочався 13 листопада, відповідно до наказу військам 14-армії. Зокрема, командир 8-ї Червоної кавалерійської дивізії В. Примаков спрямував свої полки на Заміхів і далі на Віньківці-Женишківці. І хоча оскільки співвідношення сил і надалі було на користь Червоної армії, виконати наказ щодо знищення українського угруповання не вдалося [2, с. 744]. З 13 на 14 листопада частини 5-ї дивізії Армії УНР, які займали позиції на захід від с. Осламово, змушені були відступити на захід. З Віньківців до Зінькова переїхали штаби двох дивізій, хоча передові частини утримували в той час лінію Калюсик-Віньківці-Новонетечинці. Вдень 14 листопада, коли розпочався український контрнаступ, середня група у важких боях, за свідченням П. Руккаса, в основному втримала свої позиції під Віньківцями. Однак просування частин Армії УНР було короточасним, і вже наступного дня бої змінили характер, українцям довелося перейти до оборонних дій [7, с. 120; 9, с. 343].

В Штабі Армії УНР мали відомості, що по обіді 15 листопада противник знаходився східніше Віньківців. Тоді ж командарм, наказуючи своїм війська відступати у західному напрямку, зазначив, що середня група військ в ніч з 15 на 16 листопада має рухатися до околиць Солобківців, де і мали зупинитися на короточасний відпочинок [8, с. 344]. Це і було виконано. Тож захищати Віньківці вже не було кому – українські воїни відійшли на більш віддалені позиції. За твердженням радянських істориків і краєзнавців, містечко перейшло під радянський контроль 15 листопада 1920 р. [1, с. 120]. У той день частина Червоної армії увійшла до Нової Ушиці, де її політвідділ оголосив про утворення революційно-військового комітету, який взявся за поширення своєї влади на усі населені пункти Ушицького повіту, зокрема й Віньківці. Одним із першорядних його завдань стало формування на місцях органів робітничо-селянської влади, які мали дотримуватися Конституції УСРР [6, с. 405-406]. А по суті, вказівок, які надсилала Москва українським комуністам і Червоній армії щодо ліквідації на територіях, які щойно повернулися під її контроль, органів влади УНР, проведення більшовицької політики націоналізації підприємств, продрозверстки на селі, боротьби із заможними класами та політичною опозицією тощо.

Отож, 1920-й рік став вирішальним у долі Віньківців, які не мали стратегічного значення для вирішення переможця у

протистоянні збройних сил трьох воюючих країн у Придністровському регіоні. Через слабкий власний демографічний і економічний потенціал, а також віддаленість від важливих шляхів сполучень, найбільших промислових і торговельних центрів західної частини Поділля, це містечко більше відіграло роль транзитного пункту в просуванні військ, входило до лінії оборони, яка мала короткочасний характер і змінювалася залежно від співвідношення сил сторін у цьому районі. Великих боїв за Віньківці не зафіксовано, хоча й тих півдесятка невеликих достатньо, щоб засвідчити мужність, героїзм і патріотизм українських захисників, які захищали свою країну. Опинившись в зоні бойових дій під час польсько-українсько-радянської війни, цей населений пункт, через своє вдале географічне положення, не раз привертав увагу сил воюючих сторін в контексті проведення різних наступальних/оборонних дій з метою встановлення контролю в навколишньому районі та розв'язання конкретних оперативно-тактичних завдань на шляху до Бару-Жмеринки-Могилева-Подільського у східному напрямку чи Ярмолинців-Дунаївців-Кам'янця-Подільського – у західному.

Список використаних джерел та літератури:

1. Війна України проти Радянської Росії у 1920 році (документи і матеріали) / упоряд. і автор перед. Я. Тинченко. Київ: Темпора, 2020. 420 с.
2. Гражданская война на Украине. 1918-1920: сб. док. и материалов: В трех томах, четырех книгах. Т. 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март-ноябрь 1920 г. / Под ред. П. К. Колесника. Киев: Наук. думка, 1967. 824 с.
3. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
4. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область / Редкол. тому: Мехеда М.І. (голова) та ін. Київ: Ін-т історії АН УРСР; Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
5. Історія українського війська / керівник проекту К. Галушко: під загальн. редак. В. Павлова. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 416 с.
6. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / Під ред. М. І. Мехеди. [Вінниця]: Вінниц. книжк.-газет. вид-во, 1959. 488 с.

7. Руккас А. О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. 480 с.

8. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Т. II. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920. Нью-Йорк: Вид-во «Червона Калина», 1982. 230 с.

9. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1. (Оперативні документи Штабу Армії Української Народної Республіки) / з передмовою і під редакцією генерала Генерального Штабу В. Сальського; документи впорядкував генерал П. Шандрук. Варшава, 1933. 406 с.

10. Яцишин М. С. Віньківці: Історико-краєзнавчий нарис. Хмельницький: Поділля, 1993. 86 с.

УДК 94(477.43)«1921-1923»364.2

*Микола Олійник,
м. Хмельницький*

ДОПОМОГА ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ 1921-1923 РОКІВ НА СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНІ

У статті розглядаються. пропагандистська та організаційна діяльність органів колоніальної російсько-більшовицької влади з допомоги жертвам голоду 1921-1923 рр на Старокостянтинівщині. Досліджується практика запровадження та стягнення голодних пайків з нетрудового населення міст і містечок, реакція їхніх мешканців на дії влади.

Ключові слова: голод, комітети допомоги голодуючим, конфіскація, «голодний паспорт».

Написання об'єктивної історії міст і сіл Хмельниччини потребує детального аналізу малодосліджених її сторінок. Однією з них безперечно є досвід допомога мешканців Старокостянтинівщині жертвам голоду 1921-1923 років.

Як відомо, в 1921 р., ледве переживши страхіття війни, Україна зіткнулася з небувалою засухою. У п'яти південних губерніях: Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Донецькій та Одеській зібрали лише по 4-10,5 пудів зерна з десятини, тоді як за попередні десять років середня врожайність складала 40-54 пуди. Тобто було зібрано лише від 7,4 до 24,9 відсотка звичного врожаю, що спричинило голод. [1, с. 27].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Аналіз офіційних документів фондів повітвиконкомів державного архіву Хмельницької області не дає підстав говорити про наявність голоду в 1921-1923 роках на території Старокостянтинівського повіту. Відтак під час зазначеного голоду головним завданням органів колоніальної більшовицько-совіцької влади, за свідченням документів, була організація надання максимальної допомоги голодуючим російського Поволжя. При цьому факт голоду в основних зернових районах України майже не згадувався.

За радянською традицією, 29 липня 1921 р. було створено Центральну комісію допомоги голодуючим на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським (ЦКДГ). 18 серпня ЦК КП(б)У ухвалило постанову про організацію таких комісій в губерніях, а 13 вересня «з метою залучення широких мас трудящих до справи надання допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю і внесення в справу допомоги найбільшої організованості», Президія ВУЦВК постановила створити волосні та сільські комісії з надання допомоги голодуючим. Передбачалося, що до складу волосних комісій повинні входити представники від: «волвиконкому, волкомнезаму, волкомосередку, волкооперативу та кооптований громадський працівник, який користується особливою довірою трудящих даної волості». Аналогічний склад, лише ступенем нижче, передбачався для сільських комісій. Наголошувалося, що склад волосних комісій повинні затверджувати повітвиконкоми, а сільських – волвиконкоми. На початку жовтня було проведено ще одну реорганізацію. Комісії: очолили безпосередньо голови виконкомів і створювався апарат комісій при секретаріатах виконкомів. Тобто вибудовувалася чітка вертикаль комісій допомоги голодуючим. Вони фактично вмонтувалися в систему влади. До кола обов'язків комісій віднесли здійснення пропагандистської роботи з роз'яснення масштабів голоду та його наслідків, організацію збору пожертв, а також звіти про роботу що два тижні [2, с. 471-473]. Впродовж вересня-жовтня 1921 р. відповідні комісії були створені в усіх волостях, містечках і серах повіту.

Звернімо увагу, що впродовж жовтня 1921 – січня 1922 рр. по всіх повітах Волинської та Подільської губерній поширили «Звернення Саратовської губернської комісії допомоги голодуючим» із закликом допомогти мешканцям Поволжя, де «засуха з'їла врожай. Люди з'їли все, що могло хоч якось бути схожим на їжу; якщо і

їдять то лише лободу, кропиву, кору дерев, падаль, все живе, якщо і їдять то болотний мул і глину, тепер стали вживати в їжу і людські трупи. Недовго чекати, коли доберуться і до живих людей... До весни все Поволжя перетвориться в мертву пустелю...» [3, арк. 1]. Однак опосередковані дані свідчать про незначну ефективність таких закликів. Зокрема, 7 листопада Старокостянтинівська повітова комісія допомоги голодуючим (допгол) отримала інструкцію за підписом голів губернських комісій допомоги дітям і допголу з вимогою десять відсотків зібраної допомоги виділяти для покращення харчування голодуючих дітей в дитячих будинках. Вона, на думку автора, неспростовно свідчить про проблеми з їжею в регіоні та неспроможність надавати допомогу мешканцям Поволжя.

Проте колонізатори продовжили пошук джерел вилучення якщо не продовольства, то коштів у населення. Задля цього з квітня 1922 р. вони розпочали вилучення коштовностей з церков, костелів і синагог. Офіційною підставою були постанова ВУЦВК «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» (8. 03. 1922 р.) та «Інструкція про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» (21. 03. 1922 р.). На їх виконання в Старокостянтинівському повіті 7 травня 1922 р. відбулося установче засідання «Комісії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим». Крім інституалізації повітової комісії, створили чотири районних комісії: 1. Красилівську (Красилів, Кульчинці, Череслаївка), Волочиську (Волочиськ, Маначин, Аврагин), Купельську (Купель, Базалія, Корчик), Теофіпольську (Теофіполь, Святець, Ямпіль) в складі: представника повітової комісії, представника волвиконкому, представника від комнезаму, представника від військової частини, якщо вона є. Уповноваженими повітової комісії призначили: в Красилівський район Бирюкова Павла, в Купельський – Теодоровича, Волочиський – Талашевського, в Теофіпольський – Барнера. Впродовж ночі мали виробити інструкцію для райкомісій. Крім того, ухвалили, що вилучення церковних коштовностей «в місті почати з 9 травня, а в повіті – не пізніше 12-го». Встановили й черговість експропріації: «в місті почати в першу чергу з великих синагог і церков, такий же порядок запропонувати райкомісіям» [4, с. 106-107].

Раздели с голодным хлеб твой!

Все собранное за месяц надлежит сдать не позже 1-го числа следующего месяца

Продукты и проч. сдаются в склад

Ми ст. Воитович

К 5-му числу пред'являть паспорт в Волкомгол вместе с квитанцией о взносах для отметки

За несвоевременное и небрежное выполнение виновные предаются Особсесии Нарсуда с конфискацией имущества.

Голодный паек равен 1 ф. хлеба в день или 22%, ф. муки в месяц.

В У. С. С. Р. 40 № 344/345
У. К. П. Г.

Волостная Комиссия помощи Голодающим
Местечка *Вологич*
ГОЛОДНЫЙ ПАСПОРТ
участника постоянной помощи голодающим

Лица свободной профессии, торговца, ку-старя.

Неповиновение
завернуть

Фамилия *Гутман*
Имя *Волод*

Объявлен ежемесячный взнос зерна в колич. 3 п ф согласно раскладки местечковой комиссии.

Владелец паспорта м. п. *17/12 42г.*

Пред. Волкомпогос
Пред. Местечкового Совета
Подпись регистрирующего *Шкода*

ОТМЕТКА ОБ ИСПОЛНЕНИИ

Месяцы	Причитается	Число	ВНЕСЕНО		Осталось недоимки	Подпись регистрирующего	ПРИМЕНЕНИЕ
			Куда и по какому документу	ПРОДУКТАМИ			
				Наименование	Количество Пуд. Ф.		
Август	<i>3</i>						
Сентябрь	<i>3</i>						
Октябрь	<i>3</i>						
Ноябрь	<i>3</i>						
Декабрь	<i>3</i>						

Фото: Голодный паспорт [4, с. 189-190].

Становище із збором допомоги голодуючим суттєво ускладнилася влітку 1922 р., оскільки значну територію Поділля та Південно-Східної Волині охопила посуха. Місцями спостерігалися прояви голоду. Тому 15 серпня 1922 р. було відновлено збір 8-ми фунтів борошна з нетрудового населення. Факт здачі пайка мав відмічатися в «голодному паспорті». Одночасно видавалася квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках.

Однак своєчасне виконання плану ще не було запорукою спокою. Так, 9 вересня загальні збори жителів Волочиська прозвітували про повне виконання плану і збір 10 тис. пудів хліба й 3 млн. крб. Але їм одразу довели додатковий план у ще 10 тис. пудів. Тому на нових загальних зборах 8 жовтня мешканці містечка скаржилися, що, оскільки через посуху селяни майже нічого не зібрали і не продають зерно на ярмарку, то євреї, головним заняттям яких була торгівля, не можуть його купити, і попросили зняти додаткові пайки [5, с. 159].

Проте владу, як розмір врожаю так і скарги мешканців краю не цікавили. Щоб показати неіснуючі успіхи в подоланні голоду, в листопаді 1922 р. вона розформувала комітети допомоги голодуючим і на їхній основі створила комісії по боротьбі з наслідками голоду (наслідгол). Оскільки ж голод від цього нікуди не зник, то вже 20 січня 1923 р. повітвиконком обов'язковою постановою № 3 запровадив «4-х фунтовий збір з нетрудових елементів на потреби допомоги голодуючим». Звернімо увагу, що зазначений збір запроваджувався заднім числом – з 1 січня. Він передбачав стягнення «4-х фунтів борошна та 4½ ф. жита щомісячно з кожного члена сім'ї нетрудового населення без різниці статі та віку». Під «нетрудовим населенням» мали на увазі «сім'ї торгівців, духовенства, власників і орендарів торгово-промислових підприємств, членів приватних артілей, кустарів і ремісників». Від сплати звільнялися платники продподатку, члени профспілок, утриманці. Наголошувалося, що впродовж «3-х днів з дня отримання повістки чи паспорта про сплату збору», необхідно «внести за 1 місяць відразу, як за себе, так і за всіх членів сім'ї на склади 3 держконтор и по отриманні квитанції обов'язково зареєструвати такі в Упонаслідголоду». За невиконання зазначеної постанови передбачалося покарання: «штраф у 300 крб. золотом, або примусові роботи до 3-х місяців чи арешт до 3-х місяців із

застосуванням примусових робіт». Контроль за належним стягненням збору покладался на уповноважених наслідголу, міліцію та голів комітетів бідності [4, с. 221-223].

Характерно, що в січні ніхто збору не виконував, бо склали списки його платників. Ця робота ускладнювалася необхідністю з'ясувати обґрунтованість численних заяв про неспроможність виконувати зазначену постанову [4, с. 225]. Лише до кінця лютого 1923 р. списки склали й з'ясували, що в повіті потрібно було в місяць збирати 1300 пудів, від яких змогли зібрати лише 63 % [4, с. 227-228]. Скільки зібраної допомоги передали в голодуючі регіони не змогла з'ясувати навіть ревізійна комісія Старокостянтинівського повітового комітету ліквідації наслідків голоду. В акті за підсумками перевірки від 24 лютого 1923 р. вона зазначила, що звітність перебуває в «хаотичному стані», значна частка збору витрачаються на премії працівникам наслідголу та виділяється «як кредит ДПУ та Парткому». Проте жодних згадок про повернення цього кредиту комісія не виявила [6, арк. 15-15 зв.].

Проведення в 1923 р. адміністративно-територіальної реформи, в ході якої змінили структуру й межі адміністративних одиниць, остаточно приховало результати роботи з організації допомоги голодуючим.

Таким чином, аналіз викладеного в статті свідчить, що колоніальна російсько-більшовицька влада під прикриттям допомоги голодуючим, фактично здійснювала терор проти мешканців краю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. Харьков: Первая Гос. Типография им. тов. Петровского Г. И., 1923. 47 с.
2. Мовчан О. М., Реєнт О. П. Комісії та комітети допомоги голодуючим в УСРР. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. С. 471-473. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Komisii_dopomoga_golod.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Фр. 1386. Оп. 1. Спр. 7. 108 арк.
4. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький, ХНУ, 2008. 268 с.

5. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.): монографія. Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
6. ДАХМО. Фр. 4133. Оп. 1. Спр. 17. 29 арк.

УДК 94(477)«1917-1921»:355.41

*Роман Косперевич,
м. Вінниця*

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА М. ЛЕВИЦЬКОГО ПРО СТАН ІНТЕРНОВАНИХ В ПОЛЬЩІ ПІДРОЗДІЛІВ АРМІЇ УНР (1922 р.)

Український громадський і державний діяч, лікар і письменник Модест Пилипович Левицький (1866-1932) був помітною постаттю у різні періоди свого життя і діяльності. «Він мав нерв громадянина, що цікавився живо всіми суспільними справами, і як людина освіченна та ідейна мав чималий вплив на своє середовище. Справа національної свідомості та чистої рідної мови держала йому близь серця», стверджувалось у некролозі М. Левицького [5, с. 2]. Зокрема, у період Української революції він працював директором білоцерківської гімназії, весною 1918 р. – обійняв посаду директора санітарного і культурно-освітнього відділу Міністерства шляхів [1, с. 68-69], фактично – був головним санітарним лікарем залізниць України [7, с. 363]. У січні 1919 – у 1920 рр. – працював радником голови Надзвичайної дипломатичної місії У. Н. Р в Греції, а з листопада 1919 р. – виконував обов'язки голови представництва [3, с. 365]. До квітня 1921 р. працював заступником міністра здоров'я УНР, а в 1921–1922 рр. – очільником Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста [2, с. 101]. На цих посадах діяльність М. Левицького є недостатньо вивченою. Зокрема, він вивчав стан охорони здоров'я в УСРР, який охарактеризував як «санітарна руїна» [4, с. 5]. Також маловідомою є доповідь М. Левицького про стан інтернованих в Польщі підрозділів армії УНР від 15 червня 1922 р., привернення уваги до якого є метою цієї публікації.

Доповідь адресована голові Ради Міністрів УНР, яким на той час був А. Лівіцький. У документі розкрито вкрай складний фізичний та моральний стан воїнів УНР, інтернованих у Польщі,

III всеукраїнська науково-практична конференція

зверталась увага уряду на необхідність прийняття заходів щодо поліпшення ситуації, зокрема, шляхом звернення до уряду Польщі про полегшення режиму інтернування та залучення колишніх воїнів до різних робіт. Також М. Левицький повідомляв про свій від'їзд наприкінці червня 1922 р. до Чехословацької республіки (М. Левицького було призначено викладачем Української Господарської Академії в Подєбрадах). Документ зберігається у фонді № 1429 «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [6, арк. 130].

Враховуючи значення цього документа як історичного джерела цим публікуємо текст листа М. Левицького від 15 червня 1922 р., зберігаючи його орфографічні особливості.

ПАНОВІ ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ У.Н.Р.

Голова Головної Управи Українського
Товариства Червоного Хреста

На підставі моїх спостережень з об'їздів таборів наших інтернованих, а також співжиття з хворими козаками і старшинами в цій санаторії протягом 10 місяців я виніс гнітюче вражіння що до фізичного і морального стану нашого війська і мушу поділитися ними з Вами, бо треба конче і негайно шукати виходу з цього неможливого становища.

Фізично таборове населення вимірає. Не кажу вже про туберкульоз, який нещадно косить переважно молодь, нашу надію; ще жахливіший загальний упадок одпорности організмів. Його не видно так яскраво, як туберкульоз, що просто бє в очі, але для лікаря цей упадок одпорности, самооборони організмів ще страшнеший за туберкульоз: бо з одного боку це значно збільшує запальну смертність від усяких хороб, (один молодий козак умер од кору), а з другого боку це є грізний початок виродження людей, дегенерації, з яким як не почати енергійну боротьбу, то потім буде вже пізно і безнадійно: поплатяться за це не тільки ці нещасні, але й потомство. Як лікар я обовязаний заглядати далше вперед і мовчати не маю права.

Бувають випадки смерти від сифілісу, дарма, що його лікують своєчасно і добре. Це один жах, безперечно, що як би туди не дай Боже занеслася якась тяжка пошесть (тіф, яєрвінка, холера) то смертність вона дала б не «нормальних» 10-15%, а 80-90%.

В цій санаторії, яка на жаль цими днями вже ліквідується, перебувало 74 хворих, із них 4 вмерли, а решта сьак-так підлікувалась покищо: вернуться в табори і стане їм знов гірше. Декілька, вернувшись в табори, вже вмерло. А цеж тільки була 1/10 всіх туберкульозних і то майже виключно початкові форми, бо тяжчих я старався не брати, не маючи абсолютної надії поратувати їх.

Морально люде підупадають ще гірше: зневіряються, деморалізуються. Авторітет Головного Отамана і Уряду УНР прогресивно і швидко падає і звичайно, вороги і «добрі люде» використовують це «во-вся». І як-що ми тепер таки, поки ще не зовсім пізно, не вживемо рішучих заходів і наше військо буде ще одну зиму сидіти тут за дротами, то на весну війська у нас уже не буде, а уряд і Головний Отаман не тільки втратять весь авторітет, але й проклинати їх будуть на вічні часи; вороги і «добрі люде» вже роблять ще, а друзі, оті страсотерпщі таборові, зроблять те саме: здихаючи од голоду і холоду люде й бога проклинають, а не не то що уряд УНР.

Щож робити? Єдиний вихід – перевести вуйсько кудись инде: у Румунію, в Угорщину, у Чехію – не[з]наю куди, аби тільки геть із Польщі. Цим, коли фізично на половину, то морально цілком урятується вісько; бо люде вже дожились до того, що нехай, мовляв, гірше, аби инше. І треба ті заходи почати зараз, в літку, бо потім буде пізно. У нас бо завжди «кожухи видають на Великдень».

А поки що, це – ж не скоро робиться; запропоную хоч латку маленьку: вживте заходів, і то найенергічніших, перед польським урядом, щоби полекшити дезінтернацію хоч тим таборянам, що можуть піти на якісь роботи: польові, лісові чи які там инші: це врятує люде і фізично і морально. Не бійтесь вони не пропадуть: як би зявилась змога вернуться до дому, то всі вони зпід землі виростуть перед Вами. А тепер вирватися зза дротів можна тільки нелегально і то з ризком. Др. Лукасевич ніяк не міг розінтернувати лікаря Гітькова, щоб умістити його в польський же шпиталь; а оббивав же пороги і в польських міністрів.

Тут у Закопаному вдалося пристроїти на ріжні роботи біля 15 моїм пацієнтам, що піддужали настільки, що можуть працювати фізично і заробляти на себе. Але це виходить нелегально: вони замельдовані і рахуються поки що ніби то за санаторією. Це всім очевидно фікція і її поки що ніби недобачає польська влада,

III всеукраїнська науково-практична конференція

рахуючись подекуди з моїм авторитетом, як лікаря УМСА. Але санаторія закривається, я виїду в кінці червня в Чехію – і тоді всіх тих нещасних впакують знов за дроти.

Рятуйте – ж справу, поки не пізно. Не тільки за всіх пацієнтів клопочуся, але й за всіх таборян. Модест Левицький 15 Червня 1922 Закопане.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойчук М. П., Лякіна Р. М. Українські лікарі закордоном (Польща 1920-1924, Чехословаччина 1922-1940 рр.). К.: Медінформ, 2009. 190 с.
2. Іваницький Б. Модест Левицький († 16 липня 1932 р.). // Український інженер. Подебради, 1932. Ч. 4. С. 100-101.
3. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.
4. Левицький М. Страшна загроза. // Вістник спілки лік. помішників на еміграції. Щепіорно, 1922. Ч. 1. Жовтень. С. 5-9.
5. Модест Левицький (посмертна згадка) // Свобода. 1932. Ч. 153. 2 липня. С. 2.
6. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 143, арк. 130.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. К.: Темпора, 2004. Т. 2. 464 с.

УДК 94(477.43/44)«1920-1930»:323.1

*Леонід Місінкевич,
м. Хмельницький*

СТАНОВЛЕННЯ Й ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ РАД НА ПОДІЛЛІ В 1920-1930-Х РОКАХ

У статті досліджено специфіку міжнаціональних відносин і повсякденних практик життєдіяльності етнічних спільнот Поділля, що дало змогу проаналізувати практичну реалізацію заходів партійно-державного керівництва 1920–1930-х рр. у сфері регулювання соціально-економічного розвитку регіону, зокрема щодо єврейського та польського населення. Встановлено, що в межах реалізації політики коренізації радянська влада була спрямована на інтеграцію національних меншин у процеси соціалістичного будівництва. Визначальним напрямом

діяльності комісії у справах національних меншин стало формування адміністративно-територіальних утворень у місцях компактного проживання етнічних груп.

Проаналізовано рішення органів державної влади щодо створення спеціальних національних адміністративних одиниць, покликаних забезпечити більш ефективне управління та розв'язання соціально-економічних проблем національних меншин регіону, зокрема у сферах благоустрою містечок і сіл, упорядкування землекористування, розвитку різних форм кооперації – сільськогосподарської, кредитної та споживчої, а також реалізації податкової політики. Крім того, встановлено, що національні сільські ради координували діяльність культурно-освітніх закладів, забезпечували функціонування мережі шкіл, клубів і хат-читалень, а також здійснювали реєстрацію актів громадянського стану.

Ключові слова: національні меншини, Центральної комісії національних меншин, коренізація, працевлаштування, артілі, кооперації.

Наявність на території України значної кількості національних меншин зумовила необхідність вироблення державної політики, спрямованої на врегулювання їх соціально-економічних, культурно-освітніх і адміністративних потреб. У зв'язку з цим перед радянським урядом постало завдання створення спеціалізованих органів влади, уповноважених забезпечувати реалізацію прав національних спільнот та координувати роботу з ними на різних рівнях державного управління. Важливим кроком у цьому напрямі стало рішення президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) у квітні 1921 р. про утворення Відділу національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС). Подальше інституційне закріплення його діяльності відбулося 17 листопада 1922 р., коли було офіційно затверджено положення про зазначений відділ.

Запроваджені організаційні заходи фактично започаткували процес коренізації державного та партійного апарату в Україні. Ідеологічне й нормативне оформлення цієї політики відбулося на XII з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) у квітні 1923 р., який ухвалив концепцію коренізації як складову загальносоюзної національної політики. Відповідно до її положень передбачалося активне залучення до партійних і державних

III всеукраїнська науково-практична конференція

структур представників корінного населення та національних меншин, що компактно проживали на території республіки, упровадження діловодства в офіційних установах рідними мовами цих спільнот, а також створення умов для розвитку національної освіти, культури, мережі культурно-освітніх закладів і видавничої справи, зокрема випуску періодичних видань та книжкової продукції мовами національних меншин.

На місцевому рівні реалізація зазначеної політики набула конкретних організаційних форм. Так, у 1923 р. керівництво та загальну відповідальність за роботу серед національних меншин у Кам'янецькому окружному виконавчому комітеті було покладено на Генріха Леоновського, який вирізнявся високою мовною компетентністю та володів сімома мовами. Окремий напрям діяльності, пов'язаний із роботою серед єврейського населення округу, було доручено Перекальському [1, арк. 1, 8].

Подальший розвиток системи управління у сфері національних відносин відбувався й на губернському рівні. Рішенням президії Подільського губернського виконавчого комітету від 14 вересня 1924 р. було утворено губернську комісію у справах національних меншин [2, арк. 186], водночас передбачалося створення окружних комісій, які мали функціонувати під керівництвом члена президії окружного виконавчого комітету за участю представників найбільш чисельних національних спільнот відповідного округу. Остаточо сформована губернська комісія у справах національних меншин складалася з голови Голуб'ятникова, секретаря Тверського та членів комісії Лейканда, Алека і Крижановського [3, арк. 2], що засвідчувало прагнення радянської влади інституційно впорядкувати роботу з національними меншинами та забезпечити їй системний характер.

У межах реалізації державної політики щодо національних меншин у Кам'янецькому окрузі важливу роль відігравала окружна комісія у справах національних меншин, яка була організована 15 листопада 1924 р. До її складу увійшли представники окружного партійно-радянського керівництва та національних спільнот: головою комісії став член президії окружного виконавчого комітету Лашинков, посаду заступника голови обійняв уповноважений у справах національних меншин по польській лінії Рибицький, а секретарем було призначено завідувача єврейського бюро

окружного комітету партії Кремнева [4, арк.19]. Такий персональний склад комісії засвідчував прагнення влади поєднати адміністративні можливості державного апарату з урахуванням специфіки потреб окремих національних груп.

Одним із ключових напрямів діяльності комісій у справах національних меншин стало формування адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних спільнот. Відповідно до постанови Ради народних комісарів УСРР від 29 серпня 1924 р. «Про виділення національних районів і рад» передбачалося створення спеціальних національних адміністративних утворень, покликаних забезпечити ефективніше управління та сприяти реалізації культурно-мовних прав національних меншин [5, с. 97].

У ході виборчої кампанії 1924 р. планувалося організувати польські сільські ради у восьми населених пунктах Проскурівського, Кам'янецького та Вінницького округів. Однак на практиці ці наміри були реалізовані лише частково: польські сільради було створено в селах Зелена, Мацьківці, Шаровечка та Гречани Проскурівського округу, а також у селі Погоріле Вінницького округу. У Кам'янецькому ж окрузі окружна комісія у справах національних меншин вдалася до практики об'єднання українських сільських рад із польськими, що фактично нівелювало принцип національно-територіальної автономії. Зазначені дії окружної комісії були визнані такими, що суперечили чинним нормативним документам, і згодом анульовані рішенням окружного партійного комітету [6, арк. 122–123].

Подальшого імпульсу процес утворення національних районних і сільських рад набув після проведення IV сесії ВУЦВК VIII скликання, яка відбулася 15–19 лютого 1925 р. У постанові, ухваленій за підсумками доповіді Центральної адміністративно-територіальної комісії «Про низове районування», наголошувалося на необхідності термінового розширення мережі сільських рад з метою наближення органів радянської влади до населення та зміцнення низової ланки управління. Зокрема, передбачалося виділення в самостійні сільради всіх населених пунктів із чисельністю населення 1000 і більше осіб, а для національних меншин — 500 і більше жителів. Окрім того, у виняткових випадках, за погодженням з окружними виконавчими комітетами, допускалося створення сільських рад у населених пунктах із

III всеукраїнська науково-практична конференція

чисельністю населення близько 500 осіб за умови їх значної територіальної віддаленості (понад п'ять верст) від інших адміністративних центрів [5, с. 70].

У другому пункті постанови підкреслювалося, що, з огляду на інтереси широких верств трудящих із середовища національних меншин та з метою надання їм реальних можливостей для розвитку власної культури й мови, держава визнає за необхідне послідовно проводити політику створення окремих національних районів і рад. При цьому допускалося зменшення нормативної чисельності населення для утворення національних районів до 10 тис. осіб. Таким чином, IV сесія ВУЦВК істотно знизила раніше встановлені демографічні норми: для створення національних сільських рад — з 1000 до 500 жителів, а для районів — з 25 тис. до 10 тис. осіб.

Активну підтримку зазначеним заходам висловили й представники польської національної меншини. Зокрема, делегати-поляки IX Всеукраїнського з'їзду Рад у зверненні, опублікованому 24 травня 1925 р. в газеті «Серп», закликали польське населення республіки до активнішого створення національних сільських рад та ширшої участі в процесах соціалістичного будівництва [7, с. 47], що свідчило про намагання залучити національні спільноти до радянської моделі державного та суспільного розвитку.

З урахуванням рекомендацій Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) у середині 1920-х рр. на Поділлі було здійснено подальші послідовні кроки щодо формування мережі національних адміністративно-територіальних одиниць. Реалізація цих настанов сприяла помітному розширенню системи національного самоврядування на місцевому рівні. Зокрема, упродовж 1925 р. кількість національних сільських рад у подільському регіоні зросла на 25 одиниць. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався у Шепетівському окрузі, де було створено дві чеські, три німецькі та одинадцять польських сільських рад. У Вінницькому окрузі організовано три єврейські селищні та одну єврейську сільську раду, тоді як у Кам'янецькому окрузі функціонування розпочали десять єврейських сільських рад і одна селищна рада у містечку Деражня Проскурівського округу [8].

Матеріали звітів окружних бюро у справах національних меншин дають підстави стверджувати, що новостворені

національні сільські ради в переважній більшості не лише формально існували, а й розгорнули активну практичну діяльність. Основні зусилля цих органів були зосереджені на розв'язанні актуальних соціально-економічних та адміністративних проблем місцевого значення. До кола їх повноважень, як правило, належали питання благоустрою містечок і сіл, упорядкування землекористування, організації різних форм кооперації – сільськогосподарської, кредитної та споживчої, а також реалізації податкової політики. Окрім того, національні сільські ради координували діяльність культурно-освітніх установ, забезпечували функціонування шкільної мережі, клубів, хат-читалень, а також здійснювали реєстрацію актів громадянського стану. Архівні джерела засвідчують, що в єврейських сільських радах державні зобов'язання, зокрема фінансові та податкові, виконувалися, як правило, достроково, а робота постійних комісій була більш активною й системною порівняно зі змішаними адміністративно-територіальними одиницями [9, арк. 399].

Подальший розвиток мережі національних рад на Поділлі відбувався і в наступні роки. Станом на 1927 р. у регіоні функціонувало 44 польські сільські ради, у межах яких проживало 42951 особа польської національності. У Вінницькому окрузі діяли дві польські сільради в Тиврівському районі, що об'єднували 1923 мешканців. У Кам'янецькому окрузі було створено десять польських сільських рад у Вінковецькому, Довжоцькому, Дунасвецькому, Маківському, Миньковецькому, Новоушицькому та Смотрицькому районах із загальною чисельністю населення 13798 осіб. Польська сільська рада Барського району Могилівського округу налічувала 777 жителів. У Проскурівському окрузі функціонувало п'ятнадцять польських сільрад у Вітовецькому, Волочиському, Вовковинецькому, Городоцькому, Проскурівському, Фельштинському, Юринецькому, Летичівському, Михампільському та Черноострівському районах, де проживало 20734 особи. У Шепетівському окрузі діяло чотирнадцять польських сільських рад у межах Аннопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Красиївського, Плужнянського, Полонського, Славутського та Судилківського районів, у яких мешкало 12920 осіб польської національності.

Не менш масштабним був процес формування єврейських національних адміністративно-територіальних одиниць. Загалом

III всеукраїнська науково-практична конференція

на Поділлі єврейські сільські та селищні ради були створені у п'ятдесяти населених пунктах, де проживало 95088 осіб єврейського населення. У Кам'янецькому окрузі функціонували дев'ять єврейських сільських рад у Віньковецькому, Зінківському, Лянцькорунському, Миньковецькому, Новоушицькому, Оринінському, Солобковецькому, Староушицькому та Чемеровецькому районах, а також одна єврейська селищна рада в Дунаєвецькому районі; загальна чисельність населення цих адміністративних одиниць становила 18485 осіб. У Проскурівському окрузі було організовано одинадцять єврейських селищних і сільських рад у Волочиському, Деражнянському, Меджибізькому, Старосинявському та Сатанівському районах, де проживало 23052 євреї. На території Красилівського, Старокостянтинівського та Теофіпольського районів Шепетівського округу діяли три єврейські сільські ради з населенням 4755 осіб [10].

Таким чином, розширення мережі національних сільських і селищних рад на Поділлі в середині 1920-х рр. стало важливим етапом у реалізації політики коренізації, спрямованої на залучення національних меншин до системи радянського управління та створення умов для їх соціально-економічного і культурного розвитку.

Аналіз демографічного складу національних адміністративно-територіальних одиниць Поділля засвідчує суттєву концентрацію польського та єврейського населення в окремих сільських і селищних радах. Зокрема, найбільша чисельність польського населення була зафіксована в Гречанській сільській раді Проскурівського округу, де проживало 3656 осіб, а також у Буртинській сільській раді Шепетівського округу з населенням 3161 особа. Серед єврейських національних утворень найбільшою за чисельністю була Дунаєвецька селищна рада, у межах якої мешкало 5992 особи.

Гречанська польська сільська рада була утворена 24 лютого 1927 р. і охоплювала територію з населенням 3656 осіб. Її національний склад вирізнявся чіткою домінантою польського елемента: 3408 мешканців становили поляки, 187 – українці та 53 – росіяни. Представницький склад сільради також відображав національну структуру населення: до її складу було обрано 52 депутатів, з яких 51 був поляком і один – українцем. Для

організаційного забезпечення діяльності ради було сформовано президію у складі трьох осіб та п'ять постійних комісій. Діловодство, а також офіційне листування з районним виконавчим комітетом здійснювалися польською мовою, що відповідало принципам національно-мовної політики радянської влади в межах курсу коренізації.

Соціально-культурна інфраструктура Гречанської сільської ради була достатньо розвиненою. На її території функціонував сільський будинок культури (сільбуд), польська семирічна школа, у якій навчалось 398 учнів, а також пункт ліквідації неписьменності, що охоплював 42 дорослих слухачі. Для дітей дошкільного віку діяли дитячий садок, розрахований на 32 дитини, та ясла, які могли прийняти до 35 малюків. Важливим показником громадсько-політичної активності населення була значна передплата періодичної преси: загалом мешканці села отримували до 120 примірників різних газет, серед яких селяни надавали перевагу виданню «Серп», а працівники залізниці — газеті «Гудок». У населеному пункті діяли осередки Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), Комуністичної партії (більшовиків) України, Ленінської комуністичної спілки молоді України та інших громадсько-політичних структур [11, арк. 22–25].

Не менш показовим прикладом функціонування єврейської національної адміністративної одиниці було містечко Дунаївці, де проживало 5992 особи. Етнічний склад населення характеризувався переважанням єврейського населення (4 687 осіб), поряд із яким мешкали 614 українців, 240 росіян, 171 поляк та 240 представників інших національностей. Дунаївці виступали важливим промислово-економічним осередком регіону. Промисловий сектор був представлений двома основними підприємствами: текстильною фабрикою «Дунсукно», на якій працювало понад 500 робітників і службовців, та чавунно-ливарним заводом із чисельністю персоналу 68 осіб. Окрім фабрично-заводського виробництва, містечко було значним центром кустарної промисловості, що об'єднувала 256 родин кустарів.

Важливою складовою соціально-економічного життя єврейської громади став сільськогосподарський колектив «Педекз», організований у жовтні 1924 р. на базі шести єврейських господарств, які отримали у користування 32 десятини землі ліквідованого цукрового заводу. Це свідчило про прагнення

III всеукраїнська науково-практична конференція

радянської влади інтегрувати єврейське населення до аграрного сектору та колективних форм господарювання.

На території Дунаєвської селищної ради функціонувала єврейська семирічна школа, у якій навчався 291 учень. При школі було відкрито дитячий садок для дітей членів профспілок, хліборобів і кустарів віком від чотирьох до семи років, що засвідчувало увагу місцевої влади до соціального захисту та виховання підростаючого покоління [12, арк. 13, 30].

На початку 1930-х рр. близько 80 відсотків національних рад Поділля здійснювали діловодство рідними мовами, використовували вивіски та офіційні печатки як національною, так і українською мовами. Важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування цих органів відігравали районні виконавчі комітети, які здійснювали постійний контроль і методичний супровід їх діяльності.

Запровадження в УСРР курсу на реалізацію політики коренізації у 1920-х — на початку 1930-х рр., зокрема щодо національних меншин, сприяло зростанню рівня їх довіри до радянської влади та залученню до активної участі в процесах державного і суспільного будівництва. Організація національних сільських і селищних рад мала відчутні позитивні наслідки, оскільки стала ефективним інструментом забезпечення формальної рівноправності та задоволення культурно-мовних і соціально-економічних потреб національних спільнот.

Єврейські та польські селищні й сільські ради виступали не лише органами місцевого самоврядування, а й важливими осередками господарського та культурного життя населених пунктів, виконуючи функцію провідників державної політики на місцях. Завдяки їх діяльності вдалося активізувати населення, сприяти усвідомленню завдань поточної соціально-економічної роботи та спрямувати громадську ініціативу на розвиток культури, громадського життя й радянського будівництва загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (ДАХм.О) - Ф. Р. 653, оп. 2, спр. 12. - арк. 1, 8.
2. ДАХм.О. - Ф. Р. - 1245, оп. 1, спр. 33. - арк. 186.
3. ДАХм.О. - Ф. Р. 653. оп. 2, спр. 14. - арк. 2.
4. ДАХм.О. - Ф. Р. 653. оп. 2, спр. 12. - арк. 19.

5. Підсумки роботи серед національних меншин в Україні: До 10-ї річниці Жовтневої революції. За матеріалами Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. – Харків, 1927. - С. 97.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - арк. 122-123.

7. Стронський Г.И. Польські національні сільради на Україні у 1920-1930-ті роки. //Проблеми слов'янознавства. -Львів. - Вип. 44. - 1992. - С.47.

8. ДАХм.О. - Ф. Р. 653, оп. 2, спр. 12. - арк. 78, 259; - Ф. Р. 766, оп. 1, спр. 67. - арк. 8; - Ф. Р. 35, оп. 1, спр. 6. - арк. 87; - Ф. Р. 766, оп. 1, спр. 56. - арк. 640-641.

9. ДАХм.О. - Ф. Р. 766, оп. 1, спр. 258. - арк. 399.

10. ДАХм.О. - Ф. Р.653, оп. 2, спр. 28. -Арк. 5; -Ф. Р. 926, оп. 1, спр. 9. - Арк. 73; -Ф. Р. 3508, оп. 1, спр. 19. -Арк. 27.

11. ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 1, спр. 305. -Арк. 22-25.

12. ДАХм.О. - Ф. Р. 5, оп. 1, спр. 1059. -Арк. 13, 30.

УДК 378.18(477)«192»:050

*Олександр Комарніцький,
Людмила Комарніцька,
м. Кам'янець-Подільський*

ФОРМУВАННЯ «РАДЯНСЬКОГО СТУДЕНТА»: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ МОЛОДІ ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У 1920–1930-х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ»)

У статті на основі матеріалів журналу «Студент революції» проаналізовано громадсько-політичне життя студентства закладів професійної освіти Поділля та Південно-Східної Волині у 1920-х – першій половині 1930-х рр. Висвітлено діяльність партійних і комсомольських осередків, участь студентів у соціалістичних змаганнях, масових кампаніях, інтернаціонально-виховній, культурно-освітній та військово-патріотичній роботі. Окреслено практики ідеологічного контролю, репресії щодо «соціально чужих елементів», прояви опозиційних настроїв і антисемітизму. Доведено джерельну цінність журналу для вивчення студентства в умовах радянського тоталітаризму.

Ключові слова: *журнал, студенти, інститут, технікум, осередок, студклуб, профсекції, гурток.*

III всеукраїнська науково-практична конференція

Історія студентства радянської України є важливим напрямом сучасних гуманітарних досліджень, оскільки дозволяє простежити механізми формування «нової радянської людини» в умовах тоталітарного режиму. Особливу цінність для такого аналізу становлять періодичні видання, зокрема журнал «Студент революції» – орган Всеукраїнської ради пролетарського студентства. Попри ідеологічну заангажованість, матеріали журналу містять унікальні свідчення про громадсько-політичне життя студентської молоді закладів професійної освіти Поділля та Південно-Східної Волині у 1920-1930-х рр.

Матеріали цього видання у своїх наукових працях використовували ряд українських науковців, однак воно ще не стало предметом спеціального дослідження. Окремі його аспекти знайшли відображення у декількох наших публікаціях, які присвячені діяльності студентської молоді педагогічних закладів освіти радянської України [18-20]. До вивчення цієї проблеми долучилися також українські історики В. Пагор і В. Покалюк. Перший з них вивчав навчально-виховну та ідеологічну роботу в медичних ЗВО [30], а В. Покалюк навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів [31-32].

У цій статті, використавши матеріали журналу, проаналізуємо громадсько-політичне життя студентства закладів професійної освіти Поділля та Південно-Східної Волині у 1920-ті – у першій половині 1930-х рр.

У журналі «Студент революції» містяться дописи, у яких йдеться про діяльність компартійних та комсомольських осередків закладів освіти. Наприклад, політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО Р. Заклинський повідомляв, що на зборах осередку КП(б)У обговорювали питання шефської роботи на селі, кооперації та промисловості СРСР, міжнародної політики. На зібраннях були присутніми від 40 до 90 осіб позапартійного студентства. Партосередок практикував проведення своїх відкритих зібрань у сільбуді с. Китайгородська Мукша [15]. Дописувач Н. Балан інформував, що у Тульчинському педтехнікумі осередок ЛКСМУ налічував близько 160 членів. Він звертав увагу на те, що осередок працював слабо, зокрема тут байдуже ставилися до вступу у більшовицьку партію комсомольців зі стажем [4]. З Полонського сільгосптехнікуму повідомляли про діяльність політгуртка [33].

Низка публікацій висвітлюють хід соціалістичних змагань, які слугували активізації навчальної та ідеологічної роботи у закладах професійної освіти. Заклади, вступаючи у соцзмагання, брали на себе певні зобов'язання. Наприклад, молодь Вінницького хімічно-фармакологічного технікуму зобов'язалася «максимально піднести продукційність академічної роботи, дійти 100% відвідування лекцій, семінарів та лабораторних вправ; в процесі роботи досягти відміни системи зарахувань, раціоналізації учбових планів; боротьба з «хвостами»; участь в громадській роботі» тощо [26].

Підсумки соцзмагання між вишами ґрунтувалися на показниках колективних та індивідуальних змагань. Так, у червні 1929 р. угоду про соцзмагання терміном на літню практику, коли кожний студент мав проводити активну громадську роботу у селах, було укладено між Кам'янець-Подільським ІНО і Проскурівським педтехнікумом. У середині жовтня підвели підсумки. Упродовж 3-4 місяців, студентам педтехнікуму вдалося «втягнути» у колгоспи 32 селянські родини, підготувати до шкіл і робітфаків 78 осіб бідняцької молоді, ліквідувати неписьменність у 449 осіб. Частина селян залучили до сільбудів, хат-читалень (тут молодь прочитала 578 доповідей). Загалом у змаганнях брало участь все студентство за винятком 6-7 осіб. У той же час кам'янецькі студенти «з холодком підійшли до роботи, не як до обов'язку свідомого громадянина, а просто, аби відробити і збутися клопоту» [42].

Частина студентів, які «включалися» у соцзмагання, оголошувала себе ударниками. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. В одному з дописів йдеться про те, що одна з бригад літературно-мовного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ оголосила себе ударною, приурочивши це приїзду до СРСР М. Горького [13]. Однак, були і випадки, коли студенти-ударники отримували зароблені премії не вчасно. Наприклад, у Вінницькому фармацевтичному технікумі грошові премії видали лише через 5 місяців, а бібліотечки були в «стані обіцянок» [28].

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Вони відзначали державні свята, зокрема, річниці Жовтневої революції, Міжнародний день солідарності трудящих, день Червоної армії. У Могилів-Подільському педтехнікумі у 1927 р. відзначення річниці

III всеукраїнська науково-практична конференція

революції розпочали ще 25 жовтня, коли у театрі ім. Луначарського провели «Вечір революційної пісні» для членів профспілок, КНС та кустарів. 2 листопада провели концерт у будинку робітників освіти для міських учителів, а в технікумі – вечір МОДРу. 4-5 листопада брали участь у святкуванні разом з учнями міських шкіл, набуваючи педагогічного досвіду. 6 листопада організували два концерти у підшефних селах. 7 листопада студентство взяло участь у загальноміській демонстрації. Святкування продовжили на берегах Дністра: «... під вигуки гасел, пісні та музики проходили понад річкою під заздрісними поглядами з румунського берега, де в цей час зібралось багато людей, яких військо розганяло каменями і пострілами з рушниць». 8 листопада студенти відвідали касарні прикордонного загону ДПУ, провели спільний концерт. Нарешті, 9 листопада влаштували вечірку вже в педтехнікумі, на яку прибули представники міських радянських партійних і професійних організацій, підшефної частини ДПУ, профшкіл та виробничого осередку ЛКСМУ [37].

Певну увагу у ЗВО приділяли розгортанню інтернаціонально-виховної роботи. Вона активізувалася із прийняттям 1932 р. ухвали ЦК ЛКСМУ про участь комсомольських осередків інститутів і технікумів в інтернаціональному конкурсі журналу «Студент революції». Ця ухвала передбачала активізацію роботи студентів щодо вивчення «боротьби братніх закордонних комсомольських загонів і комуністичних партій та революційного робітничого руху взагалі», рішень Комуністичного Інтернаціоналу та Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Зверталася увага на вивчення основних міжнародних подій, діяльності Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), публікацію бюлетенів та газет, у яких би висвітлювалися питання інтернаціональної роботи, вивчення іноземних мов тощо [2]. Зокрема, така робота проводилася у Кам'янець-Подільському технікумі іноземних мов ім. Червоних фронтовиків. Тут функціонував відповідний семінар, друкували бюлетень інтернаціональної роботи, було налагоджено контакти із політ'язнями деяких західноєвропейських країн (спілкувалися англійською та німецькою мовами), організували інтернаціональну роботу у підшефному селі Гаврилівці [45]. Проскурівські студенти, члени МОДРу внесли по 1 крб у фонд допомоги безробітним у

Західній Європі і закликали підтримати їхнє починання молодь індустріального, медичного і політехнічного технікумів [22].

Одним із пріоритетних напрямків ЗВО була організація громадської діяльності студентської молоді, яка, на переконання дописувачів журналу, мала бути на одному рівні із навчальною. Один із кореспондентів видання Барон підкреслював, що «радянський студент (в цьому ріжниця поміж новим та старим студентом) мусить готуватися не лише до діяльності за фахом, але й до громадської діяльності... Кожен студент мусить пам'ятати, що йому не лише доведеться працювати за своїм фахом, а треба буде організувати й тих, з ким разом він працюватиме. Кожен студент – будівник нового культурного життя» [5]. У ЗВО цькували студентів, які концентрувалися на професійній підготовці, а не на громадській роботі. Так, студент Шепетівського педтехнікуму О. Помернюк засуджував позицію поета М. Семенка, який ратував за те, щоби не перевантажувати молодь громадською роботою. Помернюк вважав, що думки Семенка є «думками дрібнобуржуазного інтелігента, що живе лише сьогоднішнім днем, а про завтра країни він не думає... Головне [для студентів] є і академізм, [і] громадсько-корисна робота... Що буде з того, коли ми будемо мати інженера гарно кваліфікованого, який знатиме усі формули, усі машини, а не буде дивитися на маси та буде відірваний від них?...» [34].

Значна увага приділялася роботі студентів у гуртках, де вони могли реалізувати свої творчі здібності. Наприклад, у Полонському сільськогосподарському технікумі працювали драматичний, музичний і літературний гуртки [33]. У Проскурівському педтехнікумі успішно працював літературний гурток, виникненню якого передувала зустріч студентства з молодим письменником-шахтарем Куликом, що розповів про течії у сучасній українській літературі, творчі спілки письменників України (ВУСПП, «Плут», «Гарт», «Молодняк» тощо) [43]. У цьому ж закладі своєю успішною роботою вирізнявся фізкультурний гурток, члени якого своїми силами облаштували спортивний майданчик, а взимку заливали ковзанку, організували лижні змагання, влітку проводили турніри з тенісу. Регулярно відбувалися вечори фізкультури. Упродовж 4 місяців 1930 р. вони провели 18 показових виступів за межами технікуму [44]. Водночас, у Тульчинському педтехнікумі, «фізкультури [практично] не було», а ранкова зарядка віджила себе

III всеукраїнська науково-практична конференція

(«Коли прийде ранок і дзвінок на зарядку, то всі студенти біжать до гуртожитку № 7. Бо там на 3-му поверсі ніхто їх не бачить, щоб на зарядку вигнать») [4].

Гурткова робота молоді концентрувалася у студентських клубах. Деякі з них, на думку дописувачів, проводили не належну роботу, насамперед через фінансові негаразди. Зокрема, кореспондент Яковчик інформував про плачевний стан студклубу Кам'янця-Подільського: «Що являють собою за наших умов студклуби? Це є здебільшого велика кімната, до збудовано кон, та стоїть декілька дерев'яних лав, або за браком останніх – звичайні пари. В такій кімнаті – клубі – відбуваються час від часу збори різних організацій та різні вчористі засідання, а також інколи влаштовуються вистави. Оце і вся робота, що проводиться в клубі... Для культосвітньої роботи бракує коштів, і тому цілком зрозуміло, що розвинутиись далеко за таких умов культосвітня робота не може...» [47].

Студенти були охоплені членством у різних громадських організаціях, зокрема у профспілці. Так, у Кам'янець-Подільському сільгоспінституту членами профспілки були 152 особи, з яких до складу профсекції працівників землі і лісу входили 86 осіб, «Робос» – 24, «Радпрацівників» – 23, зв'язківців і транспортників – по 5. У цьому закладі працювала каса взаємодопомоги, яка надавала потребуючим студентам матеріальну допомогу [36]. Водночас, органи студентського представництва не всюди діяли успішно. Так, студентство Вінницького українського педтехнікуму на загальних зборах розкритикувало діяльність керівництва окружного бюро пролетарського студентства, яке виявило повну бездіяльність та нездатність керувати. Студенти ухвалили вимагати розпуску і перевиборів Вінницького ОБПС [7].

Значна увага у закладах освіти приділялася «військовизації». Зокрема, створювалися осередки «Тсоавіахіму», наприклад, у Кам'янець-Подільському хімічному інституті [38]. Студентство поряд із стройовою підготовкою вивчало теоретичні дисципліни. Так, у 1927 р. у Тульчинському педтехнікумі студіювали військову інженерію, топографію, тактику. В одному із дописів студент цього закладу Костецький інформував, що планувалося підготувати 300 «бійців», які б могли обійняти «командні посади, наколи б довелось збройно обороняти нашу соціалістичну державу» [21]. Водночас, були заклади освіти, де студенти негативно ставилися до

військового навчання. Наприклад, у Кам'янець-Подільському сільгоспінституті з боку студента Синьківського мали місце випадки симулянства, навмисного псування протигазів. Сисак вчиняв суперечки з командирами, не виконував їх накази. Обом студентам оголосили сувору догану [3].

У журналі «Студент революції» періодично інформували про діяльність періодичних видань закладів освіти, практичну роботу у яких проводили студенти. Так, у Кам'янець-Подільському сільгоспінституті виконбюро і робітфак випускали журнал «Жнива» [29] і стінгазету «Листок студента» [27]. Стінгазети друкували також у Вінницькому сільгосптехнікумі («Промінь») [11], Тульчинському педтехнікумі [4]. У роботі цих видань мали місце і низка недоліків. Наприклад, редколегії стінгазети «Листок студента» закидали те, що вона не залучала до роботи у ній викладачів, хоча «голос професури конче потрібен і повинен займати першорядне місце, за допомогою бо його будуть розв'язувати головним чином академічні дисонанси» [27]. Спецкор І. Кумпань звернув увагу на те, що в газеті було обмаль прозових творів, гумору, сатири, нарисів про побут студентів, карикатур [23]. У журналі «Жнива» вміщували не відредаговані статті, вірші та спогади. Публікувалися слабкі прозові твори. У редакції «на кожному кроці зустрічались недбалість, неохайність». Траплялися міркування відверто антирадянського змісту. Зокрема, зазначалось, що В. Ленін своє ім'я «придбав, сидючи серед шахтарів на золотих копальнях», «Боротьба світового пролетаріату за останні шість років йшла не за визволення пролетаріату, а за [Леніна]». Один із дописувачів порівнював Леніна із «прикордонним стовпом» [29].

Частиною ідеологічної пропаганди були суботники і «воскресники». Наприклад, студентів Шепетівського педтехнікуму мобілізували на «декілька виходів на ліквідацію проривів на транспорті». Вони розвантажували імпортне устаткування для Харківського тракторобудівного заводу [35].

Молодь зобов'язували допомагати колгоспникам під час посівних та збиральних кампаній. Так, студентство Вінницького ІСВ [10], Вінницького індустріального технікуму, Гніванського технікуму цукроварства, Козятинського технологічного технікуму брало участь у посівній [41], а студентів Кам'янець-Подільського технікуму іноземних мов у 1930-1931 рр. у складі 18 бригад

залучили до збиральної кампанії у с. Гаврилівці, у ході якої вони відробили 600 трудоднів [46].

Студенти Вінницького індустріального технікуму організували збір коштів, які були спрямовані на організацію у підшефному селі кузні, а також на ремонт сільськогосподарського реманенту (його на 80% відремонтували у колгоспі і 30% – в індивідуальному секторі [6]. Студентство, зокрема Кам'янець-Подільського хімічного інституту, виконуючи доручення більшовицької партії і уряду, брало участь у колективізаційних процесах [38], а молодь Кам'янець-Подільського технікуму іноземних мов у 1930-1931 рр. у підшефному селі Гаврилівці проводила хлібозаготівлю. У цьому ж селі студенти створили у осередки МОДРу і Тсоавіахіму [46].

Молодь приділяла увагу культурно-освітній роботі серед селян. Так, студенти Вінницького індустріального технікуму подарували підшефному селу бібліотеку [6]. Практикували постановку вистав, концертів та вечорів (наприклад, проскурівські студенти провели 18 виступів у селах) [12]. Молодь залучали до участі у кампанії ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Кам'янець-Подільський хімічний інститут у 1930 р. делегував 45 «ліквідаторів» [38]. Кореспонденти Ковтун і Фросіна інформували, що бригади Тульчинського педтехнікуму своєю діяльністю охоплювали неписьменних підшефних сіл та військової частини. Молодь організувала вечір, у ході якого зібрали 105 крб на ліквідацію неписьменності [17].

Завдання для роботи у селах отримувала і молодь, яка відбувала на практику. З Вінницького ІСВ повідомляли, що виробнича практика студентів «цілком [була] пов'язана із завданнями більшовицької весни» [17].

Частина студентів, ігноруючи «завдання партії», відмовлялися їхати в села. Так, студенти Козятинського технологічного технікуму Бондарчук і Тудинський, навіть під загрозою виключення з комсомолу, відмовилися брати участь у посівній кампанії [40]. Частина студентів III курсу Проскурівського педтехнікуму, які були вихідцями із села, так «переродилися, що для [них] життя на селі – все одно, що тюрма». У свою чергу, міська молодь аргументувала своє не бажання їхати у село тим, що там «немає ніякого активу, що село не культурне, хуліганське» [42].

Кореспондент І. Синиця писав, що у Вінницькому українському педтехнікумі «колгоспно-виховної роботи» не ведеться [39].

На сторінках журналу вміщені публікації про репресивні дії влади щодо студентів. Зокрема, їх відраховували як дітей «соціально-чужих елементів». У 1930 р. покинув свою посаду голова Кам'янець-Подільського ОБПС Косевич (студент одного із вишів міста, член партії з 1926 року), якого оголосили сином куркуля, що «проліз до партії, заховавши своє справжнє класове обличчя». Він змушений був також покинути і навчання [1]. З робітфаку Кам'янець-Подільського інституту технічних культур відраховали доньку спекулянта Зільберт [14]. Донькою «класового ворога» оголосили студентку Тульчинського педтехнікуму Ф. Нігман [16].

Все ж повністю викоринити у студентів опозиційні настрої більшовицькій владі не вдалося. Наприклад, тульчинські студенти запевняли, що в «Радянській державі є експлуатація та капітал» [16]. Деякі студенти вважали, що марксизм-ленінізм не є наукою, ігнорували освітні компоненти ідеологічного змісту. Так, на переконання студента Кам'янець-Подільського інституту технічних культур П. Стащука діалектичний та історичний матеріалізм були дисциплінами другорядними, а тому їх не варто було вивчати. Він вважав, що доцільніше студіювати машинознавство, яке «згодиться за всякої влади. Бо хто його знає, може пролетаріат не вдержить влади». За вільнодумство його виключили з комсомолу, а згодом і з вишу [9]. Незважаючи на чистки, які були проведені у закладах освіти в 20-х рр. – на початку 30-х рр. ХХ ст., ідеї української державності не вдалося викоринити. Дописувач К. Гадиб, інформуючи про чистку бібліотечних фондів Вінницького педтехнікуму, зазначав, що «біля «Капіталу» лежать «перлини» секретаря Центральної Ради О. Шульгіна – «Політика». Поруч «Молодого Безвірника» – «Літопис церковних собитій од. Рож. Хрис. до 1898». А далі: Єфремови... Донцови». Загалом, із 2822 книг з «циклу політики» викинули [лише] 76» [8].

У закладах освіти мали місце прояви антисемітизму. Так, у Вінницькому українському педтехнікумі студент Тищенко вживав таке: «винні євреї», «єврейська шайка», «Тут диктатура жидів» тощо [24]. У Шепетівському педтехнікумі студенти І. Багрій, О. Дзюбинський, М. Пасішник, В. Скалок, В. Ліхтерук, В. Розпунній насміхалися над хворим студентом Кнієром [25].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Таким чином, журнал «Студент революції» є важливим джерелом для вивчення життя і діяльності студентства закладів професійної освіти Поділля та Південно-Східної Волині у 1920-х – першій половині 1930-х рр. Матеріали видання засвідчують глибоку ідеологізацію освітнього процесу та підпорядкування студентської молоді завданням більшовицької партії. Громадсько-політична активність розглядалася як рівнозначна або навіть пріоритетна щодо фахової підготовки. Студентів систематично залучали до соціалістичних змагань, масових кампаній, колективізації, культурно-освітньої та військової роботи на селі. Водночас, зафіксовано прояви примусу, репресій щодо «соціально чужих елементів», випадки опору, ідеологічного скепсису та збереження національних настроїв. Це дозволяє розглядати журнал не лише як інструмент пропаганди, а й як джерело для реконструкції реального повсякдення студентства в умовах радянського тоталітаризму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Б. Д. Клясовий ворог біля студентського керма. *Студент революції*. Харків, 1930. № 9. С. 35.
2. Б. Д. Конкурсу більшовицький розмах. *Студент революції*. 1932. № 11-12. С. 27.
3. Б.Т. Варто наслідування. *Студент революції*. 1930. № 20-21. С. 38.
4. Балан Н. Угоду всі позабули. *Студент революції*. 1930. № 15. С. 44.
5. Барон. Студент чи комсомолец? *Студент революції*. 1929. № 1-2. С. 70.
6. В боях за соціалістичне село (з студкорівських листів). *Студент революції*. 1931. № 11. С. 22.
7. Вінницьке ОБПС збанкрутувало. *Студент революції*. 1930. № 6. С. 36.
8. Гадиб К. «Перлина» бібліотеки Вінницького педтехнікуму. *Студент революції*. 1930. № 18-19. С. 45.
9. Гидзь М. Обличчя ворога. *Студент революції*. 1931. № 35-36. С. 34.
10. Грудницька М. Вирушили на село. *Студент революції*. 1931. № 8-9. С. 1.
11. Драмарець. Наші студкори. *Студент революції*. 1927. № 5. С. 94.
12. Жердя К. Фізкультуру в студентські маси. *Студент революції*. 1930. № 8. С. 38.
13. З купи листів (Бригада). *Студент революції*. 1931. № 29-30. С. 34.
14. З купи листів (П. Федорів). *Студент революції*. 1931. № 25-26. С. 33.

15. Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО. *Студент революції*. 1925. № 7. С. 32.
16. Зет В. Усунути від керівництва тих, хто придушує ініціативу та самокритику. *Студент революції*. 1930. № 11. С. 28.
17. Ковтун, Фросина. Вінницький педтехнікуме! Прийми виклика! *Студент революції*. 1931. № 3. С. 29.
18. Комарніцький О. Б. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.). *Краєзнавство: наук. журн.* Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4 (77). С. 32-37.
19. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище та антирадянські настрої студентства вищих педагогічних навчальних закладів України на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»). *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2012. Вип. 590-591. С. 157-162.
20. Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. XX ст. (на матеріалах журналу «Студент революції»). *Література та культура Полісся: зб. наук. пр.* Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя, 2011. Вип. 65. С. 105-116.
21. Костецький. Навчаємося військової справи. *Студент революції*. Харків. 1927. № 8. С. 60.
22. Кріпити єдиний фронт! *Студент революції*. 1931. № 19-20. С. 31.
23. Кумпань І. Наші стінні газети. *Студент революції*. 1924. № 7. С. 52.
24. Куций Г. Таким не місце в радянському виші. *Студент революції*. 1930. № 18-19. С. 48.
25. Лановий І. Геть з вишу! *Студент революції*. 1932. № 17. С. 33.
26. М. К. Єдиним фронтом професури та студентства. *Студент революції*. 1930. № 5. С. 44.
27. М. С. Про нашу стінну газету. *Студент революції*. 1926. № 1. С. 55.
28. На кілька рядків. *Студент революції*. 1932. № 31-32. С. 34.
29. Наші журнали. «Жнива». *Студент революції*. 1925. № 3. С. 57.
30. Пагор В. В. Навчально-виховна та ідеологічна робота в медичних вишах України в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. (за матеріалами журналу «Студент революції»). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 376-385.
31. Покалюк В. В. Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 65-77.

III всеукраїнська науково-практична конференція

32. Покалюк В. В. Навчальна, наукова та громадсько-політична робота сільськогосподарських вишів УСРР на початку 30-х рр. (на матеріалах журналу «Студент революції»). *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць / гол. редкол.: В. Смолій. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016. Т. 23. С. 340–354.*
33. Полонский сельско-хоз. техникум. *Студент революції. 1923. № 6. С. 87.*
34. Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни. *Студент революції 1931. № 1. С. 25.*
35. Помернюк О. Д. Шепетівці – тракторобуду. *Студент революції. 1931. № 27. С. 29.*
36. Профпработа Каменец-Подольського Рабфака и Агрофака С.Х.И. *Студент революції. 1923. № 6. С. 100–101.*
37. Сваричевський. Як ми святкували Жовтень (Могилів-Подільський педтехнікум). *Студент революції. 1927. № 7. С. 89–90.*
38. Сем-ер Н. Кам'янець-Подільський хемічний інститут на перебудові. *Студент революції. 1930. № 9. С. 10.*
39. Синиця І. Увагу колгоспно-виховавчій роботі. *Студент революції. 1930. № 4. С. 44.*
40. Студент. Дезертирів з комсомолу. *Студент революції. 1932. № 11-12. С. 12.*
41. Студент. Допомагаємо підшефним. *Студент революції. 1932. № 11-12. С. 13.*
42. Ф. Г. П. Шкідники соціалістичного змагання. *Студент революції. 1930. № 6. С. 13.*
43. Цердя К. Зв'язок з письменниками з Донеччини. *Студент революції. 1930. № 22. С. 44.*
44. Цердя К. Фізкультуру в студентські маси. *Студент революції. 1930. № 8. С. 38.*
45. Шишковський В. Зразкова робота. *Студент революції. 1932. № 11-12. С. 29.*
46. Шишковський, Шатбей, Ференс. *Студент революції. Студент революції. 1932. № 1. С. 27.*
47. Яковчик. Кілька слів про студклуби та культосвітню роботу. *Студент революції. 1926. № 1. С. 44.*

УДК 94(477.43)«1920-1930»:323.325

Байдич Володимир,
Олег Погорілець,
м. Хмельницький

ЗНИЩЕННЯ КУРКУЛЯ ЯК КЛАСУ, ПРИМУСОВЕ СТВОРЕННЯ КОЛГОСПІВ, ЯК ФОРМА «РАДЯНІЗАЦІЇ» УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НА ПОДІЛЛІ В 1930-1933 РР. (НА ПРИКЛАДІ МЕДЖИБІЗЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розповідається про знищення куркуля, як класу на селі на примусове створення колгоспів згідно рішень районних радянських органів.

Ключові слова: Меджибізький район, селянин, куркуль, колгосп, голод.

Насильне створення колгоспної системи в українському селі на початку 1930-х рр. було складовою частиною ширшого процесу «радянзації» аграрного простору та встановлення тотального контролю радянської держави над селянством. Колективізація не обмежувалася виключно економічними перетвореннями, а виступала інструментом докорінної трансформації соціальної структури села, традиційних форм господарювання та світоглядних орієнтирів селян. Особливо яскраво ці процеси проявилися на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць Поділля, зокрема Меджибізького району, який у 1930-1933 рр. став одним із прикладів форсованого впровадження колгоспної системи. Планувалось протягом декількох років перетворити основну масу господарів землі – колгоспників на так званий сільський пролетаріат. Радянська влада проголошувала про добровільність вступу селян у колгоспи, приділяючи основну роль в колективізації села – ліквідації куркульства, як класу. Підтвердженням даної ситуації свідчать протоколи засідань фракції Меджибізького райвиконкому 1930 р. Так наприклад, 28 січня цього року під керівництвом голови райвиконкому Орендтхермана були визначені села суцільної колективізації району, це – Лисанівці, Трехувівці, Карпівці, Ярославка, Голосків Пирогівці. Ставилося завдання – скликати загальні збори бідноти в кожному селі, організованій так і не організованій і поставити

III всеукраїнська науково-практична конференція

питання про колективізацію села та ліквідацію куркуля, як класу. Після зборів залишити голову сільської ради, секретаря партійної організації, де є партосередки чи комсомольського уповноваженого РВК. За ніч намітити 20 чоловік активу, не менше 4 чоловіків бідняків, батраків та середняків. На кожне куркульське господарство, додати по одному чоловіку з активістів та на ранок скликати загальні збори, зібравши комісію з цих же 20 активістів. Одразу після зборів охопити всі куркульські господарства, в яких потрібно забрати майно і розпочати одноразову роботу об 11 годині ранку у всіх селах одночасно. По останнім селам району майно усіх куркулів описати, залишивши куркулям, власникам, під розписку і заборонивши його продаж. З майна забирати лише сільськогосподарський реманент, як живий так і мертвий і при виявленні в час опису хліба і фуражу більше чим потрібно теж забрати. Для проведення цієї роботи крім уповноважених, які знаходяться на селах, вислати: в Требухівці – Курічкова, в Голосків – Лаврухіна, в Пирогівці – Байду, в Лисанівці – Черватюка, в Карпівці – Жукова, в Ярославку – Орлова, - яким виїхати одразу ж після засідання райвиконкому. В разі, коли в колгоспів немає садиби чи будинків, куди звозити майно, намітити двох куркулів, в яких маються гарні будинки і в той же день виселити їх з цих будинків, поселити туди бідняків чи батраків з колгоспу та все майно звозити на ті садиби. Всі матеріали по проведенню цієї роботи, повинні бути надіслані 30. 01. 1930 р., тобто протягом одного дня. Відповідальні за проведення: Пархомівці, Терешівці, Редвінці, Маломоленці, Гнатівці, Митківці – Орендтхерман, Шрупків, Паньківці, Западинці – Драгаєв, Марківці, Головчинці, Лисанівці, Русанівці – Кравчук, Ставниця – Гергорін [1]. Цей документ свідчить, що колгоспи у селах створювалися не добровільно, а примусово. Один з основних аргументів в розмові з селянами був «Якщо не вступите до колгоспу будете вислані на Соловки». В тих селян, які не бажали вступати в колективне господарство забирали майно, худобу, землю. Людей, які чинили опір радянській владі, виселяли за межі району та України, підводили під кримінальні статті, оперативно згідно рішень суддів. Забирали не тільки коней, худобу, домашню птицю, а й посівний матеріал та фураж, а часто і все збіжжя для новостворених колгоспів. Метою розкуркулення – було залякати основну масу селян, позбавити економічної альтернативи, змусити погрозами та

шантажем вступати до колгоспів. Роботу по усупільненню селянської землі проводили також голови колгоспу та секретарі партійних груп, які в багатьох випадках були в одній особі. Так, голова колгоспу і сільської ради с. Митківці Яковишин отримав завдання негайно провести збори членів колгоспу, добитися виключення з колгоспу куркулів та розширити колгосп за рахунок батраків бідняків та кращих середняків довівши площу землі не менше як 200 га. Провести роботу, щодо внесення паїв та усупільнення майна, ні в якому разі не допускаючи, щоб як живий так і мертвий реманент залишився у власників – членів колгоспу [2].

Партійний осередок райвиконкому ставив завдання по суцільній колективізації в селах, де створювались колгоспи і довести площу колгоспів в селах: Карпівці до 250 га, Ярославка – 1000 га, Голосків – 1250 га, Требухівці – 1000 га, Пирогівці 2 – земельні ділянки громадян в колгосп 750 га, в Головчинцях на площі 100 га, Марківці – 1000 га, Паньківці – 200 га, Редвінці – 200 га, Волосівці – 200 га, Пархомівці – 200 га, Западинці – 200 га, Михунки – 80 га. Також ставили завдання збільшити площу вже існуючих колгоспів: «ім. Фрунзе» на 70 га, с. Лисогірка «Незаможник» на 50 га, Требухівці (додатково) та Червона зірка на 70 га, «ім. Чубаря» на 150 га, «ім. Ілліча» на 300 га, «ім. Шевченка» на 100 га, «Відродження» на 50 га, «ім. Красіна» на 50 га, «Червоний Плугатарь» на 50 га, «Червоний прапор» на 50 га. Разом планувалось збільшити площу земель в існуючих колгоспах на 1020 га [3]. Щодо злиття однокласової бідноти міста в існуючі та новоутворені колгоспи (малося на увазі м. Меджибіж) – влити 50 родин жителів райцентру. Особливу увагу звертали на недопущення куркуля в новостворені колгоспи. Так у с. Ярославка створювали другий куц колгоспів лише з батраків та бідняків, заяв про вступ в колгоспи від куркулів не приймали. Ставилося завдання розширити посівну площу для району на 10%, що складало б в загальному 15 350 га проти попереднього року, а саме вівса – 6400 га, ячменю – 770 га, пшениці – 300 га, гречки – 650 га, гороху на квасолі – 270 га, однорічних трав в насіння – 1030 га, коноплі – 450 га, інші культури – 599 га. Розширення посівних площ провести за рахунок толоки, довівши таку на 3141 га проти 6165 га минулого року. Максимально використати 36 сівників та добитися своєчасного завою 23 сівників. Добитися від

III всеукраїнська науково-практична конференція

Укрколгоспсоюзу завіз двох тракторів для Лисанівського колгоспу та інших машин. Сільськогосподарські виробничі кооперації до 15. 01 заключити договору з 18 ковалями, які є в районі на ремонт реманенту для бідноти. Організувати допомогу бідноті недільниками громад на площі 200 га радгоспів і 35 га, колгоспів – 25 та 500 га. За рахунок запланованих коштів, наймання тяглової утворити 8 машинно-кінних станцій з 30 коней. Для задоволення потреб бідноти посів матеріал відпускати з фондів о мірі потреб. Влаштувати один штучний випас в с. Требухівці та одну силосну вежу в с. Голоскові. З метою розведення птахівництва закласти три інкубатори в с. Требухівці та в колгоспів «Рівність», та завести розплідних, племенних курей 2000 штук. Райземвідділу збільшити площі під садки не менше 500 га. В с. Требухівці садове товариство мало засадити груповий садок шовковицею. Для обслуговування колгоспів на посівну кампанію планувалось організувати машинно-кінну станцію з 980 коней, що було явно недостатньо, тож для закупівлі додаткового поголів'я було відпущено кредит в 10260 карбованців. «В справі поліпшення та розвитку скотарства допустити 8 бугаїв та 14 жеребців, та утворити злучний пункт з двох жеребців Балинської державної конюшні при райвиконкомі» [4]. Поряд з цим ставилось завдання відновити Маломоленицький став площею до 300 га. Сільбудам, хатам – читальням розпочати масову роботу, висвітлюючи всі моменти компанії через стінгазети, притягуючи до цієї роботи всі культурні сили села [5].

Тиск та залякування селян дали результати – вже через два роки, станом на 1932 р., у Меджибізькому районі функціонувало 25 колгоспів, серед яких один був єврейським, а також три радгоспи, машинно-тракторна станція, сушильний завод, пивзавод і 11 артілей різного профілю – кравецьких, чоботарських, боднарських, столярних, кошикарських, слюсарних, фотографічних, часових та бляхарських. Загальна чисельність членів артілей перевищувала 500 осіб, що свідчило про активне втягнення ремісничого населення району в систему колективних форм праці. Організаційне та фінансове забезпечення функціонування цієї системи здійснювалося через партійні та радянські органи влади. Так, на засіданні Меджибізького райкому партії 31 грудня 1931 р. було затверджено районний бюджет у розмірі 1 млн 193 тис. карбованців із дефіцитом 155 тис.

карбованців, при цьому райком звернувся до обласних органів з проханням збалансувати бюджет за рахунок дотацій.

Соціально-демографічна структура колгоспного населення району відображала масштаб охоплення селян колективізацією. Загальна чисельність колгоспників становила 4768 чоловіків, 5089 жінок, 889 підлітків, а також 8533 непрацюючих осіб. Значна частка непрацюючого населення свідчила про наявність утриманців, осіб похилого віку та дітей, що створювало додаткове навантаження на колективні господарства. У процесі організаційних перетворень два колгоспи району були реорганізовані в промислові колгоспи, що відповідало загальносоюзній тенденції поєднання сільськогосподарського та дрібного промислового виробництва в межах одного господарського суб'єкта.

Паралельно з колгоспами важливу роль у господарському житті району відігравали радгоспи, які перебували у прямому підпорядкуванні державних трестів. Зокрема радгосп села Гнатівці входив до складу Свиновотреста і мав у користуванні 2404 га землі. Його тваринницький комплекс налічував 669 свиноматок, 1237 свиней, 179 голів великої рогатої худоби, а також 171 робочого коня. Господарство було забезпечене двома тракторами і працювало на засадах госпрозрахунку, що формально мало підвищувати ефективність виробництва, але фактично не знімало проблем матеріального забезпечення та кадрового дефіциту.

Організація радгоспного сектору в Меджибізькому районі була важливим елементом державної аграрної політики, спрямованої на формування взірцевих господарств із жорсткою централізованою системою управління. Окрім радгоспу села Гнатівці, значне місце в структурі сільського господарства району посідав радгосп села Шрупків, організований у 1931 р. Він мав 1315 га посівної землі та перебував у віданні Садвинтреста, що зумовлювало його спеціалізацію на садівничому виробництві. Радгоспна форма господарювання передбачала повне підпорядкування державному плануванню, жорсткий контроль за використанням землі, техніки та робочої сили, а також виключала будь-які прояви господарської самостійності працівників. Особливістю організації радгоспного сектору в районі було територіальне розмежування земель і виробничої інфраструктури. Земельні угіддя Марковецького радгоспу, який спеціалізувався на

III всеукраїнська науково-практична конференція

насіництві та входив до структури Цукротреста, розташовувалися на території Летичівського району, тоді як будівництво господарських і житлових споруд радгоспу здійснювалося на площі 50 га в селі Марківці Меджибізького району. Така ситуація створювала адміністративні труднощі в управлінні господарством і водночас ілюструвала штучний характер радгоспного будівництва, яке часто ігнорувало місцеві особливості та традиційні межі землекористування.

Процес колективізації в районі відзначався значно вищими темпами, ніж у середньому по Поділлі. Якщо в січні 1932 р. середній показник колективізації по регіону становив 55,9%, то в Меджибізькому районі він досягав 74%. Зрозуміло, що такий рівень був результатом адміністративного тиску, примусових методів залучення селян до колгоспів і використання репресивних важелів щодо одноосібників. Уже станом на 30 грудня 1932 р. в районі було усупільнено 20780 га землі, що складало 77 % усієї посівної площі та об'єднувало 5056 селянських господарств. У жовтні 1933 р. ці показники зросли до 23802 га та 6181 господарства відповідно, що свідчило про подальше витіснення індивідуального землекористування [6].

Зміна структури землекористування суттєво вплинула на умови праці та матеріальне становище селян. На одного колгоспника в середньому припадало 2 га землі для обробітки, тоді як одноосібник мав лише 0,6 га. Формально це мало демонструвати переваги колективного господарювання, однак на практиці колгоспники були позбавлені права самостійно розпоряджатися результатами своєї праці. Земля, інвентар і врожай перебували під контролем колгоспного керівництва та державних органів, що зводило нанівець економічну зацікавленість селян у підвищенні продуктивності праці.

Таблиця 1

Назва села	Назва колгоспу	К-сть жителів (на 1922 р.)	Розмір к-пу (га)	Голова протягом 1932-1933 рр.
Пирогівці	9 з'їзду рад	2142	2218	Хмизенко, Дзяний, Бакай, Войтків
Терішівці	Червоний плуготар	2013	1840	Кондратов, Клімишин, Кутей
Голосків	1 сг аргіль	1835	1922	Чифранов,

Історія міст і сіл Хмельниччини

				Боднарчук
Пархомівці	Шлях перемоги	-	1702	Марчук, Киришко
Ярославка	Нова громада	1347	1569	Волосимчук, Яремич, Нетяга
Митківці	ім. Шевченка	1553	1541	Горобчишин, Тисячний
Лисанівці	ім. Ілліча	-	1517	Богдан, Безпалько, Гаца
Волосівці	Червоний працівник	1500	1469	Лисак, Шматлай, Засць
Шрупків	ім. Чубаря	1822	1260	Логвін, Казьмірчук, Сагайдачний
Редвенці	Ленінський шлях	1132	1191	Малоголовка, Рум'янцев, Гаврилюк, Лушан, Атаманюк
Паньківці	ім. Жовтня	1465	1165	Кошельник, Васюк
Гнатівці	Відродження	1590	1159	Пилигчук, Поліщук, Курій, Ткач, Надточий
Ставниця	16 роковини Жовтня	2018	1115	Браславець, Радецький
Требухівці	Новий селянин	1869	1018	Петренко, Варнава, Чупринський, Помсарський
Маломоленці	ім. Красіна	-	1012	Ксендик, Ільчук, Несторов
Лисогірка	9 з'їзду рад	1579	849	Захарченко
Западинці	Червона нива	896	982	Сироварка, Кітнік, Петровський
Русанівці	Червоний прапор	994	748	Стецьков
Карпівці	Нове життя	-	589	Фурман, Бабич
Головчинці	Червоний путіловець	739	461	Федчишин, Мудрак, Моторчий
Марківці	Червоний партизан	586	424	Махтей, Ващенко, Трофімчук, Поляков, Демиденко
Михунки-Лісові	ім. Шевченка	-	253	Федоров, Корнійчук, Рошук
Меджибіж Євр.	ім. Леніна	6232		Грач
Меджибіж Укр.	Червоний колос		218	Бабич
Червона зірка	ім. 2 Степенск. дивізії	-	152	Бугерко

III всеукраїнська науково-практична конференція

Колгоспи району суттєво відрізнялися між собою за розмірами, категоріями та кількістю відпрацьованих трудоднів. Найбільші господарства, такі як колгоспи сіл Пирогівці, Терешівці, Голосків і Пархомівці, мали площу понад 1700–2200 га, належали до VII категорії та забезпечували близько 600 трудоднів на рік. Менші колгоспи відносилися до V–III категорій і характеризувалися нижчими показниками залучення робочої сили. Така диференціація свідчила про нерівномірність розвитку колгоспної системи та про залежність її ефективності від адміністративних рішень, а не від реальних господарських можливостей. Див. таблицю 1.

Попри кількісне зростання колгоспів і розширення усупільнених земель, матеріально-технічна база сільського господарства залишалася слабкою. Це створювало передумови для системних криз, які особливо гостро проявилися під час підготовки до весняної сівби 1932 р. та реалізації хлібозаготівельних кампаній, що стали одним із ключових чинників подальшого загострення соціально-економічної ситуації в районі.

Підготовка до весняної сівби 1932 р. у Меджибізькому районі виявила глибокі структурні проблеми, породжені насильницькою колективізацією та дезорганізацією сільського господарства. Планові показники систематично не виконувалися, що засвідчувало розрив між директивами партійних органів і реальними можливостями колгоспів та одноосібних господарств. Зокрема, за два тижні підготовчих робіт замість запланованих 1,5 тис. пудів зерна було очищено лише 15 пудів насіння. Такий стан справ викликав критику з боку районного керівництва, однак навіть у самих органах управління звучали свідчення усвідомлення абсурдності проведеної політики. Показовою є заява голови земельної комісії, який у відповідь на зауваження зазначив: «Навіщо забрали у селян зерно, було б не брати» [7].

Незважаючи на катастрофічну нестачу насінневого матеріалу, план весняної сівби було затверджено шляхом адміністративного коригування площ в одноосібних господарствах. Загальна площа сівби в цьому секторі становила 3190 га, з яких під зернові культури відводилося 1720 га, технічні — 300 га, кормові — 70 га, городні — 500 га, а також 600 га під картоплю. Подібна практика свідчила про прагнення держави перекласти відповідальність за виконання

аграрних планів на селян-одноосібників, які водночас піддавалися найбільш жорсткому податковому та репресивному тиску.

Однією з ключових проблем весняної кампанії залишався стан тяглової худоби. Встановлена норма оранки в 1,4 га на одного коня фактично не виконувалася, оскільки коні були виснажені попередніми заготівельними кампаніями, нестачею кормів та неналежними умовами утримання. Реальні показники становили лише 0,4–0,5 га на день, що значно уповільнювало темпи польових робіт. У цих умовах районним комітетом партії було організовано масову перевірку стану конярства із залученням активу, груп сприяння та так званої «легкої кінноти» чисельністю близько 100 осіб.

Результати перевірок виявили значні контрасти між окремими господарствами. У 15 із 20 перевірених колгоспів коні перебували в задовільному стані, конюшні були утеплені, за кожним конюхом закріплювали худобу на термін не менше шести місяців, здійснювалося преміювання, дотримувалися норми видачі фуражу та вівся облік використання тягла. Водночас у селі Лисогірка оплата конюхам здійснювалася грошима, а не трудоднями, у Митківцях до догляду за кіньми допускали куркулів, які, за свідченнями перевіряльників, «хижацько» поводитися з худобою. У Западинцях не було закріплених конюхів, конюшні не утеплювалися, а вночі фіксувалися крадіжки коней.

Загалом у колгоспах Меджибізького району налічувалося 4710 коней, тоді як у одноосібників — 2070 [8]. Навіть за цих умов у ряді господарств відчувалася гостра нестача тяглової сили. Зокрема, в українському колгоспі Меджибожа «Червоний колос» не вистачало не лише коней, а й кормів для їх утримання. Після завершення перевірки було проведено районний з'їзд конюхів, що мало на меті підвищення дисципліни та відповідальності, однак не вирішувало системних проблем, пов'язаних із загальним занепадом матеріальної бази сільського господарства.

Паралельно зі складнощами організації сівби відбувалися суттєві зміни у структурі посівних площ. Упродовж 1932–1933 рр. загальна площа посівів зросла з 30442 га до 31261 га. Водночас спостерігалася перерозподілення культур між колгоспним, радгоспним і одноосібним секторами. Посіви пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи, бобових культур

III всеукраїнська науково-практична конференція

заснавали значних коливань, що було наслідком директивних рішень і нестачі ресурсів, а не агрономічної доцільності.

Таблиця 2

Назва культури	Колгоспи		Радгоспи і організації		Одноосібники		Разом	
	1932	1933	1932	1933	1932	1933	1932	1933
Пшениця	3450	4960	286	427	810	342	4546	5759
Жито	1861	3210	120	373	1783	967	3714	4555
Рапс	30	8	6	3	-	-	36	11
Ячмінь	2618	2393	466	584	439	210	3423	3187
Овес	2809	2282	309	493	463	110	3581	2885
Гречка	771	838	69	119	263	128	1105	1084
Просо	461	653	76	225	293	354	826	1232
Кукурудза	377	256	48	189	217	433	642	878
Горох	2635	1716	218	225	2714	63	3263	2004
Квасоля	45	286	-	12	69	163	114	461
Сачавиця	-	525	-	-	-	8	-	533
Вика	175	444	2	123	167	104	634	671

Особливо руйнівними для селянського господарства стали постанови РНК УСРР від 1 та 3 грудня 1932 р. про заборону торгівлі картоплею та м'ясом. Фактично це призвело до повного вилучення картоплі як одного з основних продуктів харчування селян і створило умови, розраховані на фізичне виснаження населення. У документах райкому партії відповідальність за втрату картоплі покладалася на «класово чужі елементи», однак фактичні дані свідчили про масове псування запасів через відсутність належних умов зберігання. У Русанівському колгоспі «Червоний колос» замерзло до 3 тис. пудів картоплі, у Шрупкові – один кагат, у Западинцях згнило понад 600 пудів [9]. В селах Пирогівці, Терешки, Требухівці заготовлено картоплю не вивезли з поля, вона лежала в болоті. Окрім того, в районі працювали бригади по заготівлі картоплі для жителів Донбасу.

Колгоспникам заборонялося використовувати картоплю навіть для власного харчування, що спричиняло соціальну напругу, конфлікти та пошук «винних» серед місцевого керівництва, міліції та органів ОГПУ. Масового характеру набули втечі селян із

Історія міст і сіл Хмельниччини

колгоспів і сіл. Станом на 10 липня 1932 р. у Вінницькій області кількість заяв про вихід із колгоспів перевищила 10 тис. осіб.

У відповідь на кризу обком партії ухвалив рішення про надання продовольчої допомоги селянам, задіяним у посівній кампанії, однак ця допомога мала характер кредиту і підлягала поверненню з нового врожаю. Таким чином, посівна кампанія використовувалася як черговий інструмент примусу до суцільної колективізації. Паралельно було затверджено плани хлібозаготівель: для Вінницької області – 665 тис. тонн, для Меджибзького району – 7500 тонн із додатковими завданнями на 800 тонн. Загальний план у 8300 тонн було виконано з недовиконанням лише 68 тонн, що становило 0,4%.

Валовий збір зернових у Меджибзькому районі в умовах суцільної колективізації суттєво зростав. Так, у колгоспному секторі він становив у 1932 р. – 73955 центнерів, а в 1933 р. – 150977 центнерів. Водночас в одноосібних господарствах ці показники залишалися значно нижчими і складали відповідно 24156 та 26364 центнери, що свідчить про різку асиметрію в розподілі ресурсів між колективним і індивідуальним секторами аграрного виробництва. Див. таблиця 3.

Таблиця 3

Здано державі	Колгоспи		Одноосібники	
	1932 р.	1933 р.	1932 р.	1933 р.
Всіх зернових	41807	42573	13476	7654
Натуроплата	-	13692	-	-
Картоплі	2740	707	1268	487

Виконання хлібозаготівель супроводжувалося репресіями проти керівників колгоспів і селян. За приховування інформації, «саботаж» або «лівацькі закрути» керівників виключали з партії, засуджували до ув'язнення. Разом із тим траплялися випадки, коли окремі голови колгоспів намагалися захистити селян, роздаючи зерно для особистих потреб або дозволяючи засівати присадибні ділянки.

Восени 1932 р. для пошуку зерна в селянських господарствах були створені так звані «буксирні бригади», до складу яких входили активісти та комсомольці. Їхня діяльність супроводжувалася масовими обшуками, незаконними

III всеукраїнська науково-практична конференція

конфіскаціями продовольства, насильством, знищенням харчів і вилученням майна. Жорстокість дій значною мірою пояснювалася тим, що 25% конфіскованого майна залишалось у розпорядженні самих виконавців. Водночас діяли «трійки», які ухвалювали рішення про виселення селян і формували «розстрільні списки». Лише у Вінницькій області за весняну кампанію було засуджено понад 9 тис. осіб, із них 101 – розстріляно.

Селяни в протест такого відношення підпалювали приміщень у селах: Ставниця, Терешівці, Голосків, Ярославка. В останньому була підпалена свиноферма колгоспу, в якій згоріло 50 свиней, зброя і фураж одної бригади. Були підпалені ферми колгоспу с. Ярославки, збитки склали 10 тис. карбованців, спалена конюшня в с. Требухівці, в якій згоріло 20 коней. Затриманих селян відправляли у Проскурів до будинку примусових робіт (БУПР), одноосібників і куркулів виселяли на Північ. В с. Паньківцях після виконання хлібозаготівлі забрали все зерно, включаючи посівний матеріал. Восени по селах розпочався голод, селяни відмовлялись працювати без оплати, поверталися до своїх господарств, забираючи з колгоспу своїх корів, коней, реманент. Прихований селянами в своєму господарстві хліб оголошувався розкраденим. Жорсткі методи застосовувалися до селянина-одноосібника – за невиконання плану хлібоздачі штраф з м'ясозаготівлі у розмірі 15 норм та річної норми з картоплязаготівлі. Занесення сіл на так звані «чорні дошки» (с. Волосівці), позбавило селян виїзду з села до повного виконання хлібоздачі. З інформації уповноваженого ОГПУ дізнаємося про реакцію селян на дії радянської влади по відношенню до них. В с. Редвінці Панасюк Олександр та Вітряк Максим розповідали: «З Київської області приїхали люди і розказують, що там в кожному селі в день мре до 40 душ. Їх не ховають по людському, а кладуть прямо і засипають землею. Оце тобі соціалізм, всіх людей подушать голодом, а хіба в нашому селі то не так, що люди не гинуть по 3-4 в день. Вже почали голодні забирати хліб в спекулянтів, но міліція їх розігнала». В с. Гнатівці одноосібник-середняк Пастух Степан з приводу труднощів та невивантаження продуктів говорив: «Як же нам не вмирати, коли нами командує жидок, який не знає що сіяти і як, і коли. Наприклад, такі гарні поля де родить хліб, то там посіяли тмін, а хіба ми його їмо, або радгоспу відвели землю під селом, де він замість зернових (жита, пшениці) посіяв якусь вику, яка погнила, а

потім в хлібозаготівлю забрали в нас хліб як будто би з цього поля. То халера прийшла на народ, вродив гарний хліб, але його буде той їсти, хто біля нього не робив.» Село Митківці Казмірчук Степан говорив: «Люди мруть як ті миші. Ви ж подумайте, щодня вмирає не менш по 3 чоловіки в кожному селі, а разом по району в місяць помре більше дві тисячі. Це явище можна припинити, стоїть тільки дати вагонів 10 хліба, але цього ніхто не зробить, а комуністи мають свої ліміти, яких ми не будемо знати.» 3 грудня зменшили норми видачі хліб службовцям, утриманням і робітникам з 400 до 300 грам, зняли з постачання харчами всіх працівників артілей. Що стосується єдиного єврейського колгоспу, то єврейське населення, яке перейшло до хліборобства з містечка, не могло звикнути ні економічно, ні психологічно до нових умов праці і колективної власності. Це відбивалось на продуктивності праці, приводило до зниження урожаю, до безгосподарності. В березні секретар Обкому Чернявський повідомив ЦК партії про голод в області – в 27 районах – 180 населених пунктів, в квітні – 33 райони – 385 сільрад, в травні – 431 сільрада, голодувало 121 тис. чоловік. По інформації на 27 березня 1933 р. в спецдонесенні райкому партії зазначалося: «... є випадки смертей, як колгоспників, але особливо одноосібників. Це стосується сіл Маломоленці, Митківці, Гнатівці, Ярославка, Требухівці, Волосівці, Лисанівці, Меджибіж. Люди, які мають трудовні, опухли від недоїдання, займаються жебрацтвом, харчуються шкарлупами, відходами, сурогатами, травами, вмирають...» Майже кожного дня до канцелярії с. Терешівці приходило по 20-30 селян вимагаючи хліба, аналогічна ситуація була в селах Ставниця, Требухівці, Шрупків, Голосків. За матеріалами Меджибізького музею голодомору в селах померло: Лисогірка – 76 чол., Митківці – 44., Требухівці – 31., Ярославка – 48 чол., Западинці – 1110 чол., Шрупків – з 01.01 – 01.03. 1933 р. зареєстровано 33 померлих. При заповненні реєстраційної картки представнику сільради на питання «причина смерті?» рідні говорили «з голоду», а сільрада писала «невідомо». Переважно помирають середняки та одноосібники [10]. Всього по с. Шрупків в інформації уповноваженого ОГПУ проходить число 1200 чол. (110 прізвищ встановлено), на нашу думку помилково поставлена цифра 1 попереду, так як це число становить 80% до всіх жителів села.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Парадоксальним на цьому тлі виглядало накопичення зерна на заготівельних пунктах. У вересні 1933 р. в Меджибожі було відкрито глибинний пункт «Заготзерна», де до 20 жовтня накопичилося понад 70 тис. пудів зерна, значна частина якого псувалася через відсутність належних умов зберігання. Секретар колгоспу с. Гнатівці Ткач Максим заявив, що хліб, який веземо на заготпункт не мають куди дівати, він гниє на різних складах, клубах, церквах, які використовують для засипки хліба. Хіба не знають за кордоном, що в нас стільки народу цієї весни вимерло з голоду, тільки в нас про це в газетах не пишуть [11]. По інформації райуповноваженого ГПУ Каца колгоспник Чорний Данило з с. Головчинці скаржився: «Деражня вся завалена хлібом, як станційні магазини так і великі приміщення в містечку. І коли цей хліб погніє, тоді він буде дешевий, бо закордоном наш хліб не приймають.» Підприємства та держава невчасно розраховувалась з колгоспами. Для прикладу тільки на вересень 1932 р. заборгованість перед колгоспами становила 48546 карбованців. Колгоспник отримував на трудовень 1,6 кг зерна, в 1933 р. збільшили видачу до 4,5 кг, адже урожай лише зернових по Україні склав 36 пудів на душу населення.

Таким чином, події 1932–1933 рр. у Меджибзькому районі демонструють, що колгоспна система стала не формою раціональної організації сільського господарства, а інструментом тотального підпорядкування селянства державі. Вона поєднувала економічний примус, політичний контроль і відкритий терор, що призвело до руйнування традиційного укладу життя, втрати приватної власності та масової загибелі населення. Голод 1932–1933 рр. був не випадковим наслідком господарських помилок, а логічним результатом політики суцільної колективізації та хлібозаготівель, що становить один із найтяжчих злочинів більшовицького режиму проти українського народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАХмО Ф. Р. - 1050. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 9.
2. Так само. Арк. 6.
3. Так само. Арк. 8.
4. Так само. Арк. 7.
5. ДАХмО Ф. Р. - 190. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 20.
6. ДАХмО Ф. Р. - 188. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 130.

7. ДАХМО Ф. Р. - 188. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 17.
8. ДАХМО Ф. Р. - 188. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 27.
9. ДАХМО Ф. Р. - 190. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 4.
10. ДАХМО Ф. Р. - 187. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 31.
11. ДАХМО Ф. Р. - 188. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 71.

УДК 94(477.43)«1932-1933»323.28

*Олена Макогончук,
м. Славута*

ГОЛОДОМОР НА СЛАВУТЧИНІ 1932-1933 рр.: МОВОЮ ФАКТІВ

У статті проаналізовано період Голодомору 1932-1933 років на території Славутчини. В роботі використані факти та статистичні дані, які фіксувалися владою. Наведені спогади очевидців трагедії.

Ключові слова: *Славутчина, Голодомор 1932-1933 років, колгосп, хлібозаготівля, доброчинець, спогади очевидців.*

В період радянської окупації спокійний ритм життя Славутського краю перетворився на жахіття: моральне чи фізичне виснаження, страх перед владою, знищення населення та перетворення його на «рабів без власної думки та спротиву».

Початковим кроком, який призвів до Голодомору, була колективізація односібних сільських господарств району. Згідно документів ДАХО, переважна кількість колгоспів була організована весною 1931 року: з 15264 господарств в колгоспи об'єднано 8144, що складає 53,4% [2]. На той час в районі було створено 83 колгоспи.

Активну участь у репресивних заходах, що сприяли створенню колгоспів та «розкуркуленню» заможних селян брали і прикордонники: управління Славутського прикордонного загону постійно інформувало секретаря місцевого райкому партії про гострі «продовольчі труднощі» в районі. Доповідали прикордонники і про смертність, опухання від голоду, харчування лушпайками з картоплі, лободою та кормовими буряками і про невдоволення селянства владою. Зокрема, у розпал голоду прикордонники інформували партійні органи та міліцію про

III всеукраїнська науково-практична конференція

виявлення фактів приховування продуктів харчування селянами окремих колгоспів. Брали участь у пошуках по хатах прихованого від держави шматочка хліба чи жменьки зерна.

Так звані «буксирні бригади» створювались владою для вилучення в селян прихованого від радянської влади майна, зерна чи продуктів харчування. «...По селу ходили люди, від яких нічого не можна було сховати. Один з них, наш сільський, в хату на коні в'їжджав. Двері були низенькі, та з коня не злавив. Пам'ятаю, як моя мати сховали під голівку хворій Мані (це моя сестра, їй було тоді рік чи два) жменю якихось круп – знайшли й забрали. Як тільки не просили залишити дитині, видерли...» (Лозина Тетяна Мефодіївна, с. Дяків).

Через безоплатну працю в колгоспах зменшувався обсяг хлібозаготівель, адже селяни були не зацікавлені у виробітку. Вже станом на 21 квітня 1932 року в деяких селах та колгоспах району були випадки захворювань на ґрунті голодування [3]:

- село М. Правутин: в середніх числах квітня взагалі не мали хліба, харчувались різними сурогатами, а іноді і падалю;

- село Селичів: гострі проблеми з продовольством має 30% всього населення села;

- село В. Правутин: проблеми з продовольством є у 97 родин, з них – 63 родини колгоспників взагалі не мають хліба і харчуються різними відходами, половою. По селі мали місце 19 випадків смерті;

- село Манятин: у зв'язку з продовольчими проблемами, мали місце випадки людоїдства (1 факт), голодує більше 60 родин, зареєстровано 7 смертей;

- село Колом'є: зареєстровано щоденні смертельні випадки;

- села Потереба, Піддубці, Тростянець, Крупець – мають значні продовольчі нестачі;

- села Гута, Бачманівка, Корчик, Романів – переважна більшість населення переживають продтруднощі. В такому ж стані знаходяться села Яблунівка, Хутір, Нараївка, Понора, Хвощівка, Нетішин, Солов'є, Полян, Комарівка.

Загалом станом на 2 червня 1933 року з 92 населених пунктів голодує 22 села, де зареєстровано біля 500 опухлих від недоїдання. Зареєстровано лише 19 випадків смертності.

Для надання допомоги сім'ям, що переживають продтруднощі, районними організаціями відпущено 650 пудів зерна різних культур. Для прикладу, на фаянсовому заводі міста

Славути норми хліба для робітників і їх утриманців становили: 600 грам – для працюючого і 200 грам – для утриманця. Ці норми є дуже малими. З липня 1932 року від голоду на заводі опухло 15 сімей.

Станом на 1 грудня 1932 року по Славутському районі план хлібозаготівлі виконано на 33,5%; план заготівлі насіння виконано на 56%; м'ясозаготівля виконана за 4 квартал на 1.12.ц.р. – 46,7% [4].

Через завищені плани здачі хлібозаготівель, деякі місцеві керівники, прагнучи не допустити голоду на селі, приховували дані про стан хлібоздачі. Зокрема, у червні 1933 року, голову райвиконкому Чухрая Антона Оксентійовича виключили з партії «за те, що протягом трьох років інформував про виконання плану хлібозаготівель у 1932 року на 102,5%, тоді як план виконано на 56%». А у селі Клепачі у ті роки працювала колгоспна їдальня, де харчувалися працюючі і найбідніші сім'ї: з прихованого колгоспного зерна ячменю в приміщенні свинарника дерли крупу і готували страви.

12 червня 1933 року сіл охоплених голодом стало набагато більше: з 92 населених пунктів району голодує населення в 40 селах. Це: Манятин, Бачманівка, М.Правутин, Селичів, Колом'є, Піддубці, Татарівка, Тростянець, Хвощівська комуна, Хвощівка, Гориця, Романів, Нараївка, Крупець, Гута, Варварівка, Красностав, Яблунівка, Потереба, Хоросток, Киликіїв, В.Правутин, Хутір, Жуків, Бесідки, Волиця, Довжки, Клепачі, Лисиче, Марачівка, Мирутин, Ногачівка, Нетішин, Пашуки, В.Скнит, Стригани, Ріпище, Кутки, Хоровиця, Понора. В окремих селах голодують біля 100 дворів на село (Манятин, Варварівка, В.Правутин, М. Правутин, Бачманівка). За неповними даними встановлено:

- загальна кількість опухлих від недоїдання – до 2500 чоловік;
- від голоду загинуло – 180 чоловік.

У відповідь на продовольчі труднощі, у червні 1933 року Славутському району виділена допомога в кількості 3 тис. пудів. Та продовольча позика, яка була отримана 13 червня не вирішила труднощі з продовольством в районі, в результаті чого населення харчується травою, щавлем, відходами з винокурного заводу (брагою).

Були в тей важкий період і доброчинці. Так називали людей, які під час голоду допомагали нужденним: ті, у кого була корова – ділились молоком; бездітні сім'ї брали до себе сиріт чи дітей з

III всеукраїнська науково-практична конференція

багатодітних сімей, у яких уже не було що їсти.

Серед земляків-добročинців гідне місце належить уродженцю села Яблунівка колишнього Славутського району – Івчуку Василю Яковичу, який став справжнім взірцем благодійництва, адже врятував від смерті ціле покоління.

Івчук Василь Якович був директором середньої школи в селі Дударків на Київщині. В голодні 1932-1933 роки організував роботу серед школярів так, що діти кожного дня мали двохранове харчування. Таким чином, було врятовано 200 дитячих життів. Проте місцева влада, яка робила все для упокорення та знищення «незручного» населення, розцінила подвиг Івчука Василя Яковича як зраду. 17 травня 1938 року Василя Яковича заарештували та звинуватили у членстві в польській диверсійній шпигунській контрреволюційно-повстанській організації [5, с. 40].

Посмертно Івчука Василя Яковича визнано рятівником. Його вчинок був відзначений найвищою нагородою України: 21 листопада 2007 року згідно указу Президента України Віктора Ющенка було присвоєно звання Героя України.

Голодомор став найбільшим секретом радянського союзу. Говорити про нестачу їжі, про опухання, про голодну смерть було небезпечно. Про вбитих голодом говорили: помер від старості чи хвороби. Спогади очевидців трагедії починають фіксуватися лише після 1980 року. Наведемо декілька прикладів:

Олександра Федорівна Маринюк, місто Славута:

«... Досі перед моїми очима померлі з голоду в 1933 році мої брати і дідусь. Одному було 18 років. Казав мені перед смертю: «Сестра, дай картоплину. Я, може, ще буду жити». А другий, шестирічний брат, благав: «Сестричко, дай кусочок хліба». Кволо гладив мені руки. А я лежала з опухлим животом та ногами і не могла підвестися. Мама ходила від села до села, шукала що-небудь із їжі, хотіла принести додому...».

Токар Домка Іванівна, Бачманівська сільська рада:

«Пам'ятаю про голод, їли гнилу картоплю. Причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала влада урожай. Забирали все дядьки, які ходили (Кубаса, Глухий). Глухому дали 25 рублів за те, що скинув хреста з церкви. За донесення винагород не було. Приходили і забирали все. Не знаю, чи мали документи, ніхто їх не питав. До хати приходили активісти, правителі, пару чоловік. Заховати ніде не можна було, знаходили кругом, відкопували із

землі. Той, хто йшов в колгосп, давали пайок...».

Гнат Миколайчук, Варварівська сільська рада:

«В ті роки я був ще дитиною. Тепер скільки завгодно є хліба і до хліба, а тоді ж нічого не було їсти. І на базарі не можна було купити щось поїсти, бо нічого там не було. Ходили від хати до хати по селу комісії, які забирали в людей зерно і залишали їх без хліба. А в декого взагалі не було що їсти. То ходили люди рвати щавель, жолуді. Товкли ці жолуді, розмішували з картопляними лушпайками і пекли такі пампушки...».

Володимир Яцентюк, уродженець села Крупець згадував, що «харчувалися млинцями, які робили з сушених картопляних лушпайок та м'якишу із товченого проса чи іншого зерна, а навесні по переораному колгоспному полю збирали перемерзлі картоплини. Їли щавель, лободу, мишей, собак, ловили горобців, жаб...» [1].

Станом на 20 липня 1933 року на Славутчині під час Голодомору зафіксовано:

- потерпілих по колгоспах від голоду 4520 сімей, з них 2135 чоловік опухло і 229 чоловік померло;
- із загальної кількості одноосібних господарств (8000) потерпілих від голодування – 4306 сімей, остроголодуючих – 2488 сімей, опухлих – 3422 чоловіки, померлих – 689 чоловік.

Злочин Голодомору 1932-1933 років на довгі десятиліття порушив природний генетичний фонд, призвів до морально-психологічних змін у свідомості. Згадуючи те, що довелось пережити у минулому та яку ціну довелось заплатити, важко усвідомлювати те, що людські життя не тільки не цінуються, але й нехтуються самою державою. Голодомор 1932-1933 років став надто високою ціною, яку заплатив український народ за прагнення до свободи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гірка пам'ять Славутчини: зб. Спогадів, документів про історичні події Голодомору 1932-1933 років у Славуті та Славутському районі Хмельницької області. – Славута, 2008. – 124 с.
2. ДАХО, фонд П-364, опис 1, справа 328, стор. 1.
3. ДАХО, фонд П-364, опис 1, справа 363, стор. 10.
4. ДАХО, фонд П-364, опис 1, справа 328, стор. 181.

III всеукраїнська науково-практична конференція

5. Людяність у нелюдяний час / упорядники: В. С. Тилішак, В. М. Яременко. – 2-ге видання, перероб. і доп. – Київ: Смолоскип, 2018. – 288 с.

УДК 94(477.43)«1932-1933»

*Надія Мороз,
с. Волиця-Польова*

ПОКАРАННЯ ЗА НЕПОКОРУ (ВОЛИЦЯ-ПОЛЬОВА В 1932-1933 РР.)

У повідомленні розповідається про Голодомор-Геноцид 1932-1933 рр. на прикладі подій та процесів, що відбувалися у селі Волиця-Польова на Волині в Теофіпольському районі.

Ключові слова: *Волиця-Польова, Теофіпольщина, Голодомор, населений пункт, колективізація.*

Голодомор 1932-1933 років в Україні визначається як штучно детермінований гуманітарний колапс, що призвів до багатомільйонних людських втрат. Ключовим механізмом реалізації цієї політики була тотальна конфіскація зернових запасів та продовольчих ресурсів у сільського населення. Заходи карального характеру, ініційовані тогочасним вищим політичним керівництвом СРСР на чолі з Й. Сталіним, мали на меті подолання спротиву селянства процесам суцільної колективізації.

Характерною рисою тогочасного документообігу було ігнорування або заперечення факту голоду на місцях. Зокрема, реакція секретаря Вінницького обкому КП(б)У І. Лівензона на рапорти про критичне становище в Теофіпольському районі свідчить про свідоме блокування інформації: «Я готов выслушать о Теофипильском районе что угодно, но только не заявление о голодании колхозников и просьбу о продовольственной помощи» [1, с. 283].

Динаміка колективізації в регіоні демонструвала форсовані темпи. Відповідно до рішень райпартконференції (червень 1931 р.), планувалося охопити колективними господарствами 80% дворів до кінця року. Станом на лютий 1932 року статус «суцільної колективізації» отримали 24 населені пункти. Процес завершився

майже повною ліквідацією індивідуальних господарств: у 1934 році цей показник становив 81,8%, а на лютий 1935 року – 96% [9, с. 48].

Дослідники, зокрема О. М. Завальнюк, відзначають, що хлібозаготівельна політика вичерпала харчові ресурси села вже на початку 1932 року. Попри те, що Теофіпольський район не завжди потрапляв до офіційної статистики голодуючих регіонів, за архівними даними, у березні 1933 року критичне становище спостерігалось щонайменше у 20 селах району [11, с. 3-5].

Аналіз джерельної бази дозволяє виділити певні особливості функціонування прикордонної смуги Хмельниччини:

- Наявність податкових пільг (звільнення колгоспів від податків на три роки);
- Вищий рівень оплати праці (на 10% порівняно з суміжними територіями);
- Залишення значної частини доходів місцевого бюджету в розпорядженні районів.

Попри ці заходи, регіон не уникнув епідемії тифу, дизентерії та дифтерії, що були прямим наслідком недоїдання. Хоча загальні масштаби смертності в прикордонні були дещо нижчими, ніж у центральних областях України, окремі населені пункти зазнали значних втрат. Зокрема, у с. Волиця-Польова, за даними краєзнавчих досліджень С. Д. Іванюка та І. А. Стасюка, кількість жертв сягнула 360 осіб.

Процес створення колгоспів супроводжувався адміністративним тиском та порушенням принципу добровільності (рис. 1). Це викликало активний спротив, що проявлявся у: масовому забої худоби як протесті проти усунування майна, виході з колгоспів та спробах повернути інвентар, відкритих антирадянських виступах, які кваліфікувалися владою як «куркульські заколоти».

Репресивна машина застосовувала до протестувальників заслання та арешти. Серед репресованих мешканців с. Волиця-Польова значаться Ф. Бернадин, І. Бас, Д. Бас та інші. Конфлікт між владою та селянством нерідко набував насильницьких форм, що призводило до загибелі молоді (зокрема, трагічний випадок з комсомольцем Р. Яковчуком).

Для придушення спротиву в село було введено військовий контингент (загін із 30 солдатів кавалерійського полку), а кінцевим

III всеукраїнська науково-практична конференція

етапом упокорення стало повне вилучення продовольства як з громадських фондів, так і з приватних садиб, що було здійснено за прямої участі місцевого керівництва (голова сільради Сіпаткін, голова колгоспу Омельчук).

Згідно зі спогадами Семенюк Я. І., до початку масового голоду в регіоні переважало традиційне одноосібне господарювання з елементами кооперації (супряги). Процес молотьби здійснювався ручним знаряддям (ціпами), а очищення зерна – за допомогою решет. Деструктивним чинником стало впровадження системи надмірних податків та примусова передплата державних облігацій.

А

Б

В

Рис. 1. А - Зерносклад, збудований у с. Волиця-Польова в 1933 році; Б - Вихід на перші колгоспні жнива в колгоспі ім. Леніна с. Волиця-Польова в 1930 р.; В - Перед виходом на поле. 1932 р.

Науковий інтерес становлять методи вилучення харчових запасів «активістами». За свідченнями Олійник А. М. (рис. 2, А), під час обшуків використовувалися спеціальні металеві щупи для пошуку закопаного зерна. Конфіскація охоплювала всі види продуктів харчування: борошно, картоплю, насіння, а подекуди й готову їжу з печей.

А

Б

Рис. 2. А - Олійник Анастасія Михайлівна (в центрі); Б - Суханюк Федір Романович з дружиною і дітьми.

Історія міст і сіл Хмельниччини

Примусовий вступ до колгоспів супроводжувався експропріацією майна (реманенту, тяглової сили, худоби) та житлових приміщень. Гедз П. А. та Суханюк Ф. Р. (Рис. 2, Б) підтверджують практику виселення родин із власних домівок у разі відмови від вступу до колективного господарства. Особи, які чинили опір, підлягали депортації до Сибіру та на Урал, де фіксувався надвисокий рівень смертності.

Рис 2. Очевидиця Голодомору Грицюк Марія Миколаївна.

Пік Голодомору припав на 1933 рік. Грицюк М. М. (рис. 3) та Супрунюк Д. Т. фіксують критичні показники щоденної смертності (від 10 до 14 осіб на добу в межах одного населеного пункту). Організація поховань мала стихійний характер: часто використовувалися спільні ями («глинянки»), а тіла померлих збирали на підводи в обмін на мінімальний продуктовий пайок (півбуханки хліба).

У свідченнях Клименчук Г. Д. та Тишкова П. І. задокументовані факти крайнього виснаження, що призводили до випадків некрофагії та актів невмотивованої агресії, зумовлених глибоким психологічним стресом і голодним психозом.

В умовах повної відсутності зернових продуктів населення вдавалося до споживання сурогатів. На основі аналізу спогадів Іванюк Г. Д., Супрунюк Д. Т. та Савченко Г. О. можна класифікувати джерела харчування у кризовий період: дикорослі рослини (лобода, кропива, пастернак, квіти акації, «калачики» (мальва), листя глоду), харчові відходи (макуха, жом, висівки, гречана луска, гнила («торішня») картопля), тваринні ресурси (випадки споживання котів, собак та м'яса павших тварин (здохлої конятини), мінова торгівля (натуральний обмін побутових речей (одягу, рушників, килимів) на продукти харчування у сусідніх регіонах, де ситуація була менш критичною).

Порівняльний аналіз свідчень мешканців сіл Олійники, Колки, Заруддя та Криворудка (зокрема за даними Мартинюк О. Ф. та Романюк С. М.) вказує на нерівномірність масштабів голоду. Село Волиця-Польова характеризується як епіцентр продовольчої катастрофи в районі, що пояснюється високим відсотком заможних господарів («куркулів»), які чинили спротив колективізації, що призвело до посилених репресивних заходів з боку влади.

Основним джерелом дослідження даного питання стали свідчення очевидців. Використання офіційної статистики переписів населення того періоду є проблематичним, оскільки в історичній науці поширена теза про свідому фальсифікацію (завищення) даних радянськими органами. Окрім того, фахівці, які проводили перепис, згодом зазнали репресій, що ставить під сумнів репрезентативність тогочасних архівних джерел.

У праці І. А. Стасюка «Трагічні долі репресованих теофіпольців» зазначається, що попри менші обсяги вилучення збіжжя у прикордонних районах, Теофіпольський район суттєво постраждав від голоду через конфіскацію понад 60% валового збору зерна. Зокрема, у с. Волиця-Польова, за свідченнями очевидців, кількість загиблих сягнула 360 осіб [13, с. 16–17].

Дані щодо с. Волиця-Польова дозволяють стверджувати, що голодом була охоплена кожна родина. Свідчення Я. М. Гноївського та Ф. М. Дишканта вказують на ще вищу кількість жертв – від 380 до 400 осіб. Вірогідність цих даних підкріплюється родинними зв'язками свідків із безпосередніми виконавцями поховань (зокрема, Ф. Гноївським), які здійснювали фактичний облік померлих.

III всеукраїнська науково-практична конференція

На основі зібраних даних встановлено імена жителів села, які загинули внаслідок штучного голоду:

№	Прізвище, ім'я	№	Прізвище, ім'я	№	Прізвище, ім'я
1	Бас Лівонко	27	Козак Лаврін	53	Мосійчук Одарка
2	Бистюк Ганна	28	Козак Макар (з друж.)	54	Мосійчук Палажка
3	Бистюк Павло	29	Козак Маріка	55	Мусевичі (батько, 3 сини)
4	Гайдамашко С.	30	Колодніцький П.	56	Олійник В.
5	Гедз Іван	31	Коломієць Гапка	57	Олійник Григорій
6	Гедз Настя	32	Коломієць Д.	58	Олійник Михайло
7	Гедз Яків	33	Коломієць Кузьма	59	Олійник Р.
8	Гноївський Мирін	34	Коломієць Марійка	60	Олійник Я.
9	Гноївський Павло	35	Кратасюк Іван	61	Отачук Дарина
10	Грицюк Павло	36	Кратасюк Макар	62	Отачук Самійло
11	Грицюк Петро	37	Кратасюк Микола	63	Панасюк Іван
12	Денисюк О.	38	Кратасюк Степан	64	Петрук Ганна
13	Денисюк Софія	39	Лапчастий Петро	65	Петрук Степанина
14	Денисюк Ульянов	40	Максимчук Ніна	66	Приступ'юк Артем
15	Дишкант Євгена	41	Мельничук Віра	67	Приступ'юк Семен
16	Дишкант Михайло	42	Місярчук Дарка	68	Приступ'юк Степан
17	Іванюк Яків	43	Місярчук Марина	69	Снятківська Марія
18	Кадай Т.	44	Місярчук Микита	70	Собчук Нестор
19	Клубніцький Петро	45	Місярчук Митихор	71	Супрунюк Палажка
20	Коб'юк Гапка	46	Місярчук Петро	72	Суханюк Роман
21	Коб'юк Михайло	47	Місярчук Степан	73	Тишков Іван
22	Коб'юк Степан	48	Місятук Тарас	74	Федонюк Анастасія
23	Коб'юк Талімін	49	Морозюк Ганна	75	Храм'юк Н.
24	Коб'юк У.	50	Морозюк Григорій	76	Шуляк Г.
25	Коб'юк Якилина	51	Морозюк Грицько		
26	Козак Кузьма	52	Морозюк Маріка		

Високий рівень смертності у с. Волиця-Польова порівняно з іншими населеними пунктами району зумовлений комплексом чинників:

- значна частина мешканців села належала до категорії заможного селянства, яке чинило активний опір примусовому вступу до колгоспів. Голод був використаний як інструмент придушення соціальної непокори. Рівень виживання населення значною мірою залежав від лояльності місцевого керівництва.

- адміністрація Волиці-Польової демонструвала безкомпромісне виконання хлібозаготівельних планів, що призвело до повного вилучення продовольчих ресурсів.

- у 1932-1933 рр. село входило до складу Антонінського району, який не мав статусу прикордонного, що посилювало інтенсивність викачування хліба.

Трагедія відбувалася на тлі збереження експортного потенціалу СРСР: у той час, коли українське селянство вимидало, держава продовжувала експортувати зерно та використовувати його для виробництва алкогольної продукції на продаж.

Згідно з Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року, дії радянської влади мають ознаки злочину проти людяності та геноциду. Це підтверджено на законодавчому рівні Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року [14]. Голод був спрямований на фізичне знищення селянства як соціальної бази української нації та придушення національного опору, що корелювало з тезою Й. Сталіна про те, що «національне питання за своєю суттю є питанням селянським».

Масовий характер смертності навесні 1933 року призвів до деформації соціальної та етнічної структури регіону. Заборона реєстрації смертності від голоду та приховування фактів трагедії на міжнародному рівні тривали десятиліттями, що ускладнює сучасну роботу з верифікації загальної кількості жертв, яка за різними оцінками становить від 3 до 10 мільйонів осіб.

Список використаних джерел та літератури:

1. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939 рр.: Підручник. – К.: Генеза, 2002. – 352 с.
2. Горішна В. О. Історія України (короткий огляд) – Хмельницький.: Хмельницько редакційно-видавничий відділ Обласного управління по пресі, 1991. – 112 с.
3. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
4. Наукові праці Кам'янець – Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2006. – 496 с.
5. Субтельний О. Україна. Історія. К.: «Либідь», 1992. – 510 с.
6. Рибак І. В. Наш край в історії України: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський.: «Абетка – С», 2007. – 260 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

7. Прощення нема. Газ. Життя Теофіпольщини. № 93, 25 листопада 2006 року.

8. ДАХО, ФР – 1160, оп. 2., с. 7., арк. 441. З постанови ЦК ВКП(б) і РНК Союзу РСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області.

9. Стасюк І. А., Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області. Том 1. – Хмельницький: Поділля, 2005. – 456 с.

10. Стасюк І. А. Нариси історії Теофіпольщини: Навчальний посібник з краєзнавства. – Хмельницький.: «Поділля», 1993. – 121 с.

11. Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки (матеріали республіканської науково-практичної конференції) 20 жовтня 1993 року. – Хмельницький, 1993. – 109 с.

12. Стасюк І. А. Теофіпольщина. Сторінки історії сіл району. – Львів.: «Каменярь», 1993. – 384 с.

13. Стасюк І. А., Прокopcук П. П., Шептицький В. П. Трагічні долі репресованих теофіпольців (Реабілітовані історією). Історико-меморіальне видання в двох томах. Том 1. – Хмельницький, «Поділля», 2000. – 656 с.

14. Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

УДК 94(477.43)«1941-1945»323.12(=411.16)

*Владислав Комарніцький,
м. Кам'янець-Подільський*

РЯТУЮЧИ ЖИТТЯ: ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ГОЛОКОСТУ

У роботі досліджено діяльність «Праведників народів світу» на території Кам'янець-Подільського району в роки нацистської окупації. На основі архівних документів, довідкових видань і наукових праць проаналізовано масштаби Голокосту на Кам'янеччині та форми допомоги єврейському населенню. Особливу увагу приділено особистому моральному вибору рятівників, умовам порятунку й ризикам, на які вони йшли. Доведено, що людяність і солідарність залишалися можливими навіть в умовах геноциду.

Ключові слова: Голокост, «Праведники народів світу», Кам'янеччина, нацистська окупація, порятунок євреїв, моральний вибір.

Тема Праведників світу сьогодні надзвичайно важлива. Історія Голокосту показує, до чого веде ненависть і байдужість. Сьогодні, коли Росія намагається знищити українців, приклади Праведників

нагадують, що навіть у найтемніші часи люди можуть чинити добро й захищати інших. Вивчення цих історій допомагає цінувати життя, мужність і рідну землю.

Метою статті є дослідження діяльності Праведників народів світу на території Кам'янець-Подільського району в роки Голокосту, з'ясування форм порятунку єврейського населення та осмислення їхнього морального значення.

Тема нашого дослідження практично не висвітлювалася у працях дослідників і потребує майбутнього ґрунтовного дослідження. Український вчений Ігор Щупак у статті розповів про українців, які під час Другої світової війни рятували євреїв від нацистського знищення. Автор пояснив, хто такі «Праведники народів світу» і чому їхній вчинок був дуже небезпечним і сміливим. Показано, що навіть у жорстокі часи війни люди могли залишатися людяними, допомагати іншим і рятувати життя, ризикуючи власним [1]. Михайло Тяглий у статті, вміщеній в «Енциклопедії історії України», показав способи рятування, приклади українців, що допомагали євреям, небезпеки для них і причини, чому вони це робили [2].

Основним джерелом для нас стали довідкові матеріали. Зокрема, на сайті «ПортретиUA» вміщено «Базу рятівників», у якій подано перелік імен українців і жителів України – «Праведників народів світу», «Праведників України», «Праведників Бабиного Яру» [3]. У 2016 р. видано довідник «Праведники народів світу», у якому узагальнено відомості стосовно соціального портрету Праведників, а також про особливості порятунку та подальшу долю як рятівника, так і врятованих. Книга підготовлена на основі офіційних даних національного Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу Яд Вашем [4]. Використано також матеріали Кам'янець-Подільського міського архіву, який містить документи Праведників світу – сім'ї Антименюк-Василенко.

Нацистська окупація українських земель у роки Другої світової війни стала катастрофою для цивільного населення, особливо для єврейських громад. Кам'янецьчина – регіон із багатовіковою традицією міжетнічного співжиття – у 1941-1944 рр. перетворилося на простір масового насильства, депортацій, гетто та розстрілів. Кам'янець-Подільський, Дунаївці, а також десятки сіл стали місцями реалізації політики тотального знищення євреїв.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Водночас, саме тут проявилася й інша сторона історії – моральний опір звичайних людей, які, ризикуючи життям, рятували переслідуваних.

Одним із перших і наймасовіших злочинів Голокосту в Європі став розстріл євреїв у Кам'янці-Подільському 26-28 серпня 1941 р. Під приводом депортації нацистська влада наказала всім євреям зібратися, здати цінні речі та документи, після чого людей змусили пройти до вирв за містом, де їх було вбито. За кілька днів загинуло близько 23,6 тис. осіб (подія увійшла в історію Голокосту під назвою «Кам'янець-Подільська різанина») [5; 6, с. 92–93]. Ця акція відбулася більш ніж за місяць до трагедії Бабиного Яру й стала переломним моментом у переході нацистської політики до системного масового знищення єврейського населення.

Серед загиблих був батько Жанни та Леоніда Мільманів. Їхня мати, українка за походженням, не могла залишити дітей у себе, оскільки етнічна належність батька була відомою багатьом мешканцям міста. Тому дітей передали на опіку сестрі – Любові Андрєєвій. Протягом року діти перебували у відносній безпеці, проте в 1942 р. ситуація знову загострилася: німецька адміністрація розпочала масове вивезення українців на примусові роботи до Третього райху, і Любов Андрєєва опинилася у списках на відправлення. У цих обставинах вирішальною стала позиція сусідки – Ольги Балицької, самотньої вдови, яка погодилася переховувати дітей, усвідомлюючи смертельну небезпеку. Вона взяла Жанну, якій було п'ять років, і дворічного Леоніда до свого будинку в районі Підзамче. Місцевість із природними укриттями – скелями та річкою – частково захищала сховок, проте головним чинником безпеки була сувора конспірація. Ольга застерігала дітей поводитися дуже тихо, адже поява малюків у домі самотньої жінки могла викликати підозри.

Матеріальне становище рятівниці було складним. Мати дітей намагалася передавати гроші, але не могла з'являтися особисто. Тому Ольга Балицька продавала власні речі, щоб прогодувати себе та дітей. Окрім фізичного захисту, вона забезпечувала дітям емоційну підтримку – розповідала казки, заспокоювала, створювала відчуття безпеки. Лише 26 березня 1944 р. Жанна й Леонід змогли возз'єднатися з матір'ю [7].

Ще один приклад морального опору – родина Івана та Феодори Шиндибилів із села Зеленче. Вони переховували

подружжя єврейських учителів – Мойсея та Єву Мар'янських, які дивом уникли розстрілу після масової акції в Проскуріві 4 листопада 1941 р. Спочатку Мар'янські ховалися в хліві разом із худобою. Для забезпечення конспірації була розроблена складна система маскування.

Активну участь у порятунку брала донька Шиндигилів – Галина, якій на той час було 12 років. Вона приносила їжу, маскуючи її під корм для худоби, щоб не викликати підозр у сусідів. Мар'янські залишалися в сховку до визволення села радянськими військами [8].

Подібну готовність до самопожертви виявили і Йосип та Ганна Гавельські із села Слобідка-Гірчичнянська. Вони врятували своїх друзів – Шикю та Анюту Куперманів, які втекли після знищення більшості мешканців Дунаєвського гетто в ніч на 2 травня 1942 р. Спочатку євреїв переховували на горищі, але згодом Йосип Гавельський викопав спеціальну яму в корівнику, де Купермани перебували до вигнання нацистів із регіону [9].

Серед тих, хто рятував євреїв, був Петро Гуцол із Лоївців Староушицького району. У роки окупації він, ризикуючи життям, виводив людей з-під розстрілів, діставав фальшиві довідки, годував виснажених в'язнів, урятував Софію Наумову (Вільштейн), Самуїла Каца, а згодом – і свою кохану Ганну Бірман, яку буквально забрав з місця масового вбивства. У 1946 р. Петро і Ганна одружилися [10, с. 349].

Поруч із ним діяли й інші. У Кам'янці-Подільському вдова Олена Ру разом із доньками Станіславою Носик і Броніславою Бернацькою переховувала єврейських дітей – Броню та Рузю Тилятицьких, тоді як їхні батьки намагалися вижити в умовах гетто. Допомогу надали також Антон і Марія Афіцькі та їхні діти Іван і Антоніна, які переховували дівчат у селі Слобідка Кульчівецька до визволення краю [11, арк. 6–7].

У селах Поділля рятівницями часто ставали жінки, які залишилися самі. Так, Марія Нероба з Колубаївців, попри погрози старости й осуд громади, врятувала дев'ятирічну Розу Чорну, давши їй нове ім'я й легенду. Цей порятунок коштував жінці особистого приниження й тяжких моральних страждань, але вона не відмовилася від відповідальності за дитину [11, арк. 8–9].

Не менш промовистою є історія Ольги Савчук та її доньки Марії Савчук, які в зимову ніч підібрали на полі знесилену 14-річну

III всеукраїнська науково-практична конференція

єврейську дівчинку – утікачку з Дунаєвецького гетто. Дівчинка, названа Ганною Столярчук, була врятована, вихована, здобула освіту, стала вчителькою, директоркою школи [11, арк. 10–12].

У Студениці допомогу переслідуваним надавала Антоніна Ярова-Самборська, яка прихистила свою подругу Басю Шварц. У порятунку брали участь також Ольга Радецька, Григорій Петрук із дружиною, а вирішальну роль відіграв Іван Онуфрійчук – людина, що виготовляла фальшиві документи й допомагала виводити євреїв із небезпечних зон. Разом із братом Дмитром Онуфрійчуком він урятував також Софію Вільштейн [11, арк. 14–15].

Загалом, за нашими підрахунками, 54 жителі Кам'янецьчини брали участь у порятунку євреїв [3]. Всі вони в період з 1993 по 2018 рр. отримали звання «Праведника народів світу». Більшість рішень про визнання припадає на 1994, 2000-2002 та 2009 рр., що корелює з активізацією досліджень історії Голокосту в Україні після здобуття незалежності, відкриттям архівів і можливістю фіксації свідчень очевидців.

Більшість випадків порятунку відбувалася в межах Кам'янець-Подільського району та суміжних адміністративних одиниць – Дунаєвецького, Солобковецького, Чемеровецького, Смотрицького та Староушицького районів.

Аналіз цих прикладів дозволяє виокремити спільні риси порятунку. По-перше, переважну більшість рятівників становили селяни, колгоспники та мешканці невеликих населених пунктів. Значна група рятівників належала до освітянського середовища – вчителів та керівників шкіл. Також представлені окремі професії, зокрема водії, медичні працівники, власники фермерських господарств. По-друге, усі зафіксовані випадки порятунку здійснювалися в умовах прямої загрози смертної кари як для рятівників, так і для членів їхніх родин. Форми допомоги включали приховування в житлових приміщеннях, господарських будівлях, спеціально обладнаних сховках, а також забезпечення їжею, одягом і, в окремих випадках, документами. По-третє, серед рятівників практично відсутні особи, пов'язані з окупаційною адміністрацією або органами влади [3]. Це свідчить про те, що рятівна діяльність не була інституційно організованою, а ґрунтувалася виключно на особистому моральному виборі та неформальних міжлюдських зв'язках.

Після завершення війни багато врятованих залишилися єдиними членами своїх родин. Для них рятівники стали фактично новою сім'єю. Визнання цих людей Яд Вашем як «Праведників народів світу» зафіксувало не лише індивідуальні подвиги, а й саму можливість людяності в умовах геноциду.

Чимало уродженців Кам'янецьчини рятували євреїв поза межами своєї малої батьківщини. Типовою є доля Митрофана Антимуєнка (вчителя Гораївської і Грушківської шкіл Староушицького району), який із дружиною Ганною Іванівною і трьома дітьми, щоб уникнути репресій, змушений був у 1932 р. виїхати на Одещину, де обіймав посади директора шкіл у селах Іванівка і Нова Євгенівка. Під час війни у 1942-1945 рр. у сім'ї Антимуєнків у с. Конопльово проживала маленька дівчинка-єврейка Раїса Різницька. Батько дівчинки Наум зумів вивести її з Одеси. Антимуєнкам вдалося оформити документи, за якими донька Митрофана Івановича Олена стає дружиною Наума, а відповідно Раїса – донькою. Після війни Олена повернулася на Кам'янецьчину, де працювала вчителем у с. Косиківці Новоушицького району [12, арк. 15, 22; 13, арк. 1; 14, арк. 6-8; 15, арк. 4; 12; 16].

Загалом, дослідження засвідчило, що на Кам'янецьчині в роки Голокосту існувала мережа неорганізованого, але дієвого морального опору нацистському режиму. Місцеві жителі, ризикуючи власним життям і безпекою родин, рятували євреїв від знищення. Їхні дії ґрунтувалися не на наказах, а на особистій відповідальності та людяності. Визнання цих людей Праведниками народів світу підтверджує значущість індивідуального вибору в умовах геноциду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: довідник* / За ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8-15.
2. Тяглий М. І. Праведники народів світу. *Енциклопедія історії України*: Т. 8. Па - Прик / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2011. С. 475-477.
3. База рятівників. URL: <https://портрети.com.ua/pravedniki/pages/search/?lastname=&area=Хмельницька&district=Кам%27янець-Подільський&place=#!> (дата звернення: 28. 12. 2025).

III всеукраїнська науково-практична конференція

4. *Праведники народів світу: довідник* / За ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.

5. Кам'янець-Подільська різанина. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кам%27янець-Подільська_різанина (дата звернення: 30. 12. 2025).

6. Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 2020. № 3. С. 90–102.

7. Барановська К. Балицька Ольга. URL: <https://портрети.com.ua/portraits/render.php?id=Балицька%20Ольга> (дата звернення: 28. 12. 2025).

8. Демченко С. Шиндибили Іван та Феодора, Будзінська (Шиндибило) Галина. URL: [https://портрети.com.ua/portraits/render.php?id=Шиндибили%20Іван%20та%20Феодора,%20Будзінська%20\(Шиндибило\)%20Галина](https://портрети.com.ua/portraits/render.php?id=Шиндибили%20Іван%20та%20Феодора,%20Будзінська%20(Шиндибило)%20Галина) (дата звернення: 28. 12. 2025).

9. Демченко С. Гавельський Йосип та Ганна. URL: <https://портрети.com.ua/portraits/render.php?id=Гавельський%20Йосип%20та%20Ганна> (дата звернення: 28. 12. 2025).

10. *Праведники народів світу. Україна = Righteous Among the Nations. Ukraine / Єврейська конф. України, Мемор. центр Голокосту «Бабин Яр; упоряд.: І. Юффе, О. Євсюков. Київ: Наш формат, 2021. 392 с.: фот. Укр. та англ. мовами.*

11. Особистий архів Лехіцької Ірини Василівни. Спр. 1.

12. Кам'янець-Подільський міський архів. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 2.

13. Там само. Спр. 3.

14. Там само. Спр. 4.

15. Там само. Спр. 7.

УДК 94(477.43)«1939»

*Володимир Байдич,
Олег Погорілець,
м. Хмельницький*

МЕДЖИБІЗЬКИЙ РАЙОН НАПЕРЕДІ ДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті на основі архівних документів аналізується соціально-економічне становище жителів Меджибізького району на літо 1939 р., робота колгоспів та виробничих підприємств, їхні основні показники, діяльність культурної, освітньої та медичної галузей району.

Ключові слова: Меджибізький район, Меджибіж, колгосп, селянин, партійно-державне керівництво.

Соціально-економічний стан Меджибізького району напередодні Другої світової війни формувався в умовах завершення адміністративно-територіального устрою радянської України, поглиблення колективізації, централізації управління та посилення ідеологічного контролю райкомів партії на місцях. Згідно з постановою IV позачергової сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. в Україні було створено п'ять областей: Київську, Харківську, Дніпропетровську, Одеську та Вінницьку. До складу Вінницької області увійшло 27 тодішніх районів, загалом в області їх нараховувалося 71. У межах цих змін 7 березня того року містечко Меджибіж отримало статус районного центру, а з травня 1935 р. Меджибізький район увійшов до складу Проскурівського округу, який об'єднав 9 районів. Відповідно до нового адміністративного статусу в районі були створені райком партії, комітет контролю, а також виконком районної ради робітничих і селянських депутатів, що забезпечували політичне, адміністративне й господарське управління територією [1].

Чисельність населення Меджибізького району наприкінці 1930-х рр. зафіксована в кількох офіційних джерелах, які, однак, не завжди між собою збігаються. Згідно з Всесоюзним переписом населення, що відбувся в січні 1939 р., населення району складало 33963 особи, у тому числі міського — 4545 чол. та сільського — 29418 чол. Разом з тим у секретній довідці, підготовленій на 10 червня 1939 р. військовим відомством, зазначалося, що населення району складало міського — 4544 чол. та сільського — 28411 чол., загалом 32955 осіб [2]. Така розбіжність у статистичних даних свідчить про непослідовність офіційного обліку або про свідоме коригування показників залежно від адресата документа.

Національний склад населення району за даними цієї ж довідки характеризувався значною перевагою українців, які становили 29341 чол., або 86%. Єврейське населення налічувало 3955 чол., що складало 12%. Частка росіян була незначною — лише 66 чол. (0,2%), а представники інших національностей, зокрема німці, чехи та латиші, разом становили 263 чол., або 0,8%. Водночас у примітці до документа містилася пряма вказівка ідеологічного характеру: «обов'язково показати склад населення району по

III всеукраїнська науково-практична конференція

національностям: росіян – 60%, латишів – 6% і т. д.» [3], що фактично означало вимогу сфальсифікувати дані та створити уявлення про домінування російського населення в районі, яке не відповідало реальній демографічній картині.

Територія Меджибізького району становила 526,6 квадратних кілометра та об'єднувала 24 населених пункти (25 колгоспів – в Меджибожі було утворено 2 колгоспи – єврейський та український). Економічною основою району залишалося сільське господарство, яке було повністю інтегроване в систему колгоспного виробництва. Загальна посівна площа району складала 21818 гектарів. Під зерновими продовольчими культурами знаходилися 10364 га, під зерном фуражним – 9561 га, під картоплею та овочами – 1893 га. Окремі площі займали сінокоси – 3025 га, ліси – 6866 га, болота й озера – 3185 га, а присадибні ділянки селян охоплювали 8318 га.

Валовий збір продукції за 1938 р. становив 35575 т зернових та 11679 т картоплі й овочів, а валовий збір сіна – 8786 т. У рамках системи так званих держзакупівель район здав 4495 т зернових продовольчих культур, 2940 т фуражного зерна та 2584 т картоплі й овочів, загалом 10019 т продукції. У звітах наголошувалося, що урожай сільськогосподарських культур із кожним роком збільшувався, як і оплата трудоднів. В окремих колгоспах оплата трудоднів натуроплатою становила 5 кг, а грошима – 2 крб. 50 коп. Див Таблицю 1.

Таблиця 1

Назва культур	Врожай з одного га (цнт)		
	1936 р.	1937 р.	1938 р.
Зернові	8,6	9,5	11,8
Цукровий буряк	204	209	172
Тмін	3	1,9	6,8
	Оплата трудоднів		
	1936 р.	1937 р.	1938 р.
Зерном	2,3 кг	2,7 кг	3,7 кг
Картоплі	-	-	0,791 кг
Грошима	0,45 крб.	1,03 крб.	1,51 крб.

М'ясозаготівля за 1938 р. по району склала 381,1 т. Найбільші обсяги здавали колгоспники й одноосібники сіл Требухівці, Пархомівці, Гнатівці, Головчинці, Ярославка, Маломоленці, Пирогівці та Терешівці. Лише 218 селянських господарств у районі не мали корів. Кожен колгоспник володів власною присадибною ділянкою площею від 31 до 61 сотки. Селяни в обов'язковому порядку проводили заготовки сіна для колгоспів. За підсумками року для коней і корів було заготовлено 450 т сіна, при цьому найбільші обсяги припадали на села: Голосків – 77 т, Пархомівці – 47 т, Маломоленці та Редвенці – по 34 т, тоді як інші колгоспи заготовляли від 7 до 29 т. В Меджибожі знаходилось 8 торгівельних складів загальною площею 472 метри квадратних. Холодильників для м'яса та риби не було.

Керівництво колгоспів і сільських рад перебувало під повним контролем партійних органів. Голови колгоспів та секретарі сільських рад затверджувалися та рекомендувалися партійними структурами. Якщо в 1932-1933 рр. були випадки, що голово колгоспу та секретарем партійної ланки в селі була одна й та сама особа, то на 1939 р. були сформовані відносно багаточисельні партійні осередки в колгоспах, де головою колгоспу, секретарем партійної організації та головою селищної ради були три різні особи, в основному, члени та кандидати в члени партії. Аналіз складу керівників колгоспів у 1932-1933 рр. порівняно з передвоєнним 1939 р. свідчить про повне оновлення керівного складу колгоспів. Знищення куркулів як класу, Голодомор, чистки ОГПУ та репресії мали трагічний вплив на перших господарників. Свідченням цього є той факт, що всі голови колгоспів не обиралися, як раніше, на загальних зборах по селах, а рекомендувалися та затверджувалися районним комітетом партії більшовиків. Для прикладу, лютий-квітень 1939 р. Див Таблицю 2.

Таблиця 2

Назва села	Назва к-спу	К-сть населення	Число дворів	Голова к-спу
Волосівці	Червоний працівник	1292	355	Вербовий Петро
Головчинці	ім. Кірова	1145	243	Петренко Філімон
Голосків	ім. Ворошилова	2216	535	Федоришин Роман
Гнатівці	ім. 14 партз'їзду	1534	415	Поліщук Андрій
Западинці	Червона нива	958	284	Пафнутєєв Аврам
Карпівці	Нове життя	422	118	Григорівич Юхим

III всеукраїнська науково-практична конференція

Лисанівці	ім. Ілліча	1298	357	Гека Богдан
Лисогірка	ім. IX з'їзду рад	1793	325	Мрук Сергій
Маломоленці	ім. Красіна	1132	351	Лисак
Михунки	ім. Шевченка			Гуменюк
Митківці	ім. Шевченка	1030	309	Шапило Гнат
Меджибіж (євр)	ім. Леніна	4544	1130	Гріштейн Мошко
Меджибіж (укр)	Червоний колос			Деревіцький Волька
Паньківці	ім. Петровського	1030	309	Венгер Яким
Пирогівці	ім.	2202	533	Ярема Андрій
Пархомівці	Шлях перемоги	1689	478	Лазаренко Іван
Редвенці	Ленінський шлях	850	277	Крут Пантелей
Русанівці	Червоний прапор	908	249	Сабадан, Чижовка
Ставниця	ім. 16 роковини Жовтня	2249	529	Маковецький В.
Терешівці	ім. Ворошилова	1743	581	Клімишин, Котельнікова Ю.
Требухівці	Новий селянин	1904	503	Пожарський Т.
Шрупків	ім. Чапаєва	1390	432	Сотник А.?
Червона зірка	ім. 2 Ст. дивізії			Фольварочний Яким
Ярославка	ім. VIII партз'їзду	1560	434	Нетяга Панас

Промислова інфраструктура району була обмеженою, проте включала низку об'єктів місцевого значення. У Меджибожі працювала хлібопекарня, що належала артілі й випікала за добу 4 т хліба, а при максимальному завантаженні — до 5,5 т. У районі функціонувало 12 млинів різних типів: у Меджибожі — водяний на 10 т, у Ставниці — на 1,5 т, у Ярославці — паровий, у Голоскові та Гнатівцях — газогенераторні, у Пирогівцях і Терешках — нафтові на 7 т, у Маломоленцях — турбоводяний, у Терешівцях, Карпівцях і Пархомівцях — вітряні млини по 0,5 т. Водопроводу, каналізації та артезіанських колодязів у Меджибожі не існувало. На мосту через річку Південний Буг працювала водяна електростанція, а також установка на нафті та мазуті загальною потужністю 130 кВт.

Річка Південний Буг, що протікала через район, мала ширину 25–30 м і глибину 2–4 м. У с. Ставниця в неї впадала річка Бужок шириною 10–20 м і глибиною 2–3 м. У селах Ставниця та Пирогівці були обладнані ґрунтові посадкові майданчики для літаків площею 1 444 тис. м² і 640 тис. м² відповідно, що розташовувалися поблизу шосейної дороги Літин – Проскурів.

У районі діяли й переробні підприємства. Меджибзький плодозавод Укрпромплодоовощтреста Наркохарчпрому, розташований у Требухівцях, переробляв за рік 3050 т валової продукції на суму 2730000 крб., мав 11 овочесховищ загальною місткістю 495 т. На підприємстві працювало 131 чоловік і 37 жінок. У Ставниці діяла майстерня з капітального ремонту тракторів та сільськогосподарського реманенту при Меджибзькій МТС, де працювало 14 робітників. У Меджибожі функціонували одна взуттєва майстерня та одне виробництво онуч, які за рік виготовляли відповідно 8 тис. пар взуття та 9 тис. комплектів.

Хоча Меджибзький район, разом з іншими восьми районами не увійшли до прикордонного округу, розглядався радянською владою як стартовий майданчик на майбутні військові дії, як в оборонному так і наступальному значенні. Зі створенням у вересні 1937 р. Кам'янець-Подільської області округи були ліквідовані, залишився територіальний поділ лише на райони. Через частину району проходила так звана лінія оборони Сталіна. В цілому впродовж усього західного кордону, радянська влада формувала військову інфраструктуру. Враховуючи обставину, що велике значення в радянській армії на той час відігравала кіннота, в довідці значну увагу приділили наявності коней, кузнів та ковалів в Меджибозькому районі. Див. Таблиця 3 [4].

Назва села	К-сть кузень	К-сть коней	К-сть коней для армії	К-сть возів	Таблиця 3
					Відстань до Меджибо жа (км)
Волосівці	6	329	12	61	11
Головчинці	4	131	14	41	5
Голосків	5	478	41	62	6
Гнатівці	3	266	16	37	19
Западинці	3	272	10	65	6
Карпівці	3	118	9	22	14
Лисанівці	4	317	24	80	11
Лисогірка	3	348	31	65	13
Маломоленці	4	318	16	87	19
Митківці	5	367	15	47	11
Меджибіж (укр)	8	196	34	52	-

III всеукраїнська науково-практична конференція

Паньківці	5	278	6	47	11
Пирогівці	4	575	28	176	15
Пархомівці	5	427	16	103	12
Редвенці	4	291	15	66	15
Русанівці	4	222	13	54	4
Ставниця	4	313	12	77	1
Терешівці	6	493	23	84	15
Требухівці	5	270	15	72	1
Шрупків	2	378	11	79	5
Ярославка	4	379	21	128	10

Соціальна інфраструктура залишалася слабозвиненою. У Меджибожі працював будинок колгоспника, який фактично виконував функції готелю й був розрахований лише на 10 спальних місць загальною площею 45 м². Нафтохранилища розміщувалися в с. Ставниця та включали 4 наземні резервуари на 68 т для бензину та гасу, один підземний на 30 т, 4 контейнери по 5 т, 182 бочки на 44 т і 22 бідони по 20 літрів.

Автотранспортний парк району складався з 9 легкових і 59 вантажних автомобілів, а також 2 автоцистерн і 2 спеціальних машин. Колгоспи обслуговували 51 колісний і 9 гусеничних тракторів. Гаражів для автомобілів не було побудовано. Житлові будинки в селах переважно були дерев'яними, середнім розміром 135 м². Згідно затвердженого титулу будівництва ряд об'єктів і Меджибожі, які підлягали капітальному ремонту не були забезпечені кошторисами та дефектними актами. Серед них три будинки: приміщення колишньої ратуші, будинки, що раніше належав Серебрієру та Штеберу. Місцевий будівельний матеріал такий, як камінь, пісок використовувався для житлово-комунального будівництва, а також для благоустрою райцентру: мощення, ямковий ремонт. Дошки, сосновий кругляк в основному завозився зі станції Деражня. Планувалось весною 1939 р. засадити деревами та відповідними насадженнями всі вулиці і сквери міста Меджибожа згідно з планом благоустрою. В лютому 1939 р. на засіданні райкому партії поряд з питаннями підготовки райцентру до весняно-літніх робіт було зобов'язано збудувати та встановити пам'ятник Леніну до першого травня в центрі Меджибожа. Разом з тим зобов'язували РВК Леськіва провести весняне насадження дерев на всіх вулицях та скверах районного центру. Обком партії

виділив з відпущених на благоустрій райцентру 74700 крб. В Меджибізькому районі були розвідані поклади граніту в с. Русанівці, торфу в с. Меджибіж, Русанівці, вапняку в районі с. Требухівці.

В водоймах с. Маломоленці виловлювали 200 цнт риби за сезон, а в «Анаставці» 2350 цнт риби. Очоловав рибгосп «ім. 17-річчя Жовтня» директор Вірич. Причини низьких показників по вирощуванні риби називали «посадковий матеріал завозиться з інших районів області до 500-600 тисяч штук за дорогі ціни, з великими втратами заробітка та поганой якості» [5]. Поряд цим будувались нерестові ставки в селах Ярославка, Митківці, Меджибіж.

Стан охорони здоров'я в районі був складним. Епідемічна ситуація характеризувалася численними випадками інфекційних захворювань. У 1936 р. в селах Терешки та Ярославка фіксувалися випадки сибірської язви, у 1938 р. — у Пирогівцях, Шрупкові та Пархомівцях. У 1938 р. зареєстровано 8 випадків черевного тифу, 27 — сипного тифу, з них 25 у селах Волосівці й Шрупків, 19 — скарлатини, 6 — дифтерії, 9 — дизентерії, 103 — кору, 372 — грипу, 1 — енцефаліту, 8 — менінгіту, 494 — малярії, 3 — стобняка, 104 — корости та 60 венеричних захворювань. За перший квартал 1939 р. було зафіксовано 1 випадок сипного тифу, 4 — скарлатини, 45 — малярії, 32 — корости та 8 венеричних захворювань. Лікарня розташовувалася в с. Ставниці й мала 5 палат на 7-8 ліжок кожна, загалом була розрахована на 50 ліжок, хоча більше 40 хворих одночасно не перебувало. У лікарні працювало 3 лікарі, 14 осіб середнього медперсоналу та 25 осіб обслуговування. Медична мережа району була нерівномірною, а в окремих селах заклади існували лише формально через відсутність кадрів.

Культурно-освітнє життя концентрувалося навколо шкіл, хат-читалень, клубів і кінотеатру в Меджибожі. Стан кінотеатру неодноразово критикувався на засіданнях райкому партії, де зазначалося: «відмічаємо, що не кінотеатр знаходиться в антисанітарному стані, бруд, павутиння, нечистоти, не ведеться заказ і завіз гарних картин, апарат кінотеатру не мобілізований на боротьбу за культурне обслуговування читачів, відсутня культурна масова робота з ними... Проскуровський міжрайкіно прокат контора погано обслуговує район кінокартинами» [6]. У постанові

III всеукраїнська науково-практична конференція

райкому містилося прохання «поставити питання перед облфотокінотреком про передачу кінотеатру в їх обслуговування».

Політичне життя району характеризувалося активною діяльністю партійних і громадських організацій. У Меджибізькому районі діяло 14 первинних партійних організацій, які об'єднували 227 членів і кандидатів у члени партії, 50 первинних комсомольських організацій – 1210 членів ВЛКСМ, 31 профспілкова організація – 703 чол., 42 осередки ОСОАвіахіму – 1 290 чол., а також 34 осередки Червоного Хреста – 160 чол.

Водночас радянська влада, попри офіційну риторику, лише за 15–20 років зуміла зламати опір селянства. У період Української революції 1917–1921 рр. на території району базувалися петлюрівські частини, які в 1918–1919 рр. користувалися ідейною та матеріальною підтримкою місцевого населення. В інформаціях до партійних органів працівники ОГПУ, однак, писали, що «добровольці за рахунок куркульсько-багатої частини населення та офіцерів царської армії, які проживали в селі Ставниця». У 1920 р. в окремих селах району зупинялися частини біло-поляків, які також отримували підтримку місцевого населення, зокрема польського походження, а значну допомогу надавали поміщики, серед яких згадувався Новіцький [7]. Меджибізький район на передодні початку Другої світової війни розглядався як частина бази для військового будівництва та можливості розміщення оперативних військових підрозділів з виконанням стратегічних завдань. Він відносився до Київського особливого військового округу, а в м. Проскуріві в будинку офіцерів знаходився штаб КОВО. Напевно і звідти була дана команда і 17-го вересня радянські війська без оголошення війни перейшли кордон з Польщею.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАХмО, ф. Р. 187, оп. 1, спр. 171, с. 1-2.
2. Там само, с. 3.
3. Там само, с. 2.
4. Там само, с. 25-31.
5. Там само, с. 36.
6. ДАХмО, ф. Р. 187, оп. 1, спр. 16, с. 7.
7. ДАХмО, ф. Р. 187, оп. 1, спр. 171, с. 247.

УДК 94(477.43)«1942-1943»

Юрій Хоптяр,
Андрій Хоптяр,
м. Кам'янець-Подільський

**РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТІВ НА
ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 1941-1944 рр.
(НА МАТЕРІАЛАХ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО РАЙОНУ)**

У статті робиться спроба на основі документального матеріалу розглянути процес розслідування злочинів скоєних нацистами у 1941-1944 рр. на Старокостянтинівщині. Реалізуючи антилюдську політику панування у планетарному масштабі, нацисти з особливою ненавистю взялися винищувати цивільне населення України. Голокост у цій політиці займав особливе місце, оскільки практично в кожному районному центрі проходили масові вбивства євреїв. Авторами визначено кількісний показник Голокосту а також вивезених громадян на примусові роботи до Німеччини.

Ключові слова: визволення, встановлення, Голокост, комісія, окупаційна влада, окупована територія, режим терору, розслідування.

Процеси розбудови суверенної України передбачають діяльність спрямовану на створення об'єктивної історичної науки, вимагають глибокого знання і розуміння як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема.

Понад 80 років минуло з часу тих трагічних подій, та кількість досліджень тематики Другої світової війни не зменшується, адже масштаби нацистських злодіянь вражають своєю жорстокістю, зухвалістю, цинізмом... Здавалося усе залишилося в минулому і більше не повториться ніколи. Однак нацизм виявився живучим. Ось і в умовах сьогодення російсько-українська війна (2014-2023) продемонструвала нам повтори масового вбивства неонацистами в особі російських окупантів тепер уже народу України: Бородянка, Буча, Ізюм...

Серед актуальних питань у полі зору дослідників знаходиться Голокост, який був тривалим процесом, що відбувався по усій Європі з 1933 по 1945 рр. Він став системним, державним переслідуванням і винищенням 6 млн. європейських євреїв

III всеукраїнська науково-практична конференція

нацистським режимом Німеччини та її союзниками і колаборантами. Актуальність даної проблеми відкриває перспективи застосування обґрунтованого підходу та об'єктивного висвітлення подій минулого і допоки не будуть розслідувані та засуджені усі військові злочини масового винищення людей актуальність даної тематики не буде вичерпана. Так було у минулому і сьогодні, так буде і у майбутньому...

У статті автори використовують ряд раніше неопублікованих архівних матеріалів та певну кількість наукових досліджень, що надає можливість виявити нові контенти з історії Другої світової війни (1939-1945) та Голокосту.

Над цією та подібними проблемами працювали дослідники: В. Байдиш [9], М. Вавринчук [14], А. Вайнер [1], В. Васильєв [10; 11; 12], Т. Вронська [2], М. Горина [4], С. Гула [10], О. Завальнюк [9; 13; 14], П. Кравченко [10], О. Круглов [7], О. Лисенко [2; 11], А. І. Камінська [15], Н. Кашеварова [12], Ю. Олійник [9; 13], М. Панова [12], Р. Подкур [10; 11; 12], Д. Ліщук [15], Т. Снайдер [16], А. Уманський [8], А. Хоптяр [11; 17; 18], Ю. Хоптяр [11; 18], В. Шнайдер [10], І. Щупак [8] та ін. Незважаючи на значну кількість публікацій, з даної проблеми на сьогодні обмаль праць, які б комплексно розкривали її сутність.

Для документування злочинів, вчинених гітлерівцями та встановлення збитків, завданих ними населенню та промислового комплексу країни Указом Президії верховної Ради СРСР 2 листопада 1942 р. було створено Надзвичайну комісію із встановлення і розслідування злочинів гітлерівських загарбників та їх спільників і вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам. Головою комісії було призначено М. Шверника, а її членами А. Жданова, письменника О. Толстого, академіка Є. Тарле, М. Бурденко, Б. Веденєєва, І. Трайніна, В. Гризодубову та митрополита Київського і Галицького Ніколая.

16 березня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) № 229 були створені республіканські, краєві та обласні комісії. На території України вони розпочали роботу лише після визволення областей від нацистів. Кам'янець-Подільська обласна комісія із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників і їх спільників та вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам роботу

розпочала у квітні 1944 р. під головуванням А. Устенка. У складі комісії також працювали: А. Ковбасюк (заступник голови); секретарі Чауш та Хоптяр; члени комісії: Г. Тонкачев (секретар Кам'янець-Подільського обкому), В. Крикливий, Г. Липчинський, В. Руденко та Б. Шлик [9, с. 8].

Комісії на районному рівні розпочали роботу одразу після їх створення у складі: голови комісії (голова райвиконкому), членів комісії (лікарі, учителі, священники і ін.). Так, у Старокостянтинівському районі комісія розпочала роботу у березні 1944 р. у складі: голови комісії Курішко Івана Опанасовича (голови міськвиконкому), та членів комісії Клеванського Антона Архіповича (секретаря Старокостянтинівського РК КП(б)У), Бруховського Андрія Васильовича (місцевого священника), Конторчука Якова Григоровича (майора), Олешка Степана Юхимовича (лікаря), Тихомирського Йосипа Гнатовича (вчителя), Романовича Івана Федоровича (секретаря Старокостянтинівського ВЛКСМУ), Романова Дмитра Миколайовича (майора), Маркова Федора Йосиповича (молодшого лейтенанта міліції) [9, с. 339].

Розслідування районною комісією проходило на підставі документів, свідчень очевидців. Свідчення показали, що із початком німецько-радянської війни (1941-1945) та вторгнення нацистських загарбників 22 червня 1941 р. бійці і командири РСЧА чинили опір на всіх фронтах у тому числі на Поділлі, однак ворог швидко просувався на схід. 8 липня 1941 р. гітлерівці захопили місто Старокостянтинів [6, с. 496]. Озвірілі нацисти почали грабувати місцеве населення, відловлювали потрапивших в оточення радянських військовополонених, проводили арешти цивільних, публічні акції терору та грабували населення.

На території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим, в генеральній окрузі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних округ (гебітів): Антонінську, Дунаєвську, Ізяславську, Летичівську, Кам'янець-Подільську, Проскурівську, Старокостянтинівську, Шепетівську, Ярмолинецьку. В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого

III всеукраїнська науково-практична конференція

населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць) [14, с. 66].

За період з липня 1941 по березень 1944 рр. нацисти, встановивши режим терору, Голокосту та репресій, страчували, перш за все, євреїв, військових, комуністів а також тих, хто їх переховував. До того ж нацисти примусово вивозили на каторжні роботи до Німеччини. Місто було зруйновано на 75%, знищено воєнне містечко, будинок офіцерів, склади заготзерно, залізничну станцію, пограбовано МТС [9, с. 334].

Звірячою лютю окупаційний режим відзначився у ставленні до єврейства України взагалі і Старокостянтинівського району зокрема. Для здійснення масових розстрілів євреїв у грудні 1942 р. гітлерівським керівництвом було наказано створювати при окремих спеціальних командах (зондеркомандах – авт.) загони допоміжної поліції з місцевого населення, які мали діяти під контролем німецьких чиновників поліції безпеки [7, с. 20-22].

Нацистське командування, руками цих місцевих посіпак здійснювали чисельні злочини проти людства. Голокост євреїв проводився нацистами планомірно від утворення гетто до масових розстрілів. Масові вбивства єврейського населення на території генеральної округи «Волинь-Поділля», проходили в три етапи: перший – червень 1941 – січень 1942 рр.; другий – лютий 1942 – осінь 1943 рр.; третій – осінь 1943 – зима 1944 рр. [18, с. 129].

На Старокостянтинівщині впродовж 1941-1942 рр. була знищена переважна більшість єврейського населення. Так, У серпні 1941 р. поліцей В. П. Ярмощук разом з іншими колаборантами-поліцейцями у місті Старокостянтиніві брав участь у зігнанні і конвоюванні єврейського населення на збірний пункт, звідки євреї вивозилися на розстріли [19, арк. 63-65]. У грудні 1942 р., за наказом начальника відділу гестапо «СД» Графа, нацисти вдалися до жахливого злодіяння – близько 2500 чол. євреїв розстріляли на околиці Старокостянтинівки в яру у районі «бойні» – забійного пункту худоби на виїзді з міста у північному напрямку на с. Огієвці. Свідки розповідали, що розстріл тривав 10 годин з 9 год. ранку до 19 год. вечора [15, с. 109-111]. Разом з іншими поліцейцями конвоювали єврейське населення на збірний пункт, а звідти до місця розстрілів В. П. Ярмощук [15, с. 109-111].

Комісією було також розслідувано, що гітлерівці з методичною послідовністю знищували цілі житлові квартали міста,

перетворювали їх в купу битої цегли та черепиці. За наказом начальника відділу гестапо «СД» Графа було зруйновано чотири житлових будинки. Із вцілілої цегли Графу арештовані громадяни будували дачу. Цілий квартал кам'яних і дерев'яних будинків було зруйновано за наказом керуючого так названою «Біржою праці» Гедріха. Дерев'яний будівельний матеріал використовувався гітлерівцями для опалення кабінетів різних нацистів. У приміщенні поліклініки заступник комісара Крец влаштував собі розкішну резиденцію. За наказом гітлерівців було розібрано кілька житлових будинків і зведено гараж для німецьких автомобілів. З початку окупації німці перетворили міську лікарню в казарми для солдатів. Одразу знищили районну бібліотеку, пограбували експонати музею і пошкодили приміщення старого замку-резиденції князів Острозьких XIV ст. Гітлерівці також пограбували і зруйнували у місті дві церкви. Масових грабежів зазнали села району [11, с. 68-69].

Німецько-нацистські загарбники виконували плани відносно фізичного винищення не тільки мирного населення, але і військовополонених. Зокрема, у 1942 р. усі військовополонені знаходилися у одній із казарм військового містечка, яка стояла без вікон і дверей огорожена колючим дротом. Сюди окупанти зігнали понад 2500 тис. чол. Умови життя військовополонених було нестерпним. Їх кормили так званою «баландою» із проса, буряка і гнилої капусти та давали 100 грам сурогатного хліба. Попри повне безсилля гітлерівці примушували полонених працювати, відвантажуючи снаряди, будматеріали тощо. Як засвідчила учителька Є. О. Бартельс, німці жорстоко знущалися над полоненими: били палицями, прикладами гвинтівок, нагайками. Під час конвоювання обезсилених від голоду, хвороб та тяжкої праці людей, відстаючих від колони, нелюди розстрілювали на місці. В результаті голодування, антисанітарії серед військовополонених розвивались інфекційні хвороби, які не лікувалися, а тому спалахували пошесті. Так, у кінці 1942 р. серед полонених поширювався «висипний тиф», щоденно масово забираючи життя приречених. Для «боротьби з пошестями» німці вдавалися до нечуваних злочинів знищення хворих. Так за свідченнями І. І. Шкрот, Є. О. Бартельс усіх хворих було зігнано в одну казарму, облиту бензином і підпалили. У страшенних муках 800 чол. тоді заживо згоріли. Для того, щоб замести сліди злодіянь,

III всеукраїнська науково-практична конференція

гітлерівці обвуглені трупи вивезли у різні місця і таємно закопали [9, с. 334-335].

Згідно з архівними документами у таборі військовополонених Старокостянтинова загинуло від голоду, хвороб та розстрілів 3300 *чол.* [5, арк. 3-5].

Комісія по розслідуванню злочинів гітлерівців також встановила, що німецькі кати за наказом Гітлера і його поплічників впродовж трьох років винищували мирне населення Старокостянтинова та району. Для цього з перших днів окупації у місті за участі начальника гестапо Графа була утворена тюрма, якої до війни не було. Під вказану катівню гітлерівці відвели приміщення собору і воєнкому. Довкола звели високий мур, з колючим дротом зверху. У підвали новоствореної тюрми гітлерівці кидали непокірних полонених, мирних мешканців, катували їх, а після цього розстрілювали. Для приховування злочинів німці закопували трупи у масових захороненнях за межами міста, яких комісії було виявлено аж чотири [11, с. 69].

За підрахунками слідчих у Старокостянтинові було знищено 20000 *мирних громадян* [5, арк. 3-5].

Гітлерівські головорізи навмисно винищували місцеву інтелігенцію. Так, у тюрмі були закатовані лікарі Гараєвський, Липовецький, Сандлер, фармацевт Трахтенберг, вчителі Бондар, Коцюба, Савчук Іван, Савчук Йосип та багато інших [9, с. 338].

У роки окупації на мирних громадян звалилася ще одна трагедія. Спустошуючи територію, грабуючи та знищуючи цивільне населення, нацисти відбирали молодих громадян і відправляли їх на каторжні роботи до Німеччини. Тільки із Старокостянтинова загнали у рабство 1282 *чол.*, переважно молодь [11, с. 72]. Загалом із Старокостянтинівського району примусово вивезених до Німеччини зафіксовано 2497 *чол.* [5, арк. 3-5]. Тих громадян, котрі не з'явилися на «Біржу Праці» (збірні пункти відправки), ловила жандармерія, арештовувала, а потім відправляла на каторгу під посиленням контролем або, у багатьох випадках, розстрілювала.

Нарешті 9 березня 1944 р. прийшло визволення. Воїни 1-ї гвардійської армії у взаємодії з 3-ю танковою армією 1-го Українського фронту очистили Старокостянтинів від ворога [6, с. 496].

Одразу після визволення містечка розгорнув діяльність військовий комісаріат і всіх, хто не мав звільнення від призову за станом здоров'я забирали до лав збройних сил. З 1 квітня 1944 р. відновили роботу державні установи і населення приступило до відбудови зруйнованого господарства. Робітники і службовці райцентру включилися в широкомасштабну роботу по відбудові зруйнованих війною будинків, впорядкуванню вулиць, тощо. Мінімальний відробіток для кожного працездатного складав 40 год. Райвиконком зобов'язав керівників розпочинати робочий день о 7-й год. ранку. До відбудови містечка залучали також військових. Так поступово налагоджувалося мирне життя. Однак ніщо не забуто і ніхто не забутий.

Винуватими за усі вчинені злочини у Старокостянтинівському районі і місті виявились: окружний комісар Роле; його заступник Крец; начальники трудових таборів Лясс і Нойман; керівник так званої «Біржі Праці» Гедріх; керівник відділу гестапо «СД» Граф; його помічник комендант міста Цимерман; начальник 101 шуцбатальйону Гладюк [3, арк. 4; 9, с. 338], колаборант-поліцай В. П. Ярмошук [19, арк. 63-65].

Таким чином у статті коротко проаналізовано процес розслідування нацистських злочинів у Старокостянтинівському районі на той час Кам'янець-Подільської області. Визначені причини та механізми винищення мирного населення у зазначеній місцині. Розглянуто документи і матеріали, що дають певну картину щодо хронології, механізмів втілення та методів Голокосту в зазначених географічних межах. Встановлено що, реалізуючи антилюдську політику панування у планетарному масштабі, нацисти з особливою ненавистю взялися винищувати мирних мешканців, комуністів, військовополонених та інших. Голокост у цій політиці займав особливе місце, оскільки практично в кожному районному центрі проходили масові вбивства євреїв. Важливим здобутком дослідження, елементом наукової новизни, вважаємо наведений перелік прізвищ осіб що безпосередньо причетні до скоєння воєнних злочинів. В результаті дослідження зроблено висновок про те, що у Старокостянтинівському районі було знищено близько *20 тис. мирних громадян.*

Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам Вітчизни, героям-визволителям. Тому турбота про ветеранів війни і тилу постійно

III всеукраїнська науково-практична конференція

повинна бути в полі нашого зору. Надання допомоги у розв'язанні невідкладних проблем ветеранів, покращення їх соціального становища, повинні бути серед головних завдань органів державної влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вайнер А. Записки про гетто. Советиш гейм ланд. № 4. 1981. С. 15-33.
2. Вронська Т., Лисенко О., Чорний Р. Відповідальність за державні злочини у проектах Кримінального кодексу СРСР (1946-1949) // Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 121-133.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, спр. 11825, арк. 4-17.
4. Горина М. Гетто на Хмельниччині в роки нацистської окупації // Подільський кур'єр. 2011. № 19. С. 24-35.
5. Держархів Хмельницької області, ф. р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3-5.
6. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. Київ: УРЕ, 1971. 706 с.
7. Круглов О. Без жалості і сумнівів. Документи про злочини оперативних груп і команд поліції безпеки та СД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941-1944 рр. Ч. I. Дніпропетровськ: «Ткума», 2008. 226 с.
8. Круглов О., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: монографія / О. Круглов, А. Уманський, І. Щупак. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2016. 357 с.
9. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О. М. Завальнюка, В. Г. Байдича, Ю. В. Олійника, упорядкування Байдича В. Г. та ін. Хмельницький : Фоп Мельник А. А. 2015. 454 с.
10. Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В. Васильєв, С. Гула, П. Кравченко, Р. Подкур, В. Шнайдер. Київ : Видавець В.Захаренко, 2020. 564 с.
11. Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур, А. Хоптяр, Ю. Хоптяр. Київ : Видавець В.Захаренко, 2022. 456 с.
12. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944. / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.
13. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.

14. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 // За ред. Вавринчука М. П., Завальнюка О. М. та ін. Документи і матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 576 с.

15. Ліщук Дмитро. Старокостянтинівський край у вирі Другої світової війни 1939-1945 рр. / Дмитро Ліщук. Київ, 2019. 216 с.

16. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім : монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

17. Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізм, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.) // Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 90-103.

18. Хоптяр Ю. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія / Ю. А. Хоптяр, А. Ю. Хоптяр, А. О. Хоптяр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2022. С. 124-132. 300 с.

19. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Хмельницький, спр. 20586, арк. 63-65.

УДК 94(477.43)«1941-1944»:323.12(=411.16)

*Юрій Гжимайло,
м. Красилів*

КРАСИЛІВСЬКЕ ГЕТТО – КРИВАВЕ ПЕКЛО ВІЙНИ

Красилівське гетто - це криваве пекло війни - у моєму серці повік пам'ятне й незабутнє», - згадувала уродженка Красилівського району Фаїна Михайлівна Грубер, щораз витираючи гіркі сльози пам'яті. Про ті жахливі дні й ночі свого життя Фаїна Грубер розповідала майже з документальною точністю:

«Я, Шехтман-Савчук-Грубер Фаїна-Ганна Михайлівна народилась у селі Кузьмин Красилівського району 15 червня 1918 року в бідній сім'ї. Батько був теслею, мати в'язала сітки для рибалок. Дітей вони мали четверо. Мене, завинену в подушку, мати загубила, коли тікала від єврейського погрому у лютому 1919 року. На третій день, коли хоронили розстріляних, знайшли мене під містком із погризеними рученятами...

Свого дому у нас не було. Ми ютилися по кутках у різних господарів. У Кузьміні 1925 року відкрили єврейську школу. Потрібно було заплатити 50 копійок «вступного». Їх у нас не було. Виручила сусідка Гройсман, за що я цілий рік чистила її самовар та інший посуд. На цілий клас був один буквар. Я його брала на

III всеукраїнська науково-практична конференція

вихідні, все передрукувувала й дещо перемальовувала. Скоро навчилася читати, а згодом уже й сама стала готувати малих дітей до школи. А після закінчення 4-го класу пішла у Старокостянтинів. Знайшла школу й почала навчатися у 5-му класі. Жила в гуртожитку для бідних. Завжди була голодна: 6 картоплин ділила на 3 дні. За буханцем хліба треба було вистояти в черзі всю ніч. Як діставала, бувало, то половину віддавала додому, бо там голодували...

Заочно закінчила однорічні педкурси у Бердичеві. Вчителювала в Багляях, Демківцях, Веснянці - селах Старокостянтинівського району.

Аж тут спалахнула війна.. У моє рідне село Кузьмин 8 липня 1941 року вдерлися німці. Кожен день відбувалися арешти, смерті, грабежі. У серпні поліцаї вбили майже 30 ні в чому не винних душ. Удень гнали на роботу без їжі й води. Вдома я вже не ночувала, а тільки хіба під скирдою у полі, або в кущах біля ставу - де випадало. Потім мене пожаліла Одарка Ковбасюк і перехувувала у своєму хліві, що знаходився ближче до річки.

Як нині пам'ятаю: 14 лютого 1942 року німці вирішили звести криваві рахунки з жидами. Уже 15 лютого нам заборонили повертатися у свої помешкання. А на дворі лютий мороз із вітром. Ми напівроздягнені, з малими дітьми, дві ночі на морозі - холодні й голодні... Не можна було дивитися на муки дітей. Уночі нас привезли в Красилів...

Батько вже ходити не міг. Ноги його опухли від ран. Він тихо прошепотів: «Хочу перед смертю подивитися на кусочок хліба». Потім німці розстрілювали матерів маленьких дітей. А малюків одбирали й викидали на коридор. Племінникові Ізі було 5 років, він уже все розумів. Його фашисти схопили й живцем розірвали. Меншу дитину (9 місяців) мамі якось вдалося вихопити. Я встигла забігти у напівзруйнований будинок, де були мої діти Соня й Адам. Коли я побачила у вікно, що ці звірі, ці кати-нелюди творять з моїми дітьми, втратила свідомість. Після того, як отямилась, почала втікати з цього кривавого пекла.

Коли прийшла в Кузьмин, мене одразу ввіймали поліцаї. Від бані до управи гнали й били гумовими кийками. На щастя, заступник старости Іван Іванович (прізвище, на жаль, не пам'ятаю) врятував мене. Я заховалась у Одарки Ковбасюк у соломі під ліжком. Поліцай знайшов мене й тут. Став вимагати горілку. Потім

мені Одарка розповіла, що він пішов тільки тоді, коли здобув свою омріяну пляшку дурману. Не дивлячись на це, мене знову доправили до Красилівського гетто».

На початку виникнення гетто у м. Красилів усіх зігнаних із навколишніх сіл євреїв утримували у трьох довгих одноповерхових приміщеннях. До війни тут знаходилися райфінвідділ, райземвідділ, перукарня. А в січні 1942 року усіх євреїв, окрім спеціалістів, перевели в гетто, створене окупантами на території сучасної базарної площі. Це являло собою територію зі 20-25 будинків, огорожених колючим дротом. Усі інші будинки, що належали євреям, окупанти розібрали. Німці й шуцмани охороняли гетто цілодобово. Спершу охоронці дозволяли деяким євреям виходити на базар для обміну речей на продукти, оскільки в гетто не годували. Більше того, на території гетто не було жодної криниці, тому в'язні, як могли, роздобували воду через винагороджувані «поблажки» з боку охорони. В'язнів гетто використовували на ремонті доріг, у підсобному господарстві цукрового заводу.

«Жахливий день випав на нашу долю 17 лютого 1942 року, - згадує Фаїна Михайлівна. - У Красиліві почалася тотальна облава. Фашисти вигнали на майдан і дорослих, і дітей - усіх знову тримали на тріскучому морозі від шостої ранку до ночі.

- Ми вас не будемо вбивати, ви самі будете просити смерті, - шаленіли гітлерівці. Вісім разів я стояла у колі смертників. Потім усіх зігнали в будиночок, де не було ні вікон, ні дверей. В одну кімнату увібгали 54 чоловіки. Ми стояли в черзі, аби хоч на хвилюк присісти. Згодом почали виносити трупи... Насамперед гинули хворі й діти. Я просто дивом тоді врятувалася.

А в травні 1942-го нас усіх зігнали у Манівецький ліс - у табір між селом Манівці і селом Росолівці. Сюди доправили євреїв із навколишніх сіл і містечок із трьох районів області. Й почалися криваві оргії-розстріли. Було вбито більше трьох тисяч чоловік. У мене, як зачаровану, куля не влучила. До темряви я лежала, як мертва, між трупами, а вночі вибралася з ями й отак дивом знову врятувалася...».

В архіві Хмельницької обласної благодійної організації Хесед-Бешт можна прочитати: «Втрати могли б бути меншими, якби не такою масовою була єврейська покірливість. Адже організація в гетто була в руках органів самоуправління (юденратів), які дуже

III всеукраїнська науково-практична конференція

вірно служили фашистам – виганяли заручників і в'язнів на роботи, збирали гроші й коштовності, запопадливо забезпечували встановлений нацистами порядок. Наприклад, Айзенберг Михайло Матвійович (народився у селі Малі Юначки Антонінського району Кам'янець-Подільської області), проживаючи на тимчасово окупованій німцями території в м. Красилів та перебуваючи в місцевому гетто в 1941-1942 роках, увіходив до складу керівництва єврейської громади. Незважаючи на те, що всіх родичів і членів його сім'ї німці розстріляли, він, як шуцман, примушував євреїв, які були в гетто, віддано працювати на фашистів, жорстоко бив кожного, хто не виконував його розпоряджень чи відмовлявся через хворобу йти на роботу. Разом із старостою єврейської громади Шером Елі Шльомовичем, секретарем громади Зельзбур Кльомою Елвічем цей самий нелюд-Айзенберг, цей фашистський лакуза відбирав у євреїв гроші, золото, інші цінності і здавав їх німцям.

Кац Мойсей Меєрович, його дружина Зарецька Бетя Піневна й двійко дітей утекли з Красилівського гетто й переховувалися у Мацюк Наталії Ільківни в с. Щиборівка Красилівського району.

«...Уночі я прийшла до свого села Кузьмин, - продовжувала Фаїна Грубер. - Там у моєї сестри раніше жили мої діти. По дорозі мене ввіймали поліцаї, кинули в камеру й погрожували публічно повісити. Але, дякуючи добрим людям, мені вдалося й звідти вирватися. Забігла до найближчої хати до своєї знайомої Дарії Арсенівни Ковбасюк. Я ховалась там при кожній нагоді. Господиня приходила щодня до хліва з відром, наче приносила худобі їсти. А насправді несла на денці відра яку-небудь поживу мені, хоч сама дуже бідувала.

Але згодом перебувати в Дарії Ковбасюк стало небезпечно, бо німці почали дуже принюхуватись. Коли ми прощалися, вона одягнула мене в «кузьминський» одяг, дала хрестик, окраєць хліба, перехрестила - і я пішла. Безмежно добре серце цієї жінки я повік не забуду. Знаю, що проживала Дарія ще донедавна в селі Воронківці Старокостянтинівського району у своєї дочки.

- Пізно вночі, - вела далі свою розповідь Фаїна Грубер, - я добралася в сусіднє село Баглаї Старокостянтинівського району. До війни я там учителювала і жила на квартирі у Федора Петровича й Антоніни Филімонівни Мартинюків. Вони навіть не одразу

впізнали мене - настільки я була зморена голодом і ледве говорила, тож мене повели на горище, бо в хаті на постой були німці.

У тих же Баглаях жила сім'я Петра Сафоновича та Ольги Власівни Кизюнів. Я їм передала звістку, що переховуюсь від німців, що мені треба якось добратися до партизанів. А без німецького документа - «аусвайсу» - нікуди не підеш. І тоді Ольга Власівна взялася влагодити цей мій клопіт. На щастя, з полону якраз тоді повернувся її брат. Він умів підробляти печатки. Але де взяти бланк? І тут я згадала ще одного хорошого чоловіка. Він працював секретарем сільради. Він уважно вислухав мене і тільки скрушно зітхнув: «Ой, боюся, що за тебе я свою голову віддам...». І приніс таки мені бланк! Так я стала техробітницею школи Савчук Ганною Михайлівною. А за голову єврея у газеті обіцяли 10 тис. крб. і цінний подарунок!

Тож кожен зрадник намагався видати й продати будь-котрого єврея, тому надалі залишатися в селі я вже не могла.

Треба було негайно діставатися до партизанів. Я йшла лісами, а вночі ночувала в полі - у скирдах. Коли майже добулася до села поблизу Житомира, одного разу від безсилля задрімала так, що геть втратила лік часу. Аж раптом чую дитячі голоси:

- Тьотю, прокидайтеся. Німців у селі нема. Ми вас заведемо до хати й нагодуємо.

Добрі люди мені співчували, але ніхто до хати не пускав. Боялися... А тут така приємна несподіванка! Дійшла я з дітьми до того далекого хутора й зустріла там чудових приязних людей - сім'ю Горчаків - Петра Семеновича й Антоніну Сидорівну. Вони мали своїх четверо дітей, а я стала п'ятою. Я важко захворіла. Привезли до мене фельдшера. Прийомна мама, так я її називаю, поставила мені банки. Прийомна сестра Зіна носила їсти, а прийомний батько зв'язав мене з партизанами. Й коли я вже покидала цих добрих людей, Антоніна Сидорівна пошила мені спідничку, дала хліба на дорогу, поцілувала й сказала мені, що двері їхньої хати завжди для мене відчинені. Я не раз згадую її й плачу...».

Після звільнення Житомирщини від німецько-фашистських окупантів я допомагала санітарам у госпіталі перев'язувати поранених. Під час обстрілу мене саму важко поранило в ногу й оглушило. Відтоді я не чую на одне вухо. В селі Половецьке мене виходили. Тут 7 лютого 1944 року відкрили школу.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Я викладала німецьку мову в 7-му класі - без підручників і зошитів. У військовій частині діставала газети, ночами з них виготовляла блокноти й так навчала дітей. Усю заробітну платню віддавала фронту. Жила на одній печеній бараболі, без хліба й солі. Цілих два роки підряд була головою піонерського табору для дітей-сиріт. Неодноразово відзначалася грамотами Житомирського обласного управління освіти. Потім учителювала в школах м. Старокостянтинова.

Здавалося, що я однісінька з Красилівського гетто залишилася живою. Старший брат Йосип, лейтенант військ зв'язку, 1941-го року пішов із Києва на фронт і 1942-го року загинув.

Меншого брата Михайла на гірку біду ще в Кузьміні схопили поліцаї. Що з ним сталося - не знаю...

Сестра Броня працювала в колгоспі ланковою єврейської ланки з вирощування цукрових буряків. До війни разом із кузьминськими орденоносицями-п'ятисотенницями їздила до Вінниці на наради передовиків сільського господарства. Нагороджувалась Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, цінними подарунками, обиралась депутатом Кузьминської сільської ради. Похована на кладовищі у селі Кузьмин.

Щороку ми зі земляком Карманом, який живе у Києві, приїжджаємо на місце жахливої трагедії у Манівецькому лісі, кладемо квіти до обеліска і згадуємо своїх родичів. А нещодавно знайшовся ще один в'язень Красилівського гетто, якому колись вдалося утекти від розстрілу, - Вайнер Аркадій Петрович. Останні роки він проживав у Бершаді Вінницької області.

Не можна обминути увагою й те, що в Латвії вийшла у двох томах «Книга спасіння», куди увійшли й спогади Фаїни Грубер, де подано великий список жертв нацизму, світлини «праведників світу». У цій книзі автор Коваль із великою шаною звертається до Фаїни Грубер: «Ваши сведения очень ценны - я их использовал в книге. Все это будет очень полезно для истории. Вы - икона народа, на Вас молиться надо. И я молюсь, чтобы Бог вознаградил Вас за Вашу светлую, кристально чистую героическую жизнь».

Світ і справді не без добрих людей. Завдяки високій гуманності й людяності українців я вижила, врятувалася приречена на смерть учителька-єврейка Ганна Грубер. Більше двадцяти моїх рятівників стали для мене рідними людьми, найдорожчою родиною. У Києві 29 січня 1995 року відбулася їхня зустріч у посольстві Ізраїлю, де всі

вони одержали дипломи й медалі «Праведник світу». Там я дала інтерв'ю представникові Каліфорнії США, де він написав: «Спасибо за Ваш неограниченный вклад, за Ваше мужество, за Вашу душевную мудрость. Вы дали поколениям возможность ощутить свою личную связь с историей. Люди смогут увидеть лица, услышать голоса, узнать об их судьбах».

Немає вже на світі Фаїни Михайлівни Грубер, а пам'ять про неї і досі жива серед красилівчан.

УДК 027.52(477.43)

*Віктор Прокопчук,
м. Дунаївці
Олена Айвазян,
м. Хмельницький*

БІБЛІОТЕКИ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО РАЙОНУ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ (70-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті досліджується діяльність Старокостянтинівської районної бібліотеки в період розбудови централізованої бібліотечної системи в 1970-і рр.

***Ключові слова:** Старокостянтинів, районна бібліотека, централізація, централізована бібліотечна система, книга, фонд, читач, книговидача.*

Характерними рисами бібліотечної справи в Україні другої половини ХХ століття є розвиток мережі публічних (тоді масових) бібліотек, масове будівництво бібліотечних споруд, запровадження централізованого управління бібліотечною справою, підвищення кваліфікації бібліотечних працівників через навчання у бібліотечних вишах, культурно-освітніх училищах, на бібліотечних курсах, посилення науково-методичної роботи, а також накопичення у фондах великої кількості російськомовної літератури, заідеологізованість роботи бібліотек.

З метою кращого забезпечення населення книгою наприкінці 60-х років в СРСР розпочалася централізація бібліотечної справи. У травні 1969 р. прийнято «Положення про порядок організації масових бібліотек в Українській РСР». В основу документа були

III всеукраїнська науково-практична конференція

покладені «Основні положення організації єдиної мережі масових бібліотек у містах та поселеннях міського типу», розроблені Міністерством культури 1968 року. Головною метою організації єдиної мережі масових бібліотек визнавалося створення якнайкращих умов для бібліотечного обслуговування дорослого та дитячого населення, а також більш ефективного використання державних коштів, що витрачалися на бібліотечну справу [1, с. 415]. Процес централізації бібліотек Хмельницької області досить детально розглянутий у монографії авторів даної статті [2, с. 190-224].

Метою цієї публікації є аналіз діяльності бібліотек Старокостянтинівського району Хмельницької області в період централізації бібліотечної справи.

На початку 70-х років минулого століття на виконання спільної постанови облвиконкому та облпрофради «Про упорядкування, дальший розвиток мережі масових бібліотек та поліпшення бібліотечного обслуговування міського населення області» продовжувалась робота з упорядкування мережі бібліотек у містах та селищах міського типу, формування фондів книгозбірень-основи інформаційного потенціалу кожної бібліотеки. Комплектування фондів здійснювалось на основі тематичних та оперативних планів комплектування та культурно-економічного профілю області. На початку 1970 року книжковий фонд державних бібліотек області перевищував 1 млн. прим. За рік до бібліотек області надійшло понад 417 тис. прим., у середньому по 37 тис. прим. на кожну районну, по 24,8 тис. на міську і майже по 7 тис. на сільську книгозбірні [3, арк. 8-9]. Найменше нових книг надходило до села. Для покращення комплектування сільських бібліотек в області щорічно залучались додаткові кошти з культфондів колгоспів (у середньому- по 80 крб. на одну бібліотеку), що не могло якісно вплинути на розвиток фонду.

1970 року бібліотечна мережа Старокостянтинівського району з 75 книгозбірень займала 3-є місце в області, попереду були Кам'янець-Подільський (99 бібліотек) і Красилівський (78) райони, по наповнюваності фонду-6-е, по читачах та книговидачі-5-е. 71 населений пункт з 98 обслуговувались стаціонарними бібліотеками, 27 - нестаціонарними формами обслуговування: 11 - філіалами, 7 - пересувками і 9 - пунктами видачі. Значну допомогу надавали книгоноші, які обслуговували 1291 читача. 27 сільських

Історія міст і сіл Хмельниччини

бібліотек району мали читальні зали на 599 місць. При 22 сільських бібліотеках працювали кімнати юного читача [4, арк. 353-354]. Обслуговуванням населення книгою займались і бібліотеки інших відомств - навчальні, профспілкові тощо.

Дані про читачів та книговидачу за 1971 р. по бібліотеках різних відомств Старокостянтинівського району [5, арк. 364]:

Типи бібліотек	Бібліотек	Читачів	Книговидача
Районна для дорослих	1	3408	69574
Міська для дорослих	1	1417	28784
Дитячі	2	4184	129381
Сільські	72	51195	1025201
Профспілкові	4	662	14025
Відомчі	2	48	395
Навч. закладів	1	-	-
Шкільні	55	14287	286115
Разом	138	75201	1553475

1972 року мережу масових бібліотек Старокостянтинівського району вже складала 76 бібліотек: 72 сільські книгозбірні, 2 міських-дитяча і для дорослих і 2 районних бібліотеки для дітей та дорослих. Читачі досить активно використовували МБА, зокрема 1972 року отримали 368 прим., в інші бібліотеки району на замовлення надіслано 131 книгу. Загальна площа бібліотечних приміщень по району складала 4016 кв. м. (в середньому 52,8 кв. м. на бібліотеку, що не відповідало нормі, лише 26 бібліотек мали читальні зали [6, арк. 26, 40]. Фонд бібліотек Міністерств культури, становив 570,5 тис. прим., 57 тис. читачів за рік отримали понад 1 137,2 тис. прим., їх обслуговували 81 бібліотечний працівник. Слабкою була база технічних засобів-6 телевізорів, 5 магнітофонів, 5 програвачів і 27 фільмоскопів. 1972 року Березненська сільська бібліотека одержала нове приміщення, у стадії будівництва були клуби з бібліотеками в Григорівці, Немиринцях, Зеленцях, Киселях, Багляях [7, арк. 253]. У щорічних підсумкових наказах обласного управління культури бібліотеки

III всеукраїнська науково-практична конференція

Старокостянтинівського району відзначались серед кращих за охопленням читанням, змістовну пропаганду сільськогосподарської, суспільно-політичної та краєзнавчої літератури, керівництво читанням [8, арк. 1, 11, 17].

У бібліотеках району велися краєзнавчі картотеки, краєзнавча література виділена в окремі фонди, окремо вівся й облік книговидачі. У Хижняцькій сільській бібліотеці, наприклад, краєзнавчий фонд на початку 70-х рр. нараховував 5203 примірники, виділені на окремих стелажах, що сприяло їх популяризації і видач за рік 12819 прим., на базі цієї бібліотеки систематично проводилися заняття школи передового досвіду.

1972 року в районі проведено 294 заходи з краєзнавчої тематики, у тому числі 122 книжкові виставки «Історія нашого краю», «Наші знатні земляки», «Поділля в художній літературі», «Люди і справи нашого села», «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «Розквітай, наша Старокостянтинівщино», «Герої колгоспних ланів» тощо. У бібліотеках району нараховувалось близько 500 прим. довідкової літератури про Старокостянтинівщину. Це пам'ятки, покажчики, списки рекомендованої літератури. Окрім краєзнавчих картотек 18 бібліотек вели літописи села. Добре була налагоджена краєзнавча робота в Іляшівській, Огієвській, Ладжевській, Решнівській сільських бібліотеках, проводилися зустрічі з учасниками Другої світової війни, ветеранами праці. Районна бібліотека систематично надавала методичну і практичну допомогу в поліпшенні пропаганди краєзнавчої літератури [9, арк. 377]. З метою підвищення фахового рівня сільських бібліотекарів області з питань довідково-бібліографічної роботи на базі районної бібліотеки проводились практичні семінари [10, арк. 18-19].

Було чимало й проблем: низька книгозабезпеченість, особливо дитячою літературою сільських книгозбірень, недостатня пропаганда технічної літератури, низький відсоток спеціалістів у сільських книгозбірнях, мало «Бібліотек відмінної роботи» [11, арк. 4]. 1971 року 76 бібліотек таких бібліотек було лише 14 (18,4%), що значно нижче середнього показника по області – 25,2%.], 1975 року їх стало 19 (24%), однак середній показник по області теж збільшився до 30, 8% [12, арк. 15].

**Статистичні показники окремих видів бібліотек
Старокостянтинівського району напередодні централізації:**

Назва кількісного показника	Міська бібліотека		Районна бібліотека для дорослих		Сільські бібліотеки		Загалом по району	
	1972	1975	1972	1975	1972	1975	1972	1975
Площа (кв. м.)	108	108	154	454	3754	-	4016	-
Фонд	10268	18956	47345	47810	512915	485598	570528	552364
Читачі	1752	1711	3243	4257	51530	50048	56525	560160
Видано документів	33796	35169	66716	88658	1036639	1019634	1137154	1143461
Відвідування	9744	11180	22554	26057	-	-	438686	436954
Масові заходи	39	47	70	80	2831	3988	2940	-
Працівники	3	3	6	7	72	85	81	95
МБА: отримано/ відправлено	76/0	73/0	72/131	285/376	220/0	654/0	368/131	1012/376
Філіали	-	-	-	-	11	9	11	9
Пересувки	2	-	-	-	74	80	76	80

Новий імпульс подальшому реформуванню бібліотечної системи дала постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково – технічному прогресі» від 8 травня 1974 року, над виконанням якої бібліотечна спільнота працювала впродовж наступних більше десяти років. Вона й проголосила **курс на централізацію бібліотек**: *«Радам міністрів союзних і автономних республік, крайовим та обласним виконкомам рад депутатів трудящих провести в 1974-1980 роках централізацію шляхом створення на базі міських і районних бібліотек єдиної мережі із спільним штатом, книжковим фондом, централізованим комплектуванням і обробкою літератури»* [30, с. 360]. Це стосувалося як державних, так і профспілкових і відомчих бібліотек. Тому союзному міністерству культури доручалося розробити положення про централізацію державних масових бібліотек, методику їх переводу на нову систему, а профспілкам і міністерствам-заходи з централізації підвідомчих їм бібліотек.

3 лютого 1975 року на виконання постанови ЦК КПРС було прийняте «Положение о централизации государственных массовых библиотек». Вона задумувалася, як об'єднання бібліотек за адміністративно - територіальним принципом в єдине структурно - цілісне утворення для найбільш ефективного використання бібліотечних ресурсів району або міста. До складу ЦБС мали

III всеукраїнська науково-практична конференція

входити центральна районна (міська) бібліотека, районна (міська) бібліотека для дітей та бібліотеки, розташовані в межах адміністративного району (міста) на правах філій. Центральна бібліотека мала бути організаційно-методичним центром для бібліотек – філій з єдиним штатом, правом директора призначати і звільняти працівників, забезпечувати централізоване комплектування і обробку бібліотечного фонду, оперативне надходження нової літератури в усі підрозділи системи, вивчати потреби користувачів централізованої бібліотечної системи, організувати підвищення кваліфікації кадрів, узагальнювати і впроваджувати передовий вітчизняний і світовий досвід у практику роботи своєї ЦБС.

Ідея централізації бібліотек не є винаходом московського керівництва. По-перше, створення єдиних методичних засад бібліотечних технологічних процесів розпочалося за кордоном ще на початку ХХ ст. По-друге, з метою з'ясування ефективності і проблем, які треба було враховувати під час централізації, у 1971-1972 рр. в м. Севастополі вже проводився експеримент. 28 грудня 1972 року колегія міністерства культури УРСР з метою відпрацювання питань централізації стосовно певних категорій бібліотек поширила експеримент на міста Суми, Краматорськ, Кременчук, Борщівський на Тернопільщині, Овідіопольський на Одещині, Городоцький на Хмельниччині райони - і, навіть, село Мирогоща Дубненського району Рівненської області [30, с. 343]. Постанова, по суті, узаконила процес, що набирив сили.

Експеримент з централізації бібліотек Городоцького району дав базовий досвід для створення з безпосередньою участю відділів обласної бібліотеки для дорослих низки методичних матеріалів – положень, інструкцій: «Положення про систему каталогів, картотек районної централізованої бібліотечної системи», «Положення про відділ комплектування і обробки літератури центральної районної (міської) бібліотеки», «Примірною положення про зведений алфавітний каталог бібліотек централізованої системи», «Положення про алфавітний каталог бібліотеки-філіалу», «Положення про систематичний каталог бібліотеки-філіалу», «Примірною положення про центральний систематичний каталог центральної бібліотеки», «Інструкції по розстановці карток у систематичному каталозі, побудованому на нових таблицях ББК» та ін.

1975 року був прийнятий «Перспективний план розвитку бібліотечної справи в Хмельницькій області на 1976-1980 рр.», частиною якого став «План розвитку бібліотек Старокостянтинівського району». Планувалося покращити матеріально-технічну базу бібліотек району – завершити будівництво приміщень Харковецької та Ляtkівської бібліотек 1975 року, розширити приміщення ще 4-х сільських [13, арк. 17].

Планом також передбачався перехід бібліотек району на централізацію, зокрема очищення фонду, створення зведених каталогів, робота з кадрами. У відповідності з перспективним планом перехід бібліотек Старокостянтинівського району на централізоване обслуговування мав проходити протягом 1975-1977 рр., останніми перейти на централізацію 1977 року мали Шербанівська, Чехівська, Липківська, Олександрівська, Мшанецька, Ожарівська, Пишецька, Пиляківська, Карповецька, Яблунівська, Йосипівська сільські бібліотеки [14, арк. 210-224]. Так планувалося, а на практиці централізація була проведена за один рік.

Наказ Хмельницького обласного управління культури «Про переведення державних бібліотек Старокостянтинівського району на централізоване обслуговування» видано 26 березня 1976 року. У ньому зазначалося, що на виконання рішення облвиконкому № 253 від 22 жовтня 1974 року і постанови колегії Міністерства культури УРСР «Про затвердження централізованих бібліотечних систем державних масових бібліотек» (1975 р.) з 1 квітня 1976 року на централізоване бібліотечне обслуговування переводились державні масові бібліотеки Старокостянтинівського району, згідно структур і штатних розписів, затверджених Міністерством культури УРСР з віднесенням їх до IV групи по оплаті праці. Керівництво цим процесом покладалося на обласні бібліотеки для дорослих (Р. В. Нагорна) і дітей (Т. А. Александрова) та на районний відділ культури, які повинні були організувати перевід бібліотек на централізовану систему обслуговування читачів, укомплектувати та подати на затвердження їх штати до 2 квітня 1976 р. Районному відділу культури доручалося централізувати кошти всіх бібліотек, крім видатків на заробітну плату молодшого обслуговуючого персоналу і господарське обслуговування сільських і селищних бібліотек, які залишалися на бюджетах сільських рад, а також створити централізованим системам

III всеукраїнська науково-практична конференція

нормальні умови і забезпечити їх роботу в світлі вимог постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек в комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» (1974 р.) [15, арк. 133].

Основним методичним центром для бібліотек Старокостянтинівського району залишилася районна бібліотека, яка і стала Центральною районною бібліотекою (ЦРБ) Старокостянтинівської централізованої бібліотечної системи (ЦБС). Вона була заснована з ініціативи громади міста ще 1913 року і зареєстрована як приватна на ім'я її власника Векслера, а наступного року її офіційно затвердили як громадську з платним працівником. Книжковий фонд 1918 року нараховував 2 тис. прим. Але в роки Другої світової війни він був знищений. Бібліотека відновила свою роботу 1944 року, статус районної міська бібліотека для дорослих отримала 1949 року. 1965 року їй присвоєно звання «Бібліотека відмінної роботи». 1976 року стала Центральною районною бібліотекою, яка об'єднала 79 бібліотек-філіалів в єдину ЦБС. 1980 року книгозбірня перейшла в нове приміщення [16].

На початку 70-х років районна бібліотека для дорослих обслуговувала за єдиною реєстрацією 2730 читачів, 12,4% від 22 тис.

всього жителів міста. Серед читачів основну групу - 38% склали представники партійного та радянського активу, 31,5% - студенти-учні, 19,9% - робітники. Середнє відвідування бібліотеки становило 7 чоловік на день.

Основним напрямком в обслуговуванні користувачів було керівництво читанням. Зокрема для окремих читачів-керівників місцевих підприємств склалися пам'ятки читання: «Господарювати економно, грамотно, розумно», «НОП-веління часу» тощо. Активним читачем був М. І. Лук'янов, який став читачем ще учнем 9-го класу. Після армії цікавився книгами зі спеціальності, за 1972 рік прочитав 73 книги різної тематики.

Значну увагу бібліотека приділяла і керівництву читанням молоді, перш за все навчала працювати з книгою і каталогами, користуватися відкритим доступом, бібліографічними матеріалами. Щороку проводились читацькі конференції «Що я прочитав за рік». Для молоді склали плани читання за темами: «Моя республіка», «Від мрії до відкриття», «Радіо-це дуже цікаво», «Подорож в світ хімії» тощо. Серед масових заходів для молоді популярними були «Сто професій-твоя одна», «Тиждень відкритих дверей», перегляди літератури, книжкові виставки на допомогу навчанню тощо. Для робітничої молоді-читацькі конференції, зокрема по книзі «Закон про мене і мені про закон», бібліографічні огляди («Дружбою ми здружені», «Гімн людині праці»), книжкові виставки.

Важливе місце в роботі бібліотеки займала пропаганда літератури, насамперед - суспільно-політичної. Проведення заходів «Навіки поєднав нас Ленін», «Цвіти і слався рідний край-союз республік непорушний», «Дружба народів, оспівана в радянській літературі», «Живи Україно, цвіти Україно-в Радянськiм Союзi сузір'я твоє», «Комунізм-це рівність всіх народів», «П'ятирічка на подвиг кличе» та ін., що свідчить про тотальну заідеологізованість діяльності книгозбірні.

Крім суспільно-політичної, працівники ЦРБ пропагували економічну, технічну, сільськогосподарську літературу: «Праця звеличує людину», «Робітник-творець технічного прогресу, «За здоровий побут» тощо. Окремо велася статистика про видачу літератури з матеріалістичного світогляду, підвищення кваліфікації, естетичного виховання. Загалом за 1972 рік районною Старокостянтинівською бібліотекою проведено 173 просвітницькі

III всеукраїнська науково-практична конференція

масові заходи: 50 книжкових виставок, 33 огляди літератури, 10 читацьких конференцій, 5 вечорів книг, 2 усні журнали, 31 колективне обговорення, 6 днів бібліографії, 8 народних читань, складено 28 бібліографічних списків.

На загальних зборах читачів обиралась бібліотечна рада, яка складалася з 11 чоловік. Впродовж року проводилось 4 засідання ради. В активі бібліотеки було понад 70 чоловік. На громадських засадах працювали курси з підготовки бібліотекарів для сільських книгозбірень. Зокрема 1972 року підготовлено 12 чоловік, з яких 8 працювали у сільських бібліотеках району.

У штатному розписі Старокостянтинівської районної бібліотеки було 6 посад: завідувача Радчук В. П., зав. абонементом Онищук А. Л., зав. читальним залом Епельфельд Ф. М., методисти Рев'юк Ф. С. і Ярош Л. Н., бібліотекар Бортнік Н. В. Був досвідчений колектив, середній стаж якого становив 18,3 роки, 3 працівники мали вищу освіту, з них 2 - вищу спеціальну, одна - незакінчену вищу і 2 середню-спеціальну. Вік працівників був від 30 до 49 років і становив в середньому 43 роки [17, арк. 336-354]. 1975 року колектив на половину оновився. Методистка Ярош Л. Н. очолила районну бібліотеку, Онищук А. Л. і Бортнік Н. В. залишилися на своїх посадах, методистами працювали Левашова Е. М. і Рудик Т. Г., бібліотекарем читального залу - Лисюк А. Т. [18, арк. 25].

Вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи району внесли її директори В. П. Радчук, Л. Н. Ярош, які керували книгозбіркою і сприяли розвитку бібліотечної справи в районі та області у 70-ті роки.

Василь Петрович Радчук очолював бібліотеку понад 23 роки (1950-1973 рр.), сприяв її відбудові, накопиченню фондів, підвищенню кваліфікації бібліотечних працівників району, організував рух за звання бібліотек відмінної роботи, бібліотек-тисячниць. 1964 р. був учасником Першого обласного з'їзду бібліотечних працівників. За його сприяння 1965 р. бібліотека отримала звання «Бібліотеки відмінної роботи» [19, с. 125]. Неодноразово відзначався в наказах обласного управління культури, як вмілий організатор методичної, інформаційно-бібліографічної та змістовної краєзнавчої роботи [20, арк. 3, 18].

Любов Никонівна Ярош очолювала бібліотеку в 1973-1980 рр. і відіграла важливу роль у її підготовці, проведенні та розбудові

Старокостянтинівської централізованої бібліотечної системи. За її керівництва 1977 р. розпочато будівництво нового приміщення центральної районної бібліотеки, завершене 1980 року [21, с. 126]. Сприяла формуванню об'єданого фонду, його використанню, впровадженню передового досвіду та роботі з кадрами - підвищенню їх професійних знань, відзначенню в «Книзі пошани бібліотечних працівників області», на обласній дошці пошани [22, арк. 28; 23, арк. 2; 24, арк. 2]. Неодноразово відзначалася в наказах обласного управління культури за змістовну роботу бібліотек ЦРБ [25, арк. 3].

Старокостянтинівська центральна публічна бібліотека і сьогодні залишається одним з найбільших книгосховищ району, інформаційним, просвітницьким, культурним центром Старокостянтинівської міської територіальної громади, а також інформаційно-методичним центром для 3 міських та 25 сільських бібліотек-філіалів та бібліотек інших відомств [26].

Централізоване обслуговування позитивно вплинуло на статистичні показники бібліотек району. За три роки централізованого обслуговування на 152 тис. прим. збільшився фонд, на 4,5 тис. - кількість читачів. Особливо популярним став МБА. Так 1980 року бібліотеками району було надіслано 845 замовлень і отримано 3349 видань [27, арк. 10].

Динаміка основних статистичних показників публічних бібліотек Старокостянтинівського району в другій половині 70-х рр. XX ст.:

Назва показника	1976	1977	1978	1979	1980
Мережа бібліотек	79	79	79	79	80
Фонд	562,2	638,2	669,0	714,6	756,3
Читачі	54,2	59,8	58,9	58,7	
Видача	1095,5	1251,2	1274,9		
Працівники	111	111	112	112	113

Варто зазначити, що усі книгозбірні району на вимогу Міністерства культури та наказів Головного літературного

III всеукраїнська науково-практична конференція

управління СРСР продовжували вилучати з фондів зазначені в листах видання. Так, зокрема, у 1976-му та 1979-му роках з фондів бібліотек вилучалися книги авторів О. Бердника, Б. М. Влестару, А. Т. Гладиліна, М. Р. Копитмана, Х. І. Мальтинського, В. П. Некрасова [28, арк. 1-18; 29, арк. 17, 43].

Отже процес централізації, не зважаючи на низький відсоток кваліфікованих працівників, подекуди незадовільну базу (40% бібліотек району знаходились в одній кімнаті), низьку забезпеченість дитячою літературою, цензуру та русифікацію фондів, все ж позитивно вплинув на розвиток бібліотечної справи в Старокостянтинівському районі. Значно покращився склад фондів та обслуговування населення книгою, поліпшилась інформаційна робота - у ЦРБ створено центральний каталог, видавались бюлетені нових надходжень і направлялись у бібліотеки-філіали, введена система індивідуальної та групової інформації, активізувалося задоволення запитів читачів через міжбібліотечний абонемент.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті: монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2009. 530 с.
2. Прокопчук В. С., Айвазян О. Б. Бібліотечна справа на Хмельниччині (1920-2023): монографія. Дунаївці; Хмельницький: Стрихар А. М., 2024. 416 с.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 728. 45 арк.
4. Там само. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 232. 390 арк.
5. Там само.
6. Там само. Ф. Р-3512, Оп. 1. Спр. 785. 41 арк.
7. Там само. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 232. 390 арк.
8. Там само. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 728. 45 арк.
9. Там само. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 232. 390 арк.
10. Там само. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 728. 45 арк.
11. Там само. Спр. 921. 17 арк.
12. Там само. Спр. 785. 41 арк.
13. Там само. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 270. 25 арк.
14. Там само. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 1008. 303 арк.
15. Там само. Спр. 982. 644 арк.
16. З історії Старокостянтинівської центральної публічної бібліотеки // Комунальний заклад культури "Централізована бібліотечна система"

Старокостянтинівської міської ради. URL: http://kniga65.blogspot.com/p/blog-page_16.html (дата звернення: 16. 10. 2025).

17. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 232. 390 арк.

18. Там само. Спр. 262. 421 арк.

19. Постаті бібліотечної пляяди. Директори бібліотек Хмельницької області: довідник. Хмельницький: Заколотний М. І., 2021. 196 с.

20. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 785. 41 арк.

21. Постаті бібліотечної пляяди. Директори бібліотек Хмельницької області: довідник. Хмельницький: Заколотний М. І., 2021. 196 с.

22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 262. 421 арк.

23. Там само. Спр. 296. 30 арк.

24. Там само. Спр. 307. 19 арк.

25. Там само. Спр. 277. 15 арк.

26. З історії Старокостянтинівської центральної публічної бібліотеки // Комунальний заклад культури "Централізована бібліотечна система" Старокостянтинівської міської ради. URL: http://kniga65.blogspot.com/p/blog-page_16.html (дата звернення: 16. 10. 2025).

27. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-4185. Оп. 2. Спр. 307. 19 арк.

28. Ф. Р-3512. Оп. 1. Спр. 1020. 37 арк.

29. Там само. Спр. 1147. 52 арк.

30. Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941-1984 / сост.: Л. И. Гольденберг, руковод. работы, А. С. Беляев, В. П. Колесников и др. Киев: Наук. думка, 1986. 564 с.

УДК 314.15(477.43)«2004-20055»

*Іван Романюк,
Олександр Вітюк,
м. Вінниця*

ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ У 2004-2005 РР.

У статті проаналізовано проблеми регулювання міграційних процесів на Хмельниччині у 2004-2005 рр. територіальними органами міграційної служби регіону. Розглянуто міграційні та імміграційні тенденції в області, їх вплив на внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну міграцію. Окреслено особливості роботи з біженцями та заходи протидії нелегальній міграції.

Ключові слова: біженці, громадянство, еміграція, імміграція, міграція, нелегальна міграція, мігрант, Хмельниччина.

III всеукраїнська науково-практична конференція

На сучасному етапі розвитку української державності аналіз ретроспективного досвіду управління міграційними процесами набуває особливого значення для розуміння логіки формування національної безпеки нашої держави. Період 2004–2005 рр. став переломним етапом в історії України, позначеним не лише масштабними суспільно-політичними трансформаціями, а й суттєвими змінами у векторах соціальної мобільності населення та структурних змінах діяльності територіальних органів міграційної служби.

Хмельницька область, яка традиційно характеризувалася високою інтенсивністю трудової міграції та аграрно-індустріальною структурою економіки, у цей період зіткнулася з комплексом проблем, що потребували оперативного реагування з боку територіальних органів міграційної служби. Питання регулювання міграційних потоків на регіональному рівні в умовах політичної нестабільності та зміни управлінських еліт залишається недостатньо вивченим аспектом вітчизняної історії та державного управління.

Поза увагою дослідників досі залишається питання впливу адміністративної реформи та ротації кадрів у 2004–2005 рр. на якість надання адміністративних послуг міграційного характеру на Хмельниччині. Потребує детальнішого вивчення динаміка нелегальної міграції через регіон у зазначений період, а також ефективність реалізації обласних програм підтримки зайнятості населення як засобу стримування зовнішньої міграції.

Серед сучасних істориків та дослідників, які займалися окремими аспектами становлення та розбудови державних міграційних органів, слід відзначити В. Пекарчука [1], який розкриває історичні аспекти формування міграційної політики в Україні, аналізує діяльність державних органів у сфері міграції, зокрема в контексті етнонаціональної політики та забезпечення прав біженців. У аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку», автором якої є О. Малиновська [2], висвітлюються проблеми законодавчого та інституційного забезпечення міграційної політики України та відповідність європейським стандартам. Фактичний матеріал до вивчення міграційних процесів після проголошення незалежності України також міститься у дослідженнях Д. Голобородька [3], Д. Гуріна [4]

та В. Посмітної [5]. Аналіз праць згаданих дослідників репрезентує широкий спектр концептуальних підходів до вивчення міграційних процесів.

Джерельною базою нашого дослідження є справи фонду «Відділ міграційної служби у Хмельницькій області Державного комітету України у справах національностей та релігій, м. Хмельницький» (Ф. Р-6519), що зберігаються в Державному архіві Хмельницької області.

Відповідно до наказу Державного комітету України у справах національностей та міграції від 27 липня 2004 р. № 36 «Про заходи щодо створення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі» [6, арк. 1–2], з метою забезпечення виконання постанови Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2004 р. № 700 «Про утворення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі» було затверджено Положення управління (відділи) міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (далі – Положення) та утворено з 01 січня 2005 р. управління (відділи) міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. У Хмельницькій області було утворено Відділ міграційної служби у Хмельницькій області (далі – Відділ). Відділ отримав пряме підпорядкування Державному комітету України у справах національностей та міграції та став, відповідно, його територіальним органом у регіоні.

Впродовж 2004–2005 рр. у Хмельницькій області продовжувався відтік населення з території регіону за рахунок міжрегіональної та міждержавної міграції. В область у 2004 р. прибуло 24882 особи, а вибуло 27571. Від'ємне сальдо склало 2689 осіб, що на 143 особи більше ніж у 2003 р. Емігрували за межі області, як правило, люди працездатного віку та спеціалісти з вищою і спеціальною освітою. Як наслідок, зберігалась стійка тенденція до зменшення населення за рахунок міграційних процесів майже у всіх містах і районах області, крім міст Хмельницького, Нетішина, Славути і Кам'янець-Подільського, де спостерігався незначний приріст населення за рахунок студентів та приватних підприємців [7, арк. 13].

Незначне позитивне сальдо було у міжрегіональних імміграційних потоках. У 2004 р. у регіон прибуло 8429 осіб, вибуло 10952 особи. Від'ємне сальдо становило 2523 особи. Основні

III всеукраїнська науково-практична конференція

еміграційні потоки з області були спрямовані майже у всі регіони України, окрім Житомирської, Одеської, Сумської, Тернопільської і Херсонської областей, з якими спостерігалось незначне позитивне сальдо. Найбільше осіб виїжджало з області до м. Києва, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську, Рівненську і Харківську області, що в основному було пов'язано з відтоком молоді до навчальних закладів та пошуку роботи. На території області постійно проживали 1613 іноземних громадян та осіб без громадянства [8, арк. 14]. З них, 37 осіб отримали дозвіл на працевлаштування (іммігранти), 944 особи прибули у приватних справах, а 96 осіб перебувало у службових справах. По країнам походження іноземних громадян відзначимо, що на першому місці були громадяни Російської Федерації – 692 особи, Молдови – 164 особи, Білорусі – 53, Азербайджану – 82, інші – 403 [9, арк. 15].

Завдяки співпраці відомств щодо посилення контролю та упередження проникнення та транзитного перевезення груп нелегальних мігрантів територією області, було виявлено та затримано 199 нелегальних мігрантів, переважна більшість із яких вихідці з Кавказького регіону, затримано 5 організованих груп нелегальних мігрантів у кількості 84 особи, які були вихідцями з країн Середньої Азії та Близького Сходу. У поточному році було започатковано практику видворення у примусовому порядку за рахунок бюджетних коштів порушників встановлених правил перебування іноземців з країн учасників СНД. Зокрема, серед видворених нелегальних мігрантів 19% становили громадяни Російської Федерації (33 особи), 18% – громадяни Китаю (31 особа), 16% – громадяни Азербайджану (27 осіб), 15% – громадяни Індії (25 осіб), 8% – громадяни Грузії (13 осіб), по 6% – громадяни Вірменії (11 осіб), Молдови (10 осіб), 3% – громадяни Пакистану (6 осіб) [10, арк. 16].

У 2005 р. суттєвих змін в міграційній ситуації області не відбулось. Однак, тенденція до скорочення населення за рахунок міграційних процесів зберігалась.

Протягом року в область прибуло 22839 осіб, у тому числі, з інших країн світу 609 осіб: з країн СНД – 567 осіб, країн Балтії – 5, країн далекого зарубіжжя – 37 осіб; 7843 особи – із областей та міст України. В інші держави світу з області вибуло 621 особа [11, арк. 5]. Міське населення регіону збільшилось на 256 осіб, а сільське населення скоротилось на 3226 осіб.

Варто відзначити внутрішньорегіональної міграції. По містах (районах) міграційні потоки характеризувались наступною динамікою: у м. Хмельницький прибуло 1154 осіб, вибуло 732 особи; до м. Нетішина прибуло 142 особи, вибуло 118 осіб; м. Славута збільшилось на 11 осіб, а м. Старокостянтинів – на 5 осіб [12, арк. 6].

Робота з біженцями та шукачами притулку перебувала в центрі особливої уваги територіальних органів міграційної служби. Станом на 30 грудня 2005 р. на обліку у Відділі перебувало 52 біженці, з них 18 неповнолітніх [13, арк. 7]. З них, подали заяви на отримання громадянства України 12 осіб (6 громадян Афганстану, 5 – Азербайджану та 1 з Ефіопії). Довідки для вступу до громадянства України отримали у Відділі 12 біженців, а 10 з них вже отримали статус громадянина України. Важливим аспектом діяльності Відділу у даному напрямку залишалась методика розгляду заяв про надання статусу біженця та підготовка письмових висновків на основі співбесід із заявниками та залученням, за необхідності, перекладачів, для об'єктивної ідентифікації осіб, які є шукачами притулку.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ключовою проблемою регулювання міграції у 2004–2005 рр. в області стала інституційна нестабільність, зумовлена політичною трансформацією в країні. Зміна владної вертикалі після подій кінця 2004 р. призвела до тривалої адаптації територіальних органів Хмельниччини до нових управлінських вимог. З'ясовано, що Хмельницька область у зазначений період залишалася одним із лідерів серед регіонів України за інтенсивністю зовнішньої трудової міграції. Основною проблемою було домінування стихійного, нерегульованого виїзду населення за кордон. Територіальні органи міграційної служби не мали дієвих механізмів моніторингу реальних масштабів відтоку трудових ресурсів. Доведено, що регулювання міграційних потоків у цій сфері носило переважно реєстраційний, а не стимулюючий чи захисний характер, що посилювало ризики соціальної незахищеності трудових мігрантів–хмельничан.

У 2004–2005 рр. територіальні органи міграційної служби та органи внутрішніх справ зіткнулися з проблемою специфічної нелегальної міграції, коли іноземці прибували за туристичними чи комерційними візами, але фактично залишалися в регіоні для

незаконної трудової діяльності. Виявлено низьку ефективність міжвідомчої координації у сфері контролю за дотриманням правил перебування іноземців, що створювало сприятливі умови для формування тіньових сегментів регіональної економіки. У регіоні фактично була відсутня розвинена інфраструктура для соціальної адаптації біженців. Гуманітарний аспект діяльності територіальних органів міграційної служби часто нівелювався через брак цільового фінансування та кваліфікованих кадрів соціального профілю.

Проблеми регулювання міграційних процесів на Хмельниччині у 2004–2005 рр. мали комплексний характер і були зумовлені як загальнодержавними політичними чинниками, так і локальною економічною специфікою регіону. Період позначився переходом від жорсткого адміністративного контролю до пошуку нових моделей управління, який відбувався в умовах інституційного дефіциту та правової невизначеності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х років. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*. 2016. № 1 (80). С. 36–45.
2. Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку. К : НІСД, 2010. 32 с.
3. Голобородько Д. До питання компетенції Державної міграційної служби України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць*. 2013. № 3 (67). С. 157–163.
4. Гурін Д. Правовий статус Державної міграційної служби в забезпеченні реалізації державної політики у сфері міграції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 144–148.
5. Посмітна В. Державна міграційна служба України як суб'єкт забезпечення адміністративної правосуб'єктності мігрантів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. 2022. С. 87–93.
6. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–2.
7. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 13.
8. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 14.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 15.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 16.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-6519. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7.

УДК 377.3:7(477.43)

*Катерина Івахова,
м. Хмельницький*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Витоками закладу стала Кам'янець-Подільська музпрофшкола, технікум політосвіти (1930-1947 рр.), технікум підготовки культурно-освітніх працівників (1947-1961 рр.), культурно-освітнє уч-ще (1961-1990 рр.), уч-ще культури (1991-2009 рр.), коледж культури і мистецтв. (2009 р.).

За роки існування коледж підготував понад 8 тисяч спеціалістів в галузі культури та мистецтва. Серед них – випускники, що займали високі державні посади, керували розвитком культури в області та за її межами, відзначені високими званнями та нагородами, мали значні досягнення у науковій діяльності та виконавській майстерності, очолювали відомі мистецькі колективи.

В історію коледжу свою сторінку вписав кожен з його директорів: Комінек З. Р., Фещук М. Г., Ткачук А. Г., Легкобит П. О., Юрчишин І. С., Обельчак А. Р., Станішевська Є. К., нині діючий керівник Нижник Сергій Васильович.

Слід згадати добрим словом велику когорту талановитих викладачів, які присвятили своє життя навчанню та вихованню культурно-мистецьких кадрів. Це заслужені працівники культури України Анатолій Обельчак, Євгенія Станішевська, Руслан Нелобов, Анатолій Лис і Микола Олексійчук, а також викладачі різних років: Михайло Семенов, Сергій Носик, Юрій Попов, Михайло Миронюк, Іван Старий, Гнат Трофанчук, Микола Орусь, Анатолій Федоров, Лілія Старова, Микола Рижий, Іван Городиський, Ванда Скорохатова, Ігор Краєв'янов, Костянтин Голубовський, Ярослав Микитин, Сергій Федорчук, Юрій

III всеукраїнська науково-практична конференція

Баландін, Петро Гаврилюк, Микола Коваль, Віктор Передерій, Діна Білявська, Валерій Форкун, Марія Горбатюк, Володимир Доліба, Тетяна Нікуляк, Ольга Сорока, Поліна Тараненко, Ангеліна Чиненкова, Валентина Баранова, Людмила Мамаєва, Олександр Сураєв, Володимир Старий, Володимир Гребенюк, Віктор Корчук, Владлен Філонов, Василь Гах, Олександр Царук, Степан Стаднік, Ганна Кутішевська, Лідія Остапок, Тетяна Ляшук, Наталія Яворницька, Ніна Городецька, Емілія Краєвська, Олександра Павлюк, Софія Нікітюк, Володимир Гермак, Віктор Савінський, Валентина Булаєнко, Олена Москвічова, Людмила Казимірчук, Ольга Козак, Людмила Деркач. В багатьох з них всього один запис у трудовій книжці. В училищі працювали сімейні пари музикантів: Борис та Зінаїда Слюсар, Марія та Петро Швець, Ніна та Анатолій Лис, Ольга та Микола Ушови, Олена та Анатолій Геплюки, Раїса та Ілля Соловей, Світлана та Олексій Грек, Василь та Ганна Святловські, Неля та Ігор Жданюки, Тетяна та Руслан Нелюбови, Інна та Віктор Червінські, Валентина та Борис Дерікоз, Олександра Кучерява та Павло Сопіга, Ольга та Ярослав Шульс, Ольга та Володимир Чорнобиль.

Сьогодні загальний контингент студентів складає 260 осіб. Основним завданням коледжу була підготовка фахівців для культурно-мистецької галузі регіону, забезпечення умов гармонійного розвитку особи, реалізація творчих обдарувань, виховання фахівця якісно нового типу, який зможе поєднувати фахову майстерність, компетентність та головні якості громадянина держави України.

Підготовка фахівців галузі знань 0201 «Культура» спеціальності 5.02010401 «Народна художня творчість» освітньо-кваліфікаційного рівня «Молодший спеціаліст» в коледжі здійснювалася по спеціалізаціях:

025 Музичне мистецтво; Музичне мистецтво естради. 028 Менеджмент соціокультурної діяльності:

- народне інструментальне мистецтво (духові інструменти, народні інструменти);

- народне пісенне мистецтво.

Навчаючись в коледжі, здобувачі освіти отримували кваліфікацію «Артист оркестру (ансамблю), керівник оркестру (ансамблю), хору, викладач мистецьких шкіл».

Навчально-виховний процес забезпечували 94 викладачі, у тому числі 3 кандидати наук, 1 заслужений працівник культури України, 1 заслужений діяч мистецтв України, 12 відмінників освіти України, 24 викладачі-методисти, 7 ст. викладачів та 15 викладачів вищої категорії.

Яскравою сторінкою історії української музичної культури на теренах Поділля стала багатолітня (з 1962 р.) праця визначного хорового диригента і педагога, заслуженого працівника культури України, засновника та художнього керівника академічної хорової капели «Гомін» Миколи Олексійчука. М. Олексійчук – унікальна особистість, якій притаманні висока музична культура, блискуча диригентська майстерність, довершене володіння виконавським вокально-хоровим процесом та особливий дар до втілення художніх концепцій. Йому властиві глибоке знання природи людського голосу, надзвичайно тонкий музичний слух, особливий дар щодо створення особливої темброво-динамічної палітри, образності та жанрово-стильових ознак хорового твору. М. Олексійчук був одним із найкращих інтерпретаторів хорової музики М. Леонтовича на теренах Поділля. Підготував низку концертних програм з творів композитора: «Дударик», «Піють півні», «Котилася зірка», «Пряля», «Мала мати одну дочку», «Зашуміла ліщинонька», «Ой з-за гори кам'яної», «Льодолом» та ін. Під керівництвом Миколи Олексійчука хорова капела «Гомін» провела більше 200 концертів, у репертуарі якої звучали українські народні пісні, українська та зарубіжна класика. Понад 60 випускників класу диригування М. Олексійчука закінчили навчання в інститутах культури, консерваторіях.

Відповідно до рішення Акредитаційної комісії (прот. № 125 від 26. 04. 2017 р. та № 126 від 03. 07. 2017) коледж визнано акредитованим за I рівнем. Освітня діяльність в коледжі здійснювалась за денною та заочною формами навчання на основі базової та повної загальної середньої освіти.

Відповідно до листа МОН України «Про організацію освітнього процесу» навчально-освітній процес відбувається в денній та заочній формі.

Заклад приймає абітурієнтів:

III всеукраїнська науково-практична конференція

- на основі БЗСО (9 класів загальноосвітньої школи) – на 1-й курс на повний курс навчання (3 роки 10 місяців) з одночасним здобуттям повної загальної середньої освіти;

- на основі ПЗСО (11 класів загальноосвітньої школи) – на 1-й курс зі скороченим терміном навчання (2 роки 10 місяців);

- на основі ПЗСО (11 класів загальноосвітньої школи) – на 2-й курс в кількості вакантних місць державного замовлення на попередній навчальний рік, на повний курс навчання (2 роки 10 місяців).

Підготовку фахівців здійснювали 12 циклових комісій за спеціальностями та спеціалізацією: 028 «Менеджмент соціокультурної діяльності» (Народне. пісенне мистецтво; Народне інструментальне. мистецтво (народні інструменти); Народне інструментальне мистецтво (духові інструменти); 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», 024 «Хореографія.», 025 «Музичні інструменти», 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація».

З 2016 р. коледж здійснював підготовку спеціалістів за напрямком 02 Культура і мистецтво, у т. ч. : 025 Музичне мистецтво (сертифікат про акредитацію : серія КК № 23000328, виданий 12 лютого 2018 року).

До циклової комісії нар. інстр. мистецтва (нар. інстр.) входили: Червінська І. Є. (гол. комісії), Царук О. П., Корольчук С. В., Бойко В. В., Швець А. П., Бачинський Д. П., Стуговець Я. П., Доліба В. В., Рудик А. В., Корчук В. М., Грек О. О., Червоногородський І. І., Головатюк М. О., Передрій В. В., Грек С. П., Крапівная Г. Г., Вакар Л. В. Циклова комісія забезпечувала виклад. дисциплін : спеціальний музичний інструмент: бандура, баян, акордеон, балалайка, кобза, домра, цимбали, скрипка, гітара, сопілка, диригування та читання партитур, оркестровий клас та диригентська практика, вивчення оркестрових інструментів, інструментознавство та інструментовка, методика роботи з оркестром, методика акомпанементу, основи диригування, музичні інструменти, навчальна практика зі спеціалізації. До циклової комісії народного інструментального мистецтва (дух. інстр.) входили: Остап'юк Л. М. (гол. комісії), Ковальський Р. І., Сопіга П. Д., Шульс Я. В., Гермак В. Б., Раїнчук Д. В. Циклова комісія

забезпечувала викладання дисциплін: спеціальний музичний інструмент, диригування та читання партитур, оркестровий клас та диригентська практика, вивчення оркестрових інструментів, інструментознавство та інструментовка, методика роботи з оркестром, практичні заняття з ремонту духових інстр., навч. практика зі спеціалізації. У складі циклової комісії муз. мистецтва естради працювали: Пшинешнюк С. С. (гол. комісії), Червоногородський І. І., Хімич О. В., Виниченко Н. В., Свідерський М. О., Столаба Т. В., Мечак Л. М., Панчук Б. Є., Тітов О. М. Циклова комісія забезпечувала викладання спец. дисциплін (спец. клас): гітара, синтезатор, акордеон, ф-но, бас-гітара, ударні інстр., скрипка, оркестровий клас, методико-виконавський аналіз пед. репертуару, аранжування, методика роботи з кол-м, інструментознавство, споріднені та орк. інструменти, пед. практика. Роботу циклової комісії фортепіано та концертмейстерства забезпечували Нелюбова Т. Б. (гол. комісії), Тимчук Г. І., Гудзь Т. А., Чіненкова А. М., Нікітіна І. Р., Воробйова О. С., Новіченко Ю. П., Тараненко П. А., Москвічова О. О., Пуга Н. О., Сирота О. М., Загрійчук К. М., Боршуляк А. М., Пастух О. А. Циклова комісія забезпечувала викладання дисциплін: ф-но (спец. муз. інстр.), ф-но (додатк. інстр. для студентів НПМ, спец. клас – ММЕ). Професійному становленню студентів сприяла участь у творчих кол-х, серед яких: народ. акад. хор. капела «Гомін» (кер. Боднар О. Л.), народ. амат. орк. народ. інстр. (кер. Грек С. П.), народ. аматор. дух. орк. (кер. Остап'юк Л. М.), народ. аматор. фолькл. ансам. «Джерело» (кер. Столаба Т. В.), народ. аматор. інструмент. ансам. (кер. Пшинешнюк С. С.), вокал. ансам. «Роксолана» (кер. Боднар О. Л.), естрад. орк. (кер. Ковальський Р. І.), ансам. народ. муз. (кер. Царук О. П.). У складі творчих колективів брали участь викладачі: Червоногородський І. І., Стуговець Я. П., Хмелюк М. О., Бойко В. В., Ковальчук С. В., Швець А. П., Грек С. П., Антонюк Н. І., Крапівна Г. Г., Шульс Я. В., Сопіга П. Д., Гермак В. Б., Свідерський М. О., 130 Тітов О. М., Тимчук В. В. Методистами коледжу працювали: Григорків, С. Никитюк, П. Гаврилюк.

Визнаним центром виховної та волонтерської роботи став музей коледжу.

В коледжі створені належні умови для навчання: три навчальні корпуси, гуртожиток, бібліотека та її філіали. Діяла комп'ютерна лабораторія, теле-відеоцентр, виставкова зала. Створено

III всеукраїнська науково-практична конференція

19 навчальних кабінетів, 5 лабораторій, 32 індивідуальні класи, Є спортивна зала, три актові зали на 368 місць, три балетних класи, два комп'ютерних класи, оркестровий зал. Загальна площа навчальних корпусів становила 3763,3 кв. м., площа допоміжних приміщень – 427,0 кв. м.

Народний, духовий та естрадний відділи повністю забезпечені музичними інструментами: 7 духових оркестрів, барабанна установка YAMAHA, 3 ударні установки, барабани, бас-барабан, саксофони, ксилофони, металофони, скрипкові контрабаси, цифрове піаніно YAMAHA, 2 клавішних інструменти YAMAHA, тамбурини, бас-гітара Cart, гітара класична, 5 електрогітар, гітарний комбік, 35 піаніно, 7 роялів, 65 баянів, 7 акордеонів, оркестр народних інструментів, домро-балалаечний оркестр, домровий оркестр, скрипка, кобзи, кларнети, домри, гуслі, цимбали, валторни, набір трубчастих дзвіночків, сопілки, фаготи, флейти.

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ, ВІДОМІ ЛЮДИ,
ГЕРОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

УДК 78.071.1(477.43/44)«18»

*Тетяна Круліковська,
м. Хмельницький*

**КОМПОЗИТОР МИХАЙЛО ЗАВАДСЬКИЙ – РЕПРЕЗЕНТАНТ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ НА
ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена аналізу творчої діяльності Михайла Адамовича Завадського (1828–1887) – одного з перших українсько-польських салонних композиторів ХІХ століття родом з Поділля. На основі узагальнення музикознавчих та історико-культурних джерел простежено біографічні дані, жанрово-стильові орієнтири та художньо-естетичні засади композиторської спадщини митця. Виокремлено кілька провідних векторів його творчості: салонна танцювальна мініатюра, фортепіанні рапсодії, вокальні твори, побудовані на текстах польських та українських поетів, музика до поеми «Марія» А. Мальчевського. Особлива увага зосереджена на рецепції українського музичного фольклору, що зумовила появу шумок, чабарашок, думок та українських рапсодій, які репрезентують органічний синтез європейської романтичної стилістики та національних традицій. У науковому дискурсі акцентовано значення Завадського як репрезентанта українсько-польського культурного діалогу на теренах Поділля, що постає важливим чинником формування його творчої ідентичності.

Ключові слова: *Михайло Завадський, Поділля, українсько-польський культурний діалог, салонна музика, шумки, чабарашки, українська рапсодія, романтизм, ХІХ століття.*

Михайло Адамович Завадський (1828–1887) – один з перших українсько-польських салонних композиторів ХІХ ст. Народився 7 серпня 1828 року у селі Михалківці, що на Поділлі (тепер – Ярмолинецький район Хмельницької області). Поляк за походженням, М. Завадський навчався в Київському університеті (1862–1863), потім, як і багато інших інтелігентів того часу,

удосконалював освіту за кордоном. Згодом викладав фортепіано та спів у Кам'янці-Подільському та у Київському інституті шляхетних дівчат (1860-ті роки). Помер 17 березня 1887 року, проживши 59 років. Українські джерела містять інформацію про поховання композитора у рідному селі, натомість польські джерела вказують на поховання М. Завадського у Києві. Цей факт також засвідчує у своїй праці В. Жадько, однак інформує про знищення місця захоронення на Байковому кладовищі: «У 60-х роках ХХ століття мармуровий пам'ятник у вигляді лебедя, що грає на арфі, зник. Тепер на його місці – два нові поховання, датовані 1972 і 1976 роками...» [7, с. 32].

М. Завадський є автором понад 500 фортепіанних творів, в числі яких – дві фортепіанні рапсодії, чотири запорізькі марші, 12 думок, близько 60 шумок (42 з них видані в 1911 р. у Києві), 45 чабарашок, дві рапсодії (перша – жанрово близька до полонезу, друга – танцювальна, в дусі шумок і чабарашок), «Українська прядка», польки (в т. ч. «Полішинель» і «Марія», опубліковані в Києві в 1859 р.), мазурки, вальси, п'єси «Баркарола», «Весняна полька», «Українська прядка», «Спогад про Київ» (салонна полька), «Українські танці ельфів», обробка пісні «Ой не шуми, луже», «Козак» (стакато-етюд) [8, с. 75–83]. У творчому доробку композитора є також твір за поемою польського поета А. Мальчевського «Марія. Українська повість» (1886) та музика до драми на три акти «Urodzenie».

Твори композитора регулярно друкувались у великих видавництвах Л. Ідзіковського, П. Юргенсона, Б. Корейво, Гебетнера і Вольфа. Серед переліку творів, складених видавцем Л. Ідзіковським, зазначено видання нот «Шумок» для виконання у чотири руки, для різних камерних складів (фортепіано і скрипка, фортепіано і флейта), а також перекладення для струнного оркестру (партитура і партії).

З огляду на доступні нотні видання композитора, можна виділити декілька напрямів фортепіанної спадщини М. Завадського:

– салонні твори: вальси (Les Adieux Valse op.41, Valse de Salon op. 59, Valse impromptu op.70, Вальс op.158); польки (Polka de Salon op. 40; Polka op. 20 № 1, Souvenir de cariqtta patti. Polka de concert.

ор. 76, «Полішинель» , «Марія»), мазурки («Une fleur de Rose». Mazourka op. 148);

– транскрипції та присвяти: «Ой не шуми, луже» (ор. 100), Парафраз на тему Ф. Шопена «Як би на небі сонечком сіяла», Траурний марш та пісня з опери «Галька» С. Монюшка, Парафраз на дві пісні І. Коморовського, окремі фрагменти фортепіанних транскрипцій музики до театральної п'єси «Марія» (за А. Мальчевським), Ювілейний полонез на честь І. Крашевського;

– твори, основу яких складає українська пісня і танець: думки, шумки, чабарашки (Schoumka Ukrainienne (понад 60 творів); Danser Ukrainien (czabaraszki) op. 339);

– оригінальні твори на українську тематику: «Привітання степу», «Українська прядка», «Спогад про Київ» (салонна полька), «Козак» (стакато-етюд), «Українські танці ельфів»;

– жанр рапсодії: Перша українська рапсодія op. 71 та Друга українська рапсодія op. 146.

Танцювальні мініатюри та віртуозні п'єси для фортепіано були основною сферою творчості М. Завадського. У танцювальних п'єсах композитор відтворив риси, притаманні салонним обробкам фольклорних мелодій різного жанрового спектру: запальні ритми, лірико-епічні інтонації думки, танцювальні мотиви швидкої шумки та жартівливої чабарашки. О. Лігус зазначає: «Цілоком відповідаючи естетичному й психологічному кредо людини-романтика, танцювальні жанри виявилися яскравими репрезентантами романтичного стилю в різних жанрово-музичних сферах ХІХ ст., включаючи й фортепіанну творчість» [6, с. 125].

Оксана Фрайт розглядає Михайла Завадського в числі тих композиторів-практиків в українському середовищі, які віддавали перевагу камерному сентиментальному стилю. Фортепіанні твори М. Завадського спираються на сталі жанрові моделі, що сформувались у творчості європейських композиторів та увібрали характерні стильові ознаки епохи романтизму, передусім його німецької версії. Поруч із західноєвропейською романтичною стилістикою, властивою для ранніх опусів, Михайло Завадський долучився до формування нових національних ознак, які вже помітні у музичній мові окремих його творів.

Як зазначено в праці М. Дремлюги, твори М. Завадського «...безсумнівно, мали важливий вплив, вони пробудили інтерес до

української народної пісні, стимулювали бажання глибше її вивчати і займали значне місце в повсякденному музичному житті протягом другої половини XIX століття і навіть на початку XX століття» [3].

У танцювальних п'єсах композитор відтворив риси, притаманні народним зразкам: запальні ритми, лірико-епічні інтонації думки, танцювальні мотиви швидкої шумки та жартівливої чабарашки, які глибоко переосмислює та творчо інтерпретує.

З нагоди виходу в світ 18 шумок М. Завадського 1911 року київська преса писала: «В більшості – це низка мініатюрних перлин, то бадьорих і грайливих, то задумливих і принадних. Вsupереч рамкам фортепіанних мініатюр, «Шумки» Завадського розкривають нам безсумнівне, повне безпосередньої свіжості, оригінальності та вишуканості народне багатство української творчості...» [3].

У доробку М. Завадського налічується понад 60 шумок, серед яких – Schoumka Ukrainienne (Два зошити по 12 творів у кожному), а також з проаналізованих нотних видань – Шумка українська (бурлацька) оп. 81, Шумка (бурлеска) оп. 120, Шумка de concert оп. 300.

Чільне місце у творчій спадщині М. Завадського посідають *Danser Ukrainien (czabaraszki) op. 339*, які композитор чи не вперше вводить в композиторську практику в українській музиці. За визначенням К. Василенка, «Чабарашки – живі танцювальні мелодії, в ритмічному та ладово-інтонаційному аспектах нагадують за формою козачок» [2, с. 42]. Серед оригінальних творів М. Завадського, об'єднаних українською тематикою – «Привітання степу», «Українська прядка», «Спогад про Київ» (салонна полька), «Козак», «Українські танці ельфів».

Одна з найважливіших заслуг Завадського для української фортепіанної музики полягає у впровадженні жанру, згодом вельми показового для національної музики – рапсодії. Жанр фортепіанної рапсодії, що отримав свій розвиток у творчості композиторів кінця XVIII–XIX ст., зокрема, Х. Ф. Д. Шубарта (1786), В. Р. Галленберга (1802), В. Я. Томашека (1813), Я. В. Воржишека (1814), досяг своєї кульмінації в творчості Ф. Ліста (1840–1850), його сучасників та послідовників, зокрема Й. Брамса та К. Сен-Санса. Історики української музики наголошують роль рапсодій Миколи

Лисенка, особливо його Другої рапсодії, що користується великою популярністю в оригінальній формі та скрипкових перекладах.

Однак маловідомими є факти звернення до рапсодії у 1840–1890 роках українських композиторів-романтиків, серед яких вартують згадки Віктор Зентарський (Рапсодія на польські теми) та Тимофій Шпаковський («Українська рапсодія»). У творчості М. Завадського знаходимо перші зразки жанру української фортепіанної рапсодії – концертного твору віртуозного характеру, що яскраво відобразились у його Першій українській рапсодії ор. 71 та Другій українській рапсодії ор. 146.

Знаково, що *Друга українська рапсодія ор.146 es-moll* у своїх основних конститутивних рисах близька до рапсодій Ференца Ліста. Нагадаємо про те, що у 1846–1848 рр. видатний угорський піаніст та композитор концертував в Україні та гостював у Кам'янці-Подільському, Чорному Острові, що на Поділлі [5, с. 5]. Можна припустити, що Михайло Завадський був особисто присутнім на виступах видатного музиканта у губернському місті Кам'янці-Подільському.

Композиційний принцип побудови Другої рапсодії ґрунтується на частих змінах тематичного матеріалу, що впливає на калейдоскопічність сприйняття та зумовлює структурне дроблення музичної форми. Такий композиційний прийом був застосований в угорських рапсодіях Ф. Ліста, а пізніше – у Першій рапсодії М. Лисенка. В цілому, М. Завадський формує український тип рапсодії, відомий як «Думка-Шумка», який в подальшому був розвинений в творчості М. Лисенка [8, с. 244].

Значна частина творчого доробку М. Завадського представлена вокальними жанрами – піснями та романсами, головню на слова польських поетів, у тому числі й представників «української школи» польської поезії. Здебільшого ж вокальна творчість Завадського представлена збірками пісень для домашнього музикування, виданих фірмою Леона Ідзіковського під назвою «Śpiewy i piosnki Michała Zawadzkiego. Śpiewnik Domowy», написаних в традиціях домашніх співаників. Крім того, згадаємо ще «Два співи з музикою» – «Wiara» на слова Яна Прусіновського та «Piosnka» на слова Антона Грози видавництва Антона Коціпінського.

На слова подільських поетів польського походження написані бурлацька «Прогулялось, прожилося» (слова Антіна Шашкевича,

III всеукраїнська науково-практична конференція

1813–1880) та «Запорожець» (слова Діонісія Бонковського, 1816–1881). Тексти романсів подано українською мовою в російській транслітерації, що зумовлено дією Валуєвського (1863) та Емського (1876) указів, що забороняли та переслідували українську мову та культуру, ввезення до Російської імперії друкованої продукції, в тому числі друкування вокальних творів з текстом українською мовою.

Автор тексту пісні «*Прогулялось, прожилося*» – поет з Поділля, сучасник Михайла Завадського, активний діяч польських визвольних рухів 1830–1831 років, якого було заарештовано та відправлено до Києва, – Антін Шашкевич, який є також автором слів усім відомої пісні «Там, де Ятрань круто в’ється», що стала народною. Його вірші інспіровані українською народною піснею.

Автор тексту пісні «*Запорожець*» (*Andantino, g-moll*) – Діонісій Бонковський (1816–1881), український поет, перекладач і композитор польського походження з Поділля. Йому належить стаття «Про музику народних пісень» (1869), в якій поет здійснив детальний аналіз особливостей українського музичного фольклору.

М. Завадський є автором музики до п’єси А. Мальчевського «Марія», яка могла виконуватись у польських театрах на Поділлі та Волині, що активно функціонували в XIX – на поч. XX ст., а можливо, навіть і у губернському Кам’янці з огляду на особисті творчі контакти композитора із засновником театру Петром-Якса Биковським.

Музична інтерпретація «Марії» ще раз доводить, що оскільки художники цього періоду значною мірою відчували вплив українського національно-культурного відродження, вони прагнули популяризувати ці ідеї серед громадськості через свою творчість, представили перед європейською цивілізацією, насамперед, перед польським суспільством, світ України з її історією, культурою та менталітетом, а також наполегливо закликали до визнання самостійності, права на волю і державний устрій українського народу [1].

Життєвий і творчий шлях Михайла Завадського невіддільний від культурно-історичного простору Поділля, яке відіграло фундаментальну роль у формуванні його композиторської індивідуальності. Саме Поділля стало територією становлення професійного досвіду митця (народження у с. Михалківці, 264

викладацька діяльність у Кам'янці-Подільському, участь у музично-театральному житті регіону). У творчому доробку Завадського відчутний вплив подільського фольклору та поетичного слова (тексти А. Шашкевича, Д. Бонковського), що визначило домінанти його національно орієнтованої стилістики. Фольклорні інтонації, жанрово-танцювальні моделі (шумки, чабарашки, думки) та історико-культурні алюзії Поділля набули у його музиці нового художнього осмислення, засвідчуючи формування національного типу фортепіанної рапсодії. Таким чином, творчість Завадського слід розглядати як один із перших прикладів інтеграції подільського культурного ґрунту у європейський романтичний дискурс.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженова С. Е. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 1820–1890-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2010. 36 с.
2. Василенко К. О. Український танець : підручник. Київ: ПСКП, 1997. 282 с.
3. Дремлюга М. В. Українська фортепіанна музика (Дожовтневий період). Київ: Держ. вид-во обр. мист. і муз. літератури УРСР, 1958. 168 с.
4. Зінків І. Я., Фільц Б. М. Камерно-інструментальна музика. Історія української музики : в 6 т. [2-ге вид. пер., доп.]. Київ : ІМФЕ, 2009. Т. 2 : ХІХ ст. С. 358–433.
5. Зінків І. Я. Кобза і бандура у давньопольських джерелах. Dialog dwóch kultur – 2015. Warszawa; Lublin, 2015. Rocznik IX. Zeszyt S. 235–245.
6. Лігус О. Еволюція жанру фортепіанної рапсодії в українській музиці. *Вісник Київського національного*
7. *університету культури і мистецтв. Серія «Мистецтвознавство»*. Київ, 2017. С. 241–249.
8. Лігус О. М. Танцювальні жанри в українській фортепіанній творчості епохи романтизму: проблема жанрової еволюції. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Вип. 9. С. 125–130.
9. Некрополь на Байковій горі : літературно-публіцистичне видання. Київ : Фенікс, 2008. 312 с.
10. Kijanowska-Kaminska L. Piesni Michala Zawadzkiego i tradycje «Spiewnikow domowych» w polskiej muzyce drugiej polowy XIX wieku. Wokalistyka i pedagogika wokalna. Zeszyt naukowy. Nr 78. Wroclaw: Akademia muzyczna im. Karola Lipinskiego, 2002. S. 75–83.

УДК 94(477.42+477.81/.82)«1918»

*Олександр Кравчук,
м. Вінниця*

ДІЯЛЬНІСТЬ Д. Ф. АНДРО НА ПОСАДІ ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ ВОЛИНИ У 1918 Р.

У статті подано головні аспекти діяльності Д. Ф. Андро (1870-1938) на посаді Волинського губернського старости Української держави. Розглянуто управлінські заходи Д. Андро, здійснені у травні-листопаді 1918 р. у контексті внутрішньої політики гетьманату. Розкрито спробу реставрації дореволюційних соціально-економічних відносин, боротьбу з повстанським рухом.

Ключові слова: Українська держава, П. Скоропадський, гетьманат, Д. Андро, Волинь.

Громадський та політичний діяч Дмитро Федорович Андро де Ланжерон (1870-1938) був одним з регіональних політиків Волині кінця XIX - початку XX ст. Вершиною його кар'єри у регіоні стала діяльність на посаді губернського старости Української Держави гетьмана П. Скоропадського у 1918 р., висвітленню чого присвячена дана стаття.

Дмитро Федорович Андро походив з дворянської родини французьких емігрантів [28, с. 181-182]. Народився в 1870 р. в Санкт-Петербурзі, закінчив Пажеський корпус, був на військовій службі, в 1897 р. вийшов у відставку у званні підсавула. З того часу займав сільських господарством [13, с. 106]. Мав чин дійсного статського радника. Був Ковельським повітовим предводителем дворянства, почесним мировим суддею Рівненського повіту. Також обирався членом губернських земських зборів Волині, предводителем дворянства у Рівненському повіті, де йому належало понад 150 десятин землі [33]. У 1910 р. Андро став власником м. Деражно (сучасне село Деражне Костопільського району, Рівненської області), володів 2727 десятин землі та винокуреним заводом [6, с. 867, 876]. Д. Андро був одружений з С. М. Оленіною. Подружжя мало сина Миколу, який служив в Пажеському корпусі у 1917 р. у званні поручика лейб-гвардії кінної артилерії [7, с. 39].

Під час Першої російської революції Д. Андро вкловився до політичного життя. У 1905-1906 рр. він очолював Рівненське повітове відділення партії октябристів [23, с. 235]. Вони виступали за конституційну монархію, збереження єдності імперії Романових, відстоювали інтереси поміщиків та великих підприємців. Водночас вони декларували рівність усіх народів Росії, їх право на культурний розвиток, проголошували свободу слова, зібрань, спілок, праці, підприємництва, закликали вдосконалити робітниче і селянське законодавство [10, с. 559]. У 1906 р. Д. Андро обрали від Волинської губернії депутатом I Державної Думи [13, с. 106]. У 1911-1917 рр. він працював у Рівненському земстві, очолював повітові земські збори, повітову комісію землевпорядкування, дворянську опіку [33; 6, с. 854-855]. Виявив організаторські здібності в ході евакуації під час наступу німецько-австрійських військ влітку 1915 р. [33]. Подільський поміщик граф Д. Гейден писав, що Д. Андро «практична, справна і спритна людина з великим здоровим глуздом, і який відмінно працював, як голова Ровенської повітової управи, по постачанню військ і інтендантській частині» [21, с. 8].

На початку революції 1917 р. Д. Андро став Рівненським повітовим комісаром Тимчасового уряду. Але у квітні 1917 р. громада м. Рівне висловила недовіру і домагалася відставки Д. Андро з посади [11, с. 72]. У 1918 р. очолював Волинську губернську продовольчу управу [44, с. 70].

Д. Андро був активним діячем Союзу земельних власників, координував діяльність його повітових осередків в губернії [35, № 2, с. 118]. Він належав до представників дореволюційної провідної верстви України, яка ставила за мету відновити Гетьманщину на Україні на чолі з П. Скоропадським [51, с. 45]. Д. Андро брав участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. Одним з перших в Українській Державі обійняв посаду губернського старости, а саме 4 травня був призначений головою гетьманської адміністрації Волині. За спогадами одного з лідерів Союзу земельних власників О. Голіцина, «Гетьман бажав бачити в якості таких (старост - авт.) людей йому відданих і добре йому відомих» [12, с. 453].

Заступником Волинського губернського старости 11 травня 1918 р. був призначений член Волинської губернської народної управи О. Зарембський [16, № 8, 31 травня]. У попередні роки він

III всеукраїнська науково-практична конференція

був членом Луцької повітової земської управи, Луцької повітової комісії із землевпорядкування [54, с. 89].

Зміна влади на Волині відбулася мирно. За словами сучасника «Гетьманський переворот в Житомирі не супроводжувався жодними насильницькими діями. Приїхав товстий поміщик, замовив в місцевій типографії грамоту і розклеїв її. Прибув з Києва з мандатом гетьмана Андрю, і Волинський губернський комісар Центральної Ради [С.] Куриленко спокійно здав йому справи» [38, с. 76].

Волинь була найбільшим регіоном України площею 72 тис. кв. км. з населенням 3 850 тис. осіб. У губернії було розташовано 13 міст, 134 містечок і 9682 інших населених пункти [5, с. 606].

Губернія поділялась на повіти, які очолювали повітові старости. В. Пуцин був повітовим старостою Володимир-Волинського повіту, О. Лалевич – Овруцького, К. Курзенков – Острозького, Й. Максимович – Ровенського, Р. Ржевський – Старокостянтинівського, І. Арндт – Житомирського, М. Шабельський – Ізяславського, М. Шмідт – Кременецького, Д. Прибильський – Дубенського, Ф. Шлеммер – Луцького, Л. Бродський – Новоград-Волинського, О. Никитин – Ковельського [34, с. 216-219].

Діяльність Д. Андрю на посаді губернського старости відбувалася у непростих суспільно-політичних і економічних умовах. Господарство губернії було зруйновано (не останню роль у цьому відіграла мобілізація 12,1% всього населення, тобто 24,1% всіх чоловіків до царської армії [52, с. 192]).

Гетьманська адміністрація діяла в умовах окупації України австро-німецькими військами. На Волині розташовувався XXII німецький резервний корпус (20-та та 22-та дивізії), а в Луцькому, Дубенському, Кременецькому і Старокостянтинівському повітах – окремі підрозділи XXV корпусу австро-угорських військ [8, с. 50]. Окупанти прагнули встановити жорстокий режим. Так, командир німецької дивізії в Кременці попереджав місцеве населення: «За загибель німецького або польського солдата будуть негайно розстріляні десять довільно обраних російських солдат або цивільних осіб» [43, с. 146]. Головним завданням військ були реквізиції продовольства і сировини з Волині та вивезення їх до Німеччини і Австро-Угорщини [30, с. 3, 4].

Населення вороже ставилося до німецьких і австро-угорських військ. Проти них і нової влади протестували мешканці 1 травня у Луцьку і Житомирі [3, с. 100; 22, с. 64]. У травні 1918 р. під гаслами захисту отриманої землі і збереження Центральної Ради спалахнули селянські збройні повстання в деяких селах Дубнівського, Овруцького і Житомирського повітів [31А, с. 12; 32, с. 243; 31, с. 36]. В останньому повстали мешканці містечка П'ятки, намагаючись знищити Коровинецький цукровий завод і маєток [2, с. 124]. Втім, протести селян не набули масового характеру.

Д. Андро проявив себе діяльним старостою, стараним виконавцем урядових розпоряджень. У непростих умовах він часто здійснював поїздки по губернії, особисто вникав в місцеві справи, вважаючи, що особисті бесіди, розпорядження і вказівки на місцях в таких умовах не лише бажані, але й необхідні [55, с. 266-267].

Губернський староста надавав велике значення організації силових структур для боротьби з противниками режиму. У доповіді представника Департаменту Державної варти від 7 липня 1918 р. відзначалося: «Що ж стосується повітових старост і начальників державної варти, то, завдячуючи енергійним діям і у вищій мірі вмілому підбору людей губернським старостою Андро, такі в більшості випадків стоять на висоті свого призначення; тільки погано те, що в розпорядженні губернського старости немає коштів на посилення державної варти, яка проносить багато користі за існуючий лад і в боротьбі з анархією» [38]. Д. Андро неодноразово наголошував на необхідності залучати до служби в Державній варті високоморальних осіб та звільняти всіх, хто не відповідає цим вимогам. Окремим розпорядженням повітовим начальникам варти Д. Андро звертав увагу на перебування правоохоронців у нетверезому стані під час виконання своїх обов'язків і наказував в таких випадках вживати найсуворіших заходів, аж до передачі справи до суду. Губернська влада турбувалась про забезпечення кінних сотень варти фуражем, обмундируванням, кінями. При цьому вказувалось на недопустимість самочинної реквізиції вартовими продуктів у населення [56].

12 травня 1918 р. Д. Андро видав постанову про повернення всієї власності поміщикам протягом 7 діб. За невиконання постанови встановлювався штраф до 3 тис. крб. або арешт до 3-х місяців [38, с. 86]. У зв'язку з цим репресувались працівники

III всеукраїнська науково-практична конференція

створених за Центральної Ради земельних комітетів. Так, зазнали арештів голови та члени Корецького, Ємельченського, Мізочського, Полонського, Рогачівського, Баранівського та голови Шепетівського, Судилівського, Антонінського, Лабунського, Грицівського, Білгородського земельних комітетів [27, с. 79-80].

Німецькі і австрійські підрозділи, які знаходилися в регіоні, активно допомагали реалізовувати відновлення майнових прав поміщиків. Так, 17 травня 1918 р. вирубка лісу в с. Пелча Дубнівського повіту була припинена українським кінним резервом і командою німецьких солдат [17, с. 27]. Д. Андрю орієнтував підлеглих на отримання допомоги німецьких і австро-угорських військ. 23 травня 1918 р. він телеграфував Острозькому повітовому старості: «Пропоную здійснити самі енергійні заходи до припинення самоуправних дій порчі посівів. Використайте повною мірою мою обов'язкову постанову, [у] випадку необхідності звертайтеся за допомогою [до] німецьких властей» [50, арк. 1].

Відновлення поміщицької приватної власності здійснювалося силовими методами. Задеклароване урядом створення земельно-ліквідаційних комісій для врегулювання проблеми на правових засадах відбулося після фактичного повернення землевласникам їхніх маєтків. Губернська земельно-ліквідаційна комісія на чолі з Андрю почала працювати на Волині лише наприкінці серпня 1918 р. [26, с. 141]. У 1920-х рр., на еміграції Д. Гейден писав: «Тепер, коли вже минуло п'ять років, коли земля знову не в наших руках, можливо і фізично вже неможливо повернути землю власникам, і, для відновлення справедливості, залишилося лише одне, щоби держава сплатила власникам вартість втраченого, а для розвитку культури, щоби всі б кошти вона давала кооперативам, що працюють на землі» [35, № 3, с. 145]. Отже, розуміння невідворотності перерозподілу земель між селянством прийшло запізно. Визнавши незмінність стану земельних відносин, що склалися на квітень 1918 р., надавши державні гарантії відшкодувати поміщикам власність, гетьманська влада могла попередити повстанський рух. Проте представники влади гетьманату, насамперед великі землевласники, не змогла піднятися над станом свідомістю.

Поступово влада все виразніше відновлювала дореволюційні соціально-економічні відносини. 10 червня 1918 р. більшість цукрових заводів сповіщали Волинського губернського старосту

про відмову селян працювати на бурякових плантаціях за встановленою оплатою. Селяни вимагали збільшення поденної оплати до 15 крб. Д. Андро відмовився примушувати селян до праці, вказуючи, що немає такого права і запропонував запросити сторонніх робітників, обіцяючи, в разі потреби забезпечити їм охорону [26, с. 140-141]. Проте, вже 8 липня 1918 р. з'явилося звернення Д. Андро до сільського населення Волинської губернії з закликом виходити на сільськогосподарські роботи [7, Ч. 28, 18 липня]. Але такі заходи були недостатньо результативними. 11 серпня 1918 р. у Житомирі збори директорів цукрових заводів губернії, скликані Д. Андро, констатували: «якщо становище цукрової промисловості Волині не можна назвати блискучим, то його можна вважати задовільним». Це було заслугою, на думку цукрозаводчиків, Бюро бурякових плантацій, яке перейшло у відання Волинського губернського земства [26, с. 140-141]. У зв'язку з продовольчими труднощами у містах краю в липні 1918 р. Волинською конторою хлібного бюро вело переговори про доставку в регіон 100 тис. пудів зерна до нового врожаю [2, с. 133-134].

В Українській Державі був скасований принцип вільної торгівлі зерновими виробами та запроваджена хлібна монополія. Ця дія, що суперечила декларованій П. Скоропадським відбудові економіки на засадах ринкового господарства, диктувалось необхідністю контролю держави над цим сегментом ринку для виконання умов «хлібного миру» з Центральними державами. Місцеві державні структури повідомляли населення про хлібну монополію, слідкували за її дотриманням. Так, 7 жовтня 1918 р. Волинський губернський староста видав оголошення про хлібну монополію, заборону вільної торгівлі [7, Ч. 60, 10 жовтня.]. Відділи хлібного бюро у губернії оштрафували 152 особи за порушення хлібної монополії [36].

Однією з нагальних проблем Волині було становище біженців, що поверталися до рідних домівок після завершення бойових дій на Східному фронті. Губернські старости прагнули пом'якшити проблеми біженців. 1 червня 1918 р. Д. Андро видав розпорядження головам повітових земських управ, в якому пропонував направляти у південні райони губернії для збору хліба німців-колоністів, що поверталися додому і не мали засобів до існування [26, с. 138]. Для роботи на полях передбачалося

III всеукраїнська науково-практична конференція

сформувати загони по 50-60 осіб, які забезпечувалися продуктами харчування і охороною. Робітники отримували в тиждень 7 фунтів хліба, 1,5 фунта сала, 5 фунтів пшона або іншої крупи, 5 фунтів гороху. Окрім цього їм належали за кожен складену копицю 10-й сніп і за зв'язаний за женцями – 20-й сніп. Поденно при зведенні, праці на снопов'язалках, молотьбі платили від 4 до 7 крб. [26, с. 138]. З другої половини липня 1918 р. на підставі рішення Волинської губернської наради з питань допомоги біженцям, на якій головував Д. Андрю, було додатково влаштовано пункти харчування на шосейних дорогах [20, с. 89].

23 серпня 1918 р. біженецький департамент виділив губернському старості Волині 400 тис. крб. для влаштування біженців. У наступні місяці влада продовжувала займатися проблемою біженців [19, с. 104]. Наприкінці існування гетьманату постав такий напрямок соціальної роботи, як допомога військовополоненим, що поверталися з Німеччини і Австро-Угорщини в Україну. Так, 6 листопада 1918 р. уряд ухвалив рішення асигнувати 500 тис. крб. Волинському губернському старості «на видатки зв'язані з евакуацією військовополонених, що прибувають з Австрії» [46, арк. 29]. Але ситуацію суттєво покращити не вдалося. На думку О. Дем'янюка, «своєю діяльністю та невизначеністю соціальних пріоритетів гетьманська адміністрація лише поглибила економічну кризу у Волинській губернії...» [15].

На тлі таких обставин не вщухав селянський рух. Наприклад, розпочали активні дії партизанські загони, які діяли в районах містечок Красилів, Славута, Полонне, Теофіполь, Висоцьк, Крупець, Козин, Романів, Левків, Любар, Словечно [27, с. 85]. 18-19 липня 1918 р. селяни Авратинської і Базалійської волостей Старокостянтинівського повіту відповіли збройним виступом на вимогу загону Державної варти відшкодувати гроші за розгром панського маєтку. Загинуло 25 вартових, зокрема, начальники повітової, волосної та дільничної підрозділів варти. Австрійські війська спалили с. Авратин [38]. Залучення окупаційних військ до придушення селянських виступів супроводжувалось продовольчими реквізиціями. Та й загалом окупаційні війська часто захоплювали інші матеріальні цінності, зокрема, зосереджені на військових складах колишньої імперії, та відправляли їх на батьківщину. У травні-листопаді 1918 р. на Волині було

«заготовлено» і вивезено в Німеччину і Австро-Угорщину близько 3500 овечих шкур, майже 12,5 тис. пудів вовни, 20 тис. лантухів, 1795 пудів кольорових металів, 3722 пуда нової і старої резини [30, с. 3, 4].

Важкими були відносини влади із залізничниками. Саме на Волині почався Всеукраїнський страйк залізничників. 15 липня 1918 р. припинили роботу робітники станцій Здолбунів, Коростень, Сарни [32, с. 250]. 16 липня 1918 р. Андро повідомляв уряд: «Залізничний страйк набув явно вираженого політичного характеру... Треба вжити проти залізничного страйку рішучих заходів, інакше може поширитись на інші установи і підприємства» [41, с. 394]. За допомогою репресій німецького командування і української влади 5 серпня страйк вдалося припинити.

Непростими були відносини влади з органами місцевого самоврядування. У перші місяці гетьманської влади зазнали переслідувань діячі цієї інституції, тому що чимало з них були членами українських партій, представлених в Центральній Раді [27, с. 79-80].

З метою відвернути місцеве самоврядування від участі в політичній боротьбі та спрямувати його діяльність на вирішення місцевих господарських і культурницьких справ за постановою, затвердженою гетьманом 8 червня 1918 р. утворювались тимчасові губернські та повітові ревізійні комісії на чолі з старостами. У випадку виявлення протиправної діяльності земств, комісіям надавалось право негайно усувати правопорушників від справ, повідомляючи про це судові органи, а губернському старості – призначати замість них інших осіб [16, 13 червня].

У Волинській губернії ревізійні комісії працювали у вересні-жовтні 1918 р. Вони виявили численні порушення в фінансовій та матеріальній сфері, внаслідок чого були звільнені з посад у повному складі 7 міських управ і 7 повітових управ [53, с. 18]. Водночас, за підтримки Д. Андро, земствам Волині були виділені державні позички під різні господарські і культурницькі проекти. 5 серпня 1918 р. уряд асигнував Волинській губернській земській управі 300 тис. карбованців «...для відбудови поруйнованих будинків...» під час Першої світової війни [16, 14 серпня; 26, с. 138]. Названі роботи мали проводитись під пильним контролем Міністерства праці, щоб до робіт передусім залучалися безробітні.

III всеукраїнська науково-практична конференція

8 серпня надано 1,5 млн. крб. позики було виділено Волинській губернській управі, 16 вересня 500 тис. крб. – Житомирській міській управі, 22 жовтня – 300 тис. крб. Житомирській повітовій земській управі, 25 жовтня 190 тис. крб. – Володимир-Волинській повітовій земській управі, 22 листопада 599 тис. крб. – Волинській губернській земській управі [49, арк. 22, 70, 111, 170, 228].

18-19 серпня 1918 р. Андро був присутнім на з'їзді губернських старост і градоначальників, скликаним міністром внутрішніх справ І. Кістяківським. Міністр, аналізуючи політичну ситуацію, наголосив, що Українська Держава «може рухатися шляхом свого національного розвитку лише за умови широкої політичної терпимості (толерантності)» і повної свободи окремих політичних партій обстоювати свої ідеї та погляди. В налагодженні життя суспільства велика роль відводилася місцевому самоуправлінню, виділялися питання про піклування про найбільш бідні населення міста і села, процеси купівлі-продажу землі, в т. ч. за сприянням Державного земельного банку [40, с. 311].

Проте практичні дії, зокрема, Волинського губернського старости були іншими. Вже після з'їзду, 27 серпня 1918 р. Д. Андро наказав повітовим старостам Волині: «Пропоную виконуючи мій припис про ліквідацію лівих партій, арештувати з особливою обережністю тих керівників, проти яких є певні відомості про вину» [50, арк. 5]. Він повідомив Ізяславському повітовому старості 27 серпня, що в селах Четирбоках, Тернавіці, Булаєвці існують російської монархічної організації «Общество Красной точки» [50, арк. 6]. 2 липня в одному із документів гетьманської адміністрації повідомлялось, що «в Старокостянтинівському повіті встановлюється спокій та зліквідований рух в Теофіполі. Вбито двоє з більшовицького комітету підпоручник Симжук і Бондар, які мали замір втікти від конвою; вони були головними організаторами «Червоної точки» [1, с. 13]. Загалом, до 5 вересня 1918 р. у Волинській губернії були заарештовані 2585 осіб [48, арк. 202].

Водночас, як вищі керівники влади в регіонах адміністратори відігравали певну роль в розвитку культури та освіти, запровадження української мови в діловодство. 13 травня 1918 р. видано наказ Д. Андро про перехід всього діловодства на державну, тобто українську, мову. 14 червня 1918 р. з'явився наказ, за яким українською мовою повинні були друкуватися всі матеріали у

«Віснику» Волинського губернського старости [14]. Загалом, на Волині, документація, переважно, велася українською мовою [54, с. 94]. Водночас, авторитарний режим гетьманату позначився на тому, що у Волинській губернії, як і у всій Україні здійснювалася цензура губернськими і повітовими старостами. Вони на власний розсуд визначали матеріали, що не могли бути опубліковані [53, с. 26].

На думку дослідниці І. Козинець, завдяки співпраці Волинської губернської шкільної ради, очолюваної головою губернської земської управи В. Кандибою, уряду, місцевої влади, самоврядування в краї 1918 р. засновано 60 нових вищих початкових шкіл, 7 українських гімназій, 5 нових ремісничих шкіл, 1 художньо-промислова школа, учительський інститут у Житомирі, 2 учительські семінарії [25, с. 85-90]. Працювали вчительські курси, зокрема й для польських шкіл у Житомирі [32, с. 139]. На Волині діяло 56 осередків «Просвіт» [29, с. 134].

Також влада підтримувала духовенство. 9 липня гетьман затвердив постанову про асигнування 15 млн. крб. на одноразову допомогу православним священикам, дияконам та псаломщикам 10 єпархій України та одноразову допомогу заштатному духовенству і реєвакуйованому духовенству з Волині, Холмщини, Гродненщини, Поділля та Мінської губернії [40, с. 259].

Восени 1918 р. стало очевидним наростання передумов соціального вибуху у регіоні. 30 жовтня у справозданні губернського старости вказувалось: «Продовольче питання губернії, особливо прифронтовій смузі, сильно загострилося, прогресує непомірна дорожнеча на всі життєві предмети першої необхідності, що викликає невдоволення населення. ... Населення до німецької влади ставиться недоброзичливо, спостерігається прихована ворожнеча. У зв'язку з поточними подіями настрої населення дещо підвищені. У деяких місцях губернії поширюються чутки, що в Австрії та Німеччині розпочалася революція, через що німці підуть з України та сюди прийдуть більшовики, з якими приступлять до руйнування поміщицьких маєтків та знищення «буржуїв»» [1, с. 20].

Зростання протигетьманського руху, загострення політичної ситуації спричинило запровадження восени 1918 р. надзвичайного стану в деяких регіонах України, зокрема, 6 листопада 1918 р. у

III всеукраїнська науково-практична конференція

Волинській губернії [16, № 68, 9 листопада]. Адміністраторам для охорони державного ладу і громадського спокою були надані додаткові повноваження, передбачені статтями 112-116 «Устава благочиния и безопасности» Російської імперії: засновувати для допомоги існуючим правоохоронним органам військово-поліційні команди; здійснювати арешт до трьох місяців або ув'язнювати до трьох місяців тих громадян, які порушували обов'язкові постанови; вирішувати в адміністративному порядку справи осіб, які здійснили правопорушення, покарання за яке не перевищує штрафу до трьох тисяч карбованців, або ув'язнення до трьох місяців; вилучати із загальної підсудності кримінальні справи і передавати їх до військового суду; робити розпорядження про закриття всіляких торгових і промислових закладів; дозволяти надзвичайні, призупиняти і закривати чергові збори органів самоврядування і затверджувати порядок денний зазначених зборів; усувати з посад службовців; призупиняти видання періодики [42, с. 28-29].

З метою підтримки правопорядку Д. Андро видав обов'язкову постанову, що забороняла організацію зборів, з'їздів та вуличних маніфестацій, запроваджувала комендантську годину.

Також гетьман прагнув зміцнити свою владу шляхом створення козацтва. 6 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив склад великої козацької ради. Отаманом Волинського Кошу було призначено місцевого губернського коменданта П. Борковського [32, с. 143]. Але, козацтво сформовано не було.

15 листопада 1918 р. українські соціалістичні політики утворили Директорію УНР на чолі з В. Винниченком і проголосили повстання проти гетьмана. Губернський староста Д. Ф. Андро намагався організувати на Волині боротьбу проти повстанців. Його дії ускладнювала нейтральна позиція, яку зайняв під час повстання командир 1-го Волинського корпусу генерал С. Дедюшко [39, с. 230]. 15 листопада 1918 р. Д. Андро повідомив міністерство внутрішніх справ, що командний склад корпусу «вперто перешкоджає отриманню зброї» [38, с. 403]. 17 листопада Д. Андро сформував в Житомирі загін із добровольців і охоронних сотень [18, с. 422].

Але повстання розгорталось доволі швидко. Очолени В. Оскілкою прихильники Директорії досить швидко зайняли

західну Волинь з містами Острог, Ізяслав, Рівне, Луцьк, Старокостянтинів [39, с. 230]. Лише окремі частини Волинського корпусу боролися з підрозділами Директорії під Бердичевом і Козятином, у Бердичеві, під Житомиром, Коростенем та Києвом [39, с. 236, 311].

Ці події дослідник Р. Коваль описує, спираючись на свідчення студента О. Гайдая: «Повстання проти гетьмана в листопаді року 1918-го житомиряне уявляли собі яко рух збольшевичених сільських та мійських елементів. Мало хто вбачав у цьому повстанні прояв національних устремлінь.

Військ гетьманських у Житомирі в той час було дуже мало, тож губернський староста Волині Андро в надії створити силу, яка б оборонила місто від повстанців, оголосив мобілізацію колишніх старшин російської армії, урядовців військових та цивільних установ. Себе ж назвав командувачем «Добровольческой армії Волині». Андро стверджував, що на Житомир суне «темна маса», що повстання проти гетьмана — це похід більшовиків проти інтелігенції, тому «треба протиставити тій масі армію, складену з інтелігенції», а на підмогу їй долучити, як благонадійний елемент, колишніх жандармів, поліцаїв та унтер-офіцерів.

Мобілізація проходила мляво... Побачивши нехить дорослих, губерніяльний староста Андро оголосив мобілізацію учнів чотирьох старших класів та польських скаутів. Учні відгукнулись охоче, адже приємно пройтися під звуки маршів у військовій уніформі, зі зброєю «та ще й із набоями».

Коли батьки запротестували, Андро запевнив, що мобілізована молодь на позиції не висилатиметься, а охоронятиме склади та установи.

А повстанці вже були коло села Сінгури, що за 8 верст від міста по Бердичівському шосе. Спочатку Андро підтримали німці. Ставши на річці Гуйві, вони трохи постріляли з гармат. Потім усе ж вирішили, що краще не втручатися, коли двоє б'ються, й оголосили нейтралітет. Отож Андро, щоб затримати наступ повстанців, вислав на фронт дітей, порушивши обіцянку...

Тим часом староста Андро, тихенько напакувавши ешелон майном, із рідними, друзями та охороною непомітно від'їхав на Коростень. А звідти чкурнув на Київ» [24, с. 101-102].

Представники гетьманської влади залишили Житомир у ніч на 27 листопада 1918 р. [4, с. 220]. 29 листопада 1918 р. через

III всеукраїнська науково-практична конференція

м. Ірпень «пройшов потяг з добровольцями з Житомира до Києва на допомогу Гетьманові», на чолі яких був Д. Андро [37, с. 110]. За відомостями П. Христюка, підрозділи Д. Андро на станції Ірпень були розбиті Чорноморським Кошем [45, с. 137]. Але німці ще лишались у місті, тому бої точились до 13 грудня, коли після відступу німецького гарнізону було встановлено владу Директорії [4, с. 220].

Отже, Д. Андро як Волинський губернський староста неухильно реалізовував політику гетьманської влади. Серед заходів цієї політики у гуманітарній сфері відзначимо запровадження української мови в діловодство, сприяння розвитку українських освітніх закладів. Найпроблемнішим напрямком діяльності губернського старости була соціальна і економічна сфери, відновлення правопорядку. Заходи щодо збереження великого поміщицького землеволодіння та загалом відносин в сфері економіки, що існували до 1917 р., прирекли гетьманську владу на поразку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Sprawozdania guberniálních starost i komisariv (1918-1920) / упоряд. Валентин Кавунник. К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 333 с.
2. Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир: Житомирское областное издательство, 1957. 480 с.
3. Булкін Г. П., Вахбрейт З. Д., Іващенко О. М., Павлов О. О. Житомир. // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Головна редакція УРЕ, 1973. С. 86-120.
4. Венгерська В. О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство (за матеріалами волинської періодики). // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 216-222.
5. Веременич Я. Волинська губернія. // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2005. Т. 1. С. 606.
6. Вєсь Юго-Западный Край. Киев, 1913. 1115 с.
7. Вістник Волинського губернiяльного старости. 1918.
8. Власюк О. В., Цятко В. М. Волинь в добу Центральної Ради (1917-1918). Рівне, 2009. 96 с.

9. Волков С. В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. М., 2002. 568 с.
10. Волковинський В. М. Октябристи. // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 559-560.
11. Гайналій В. М. Формування нових органів влади на Волині після лютневої революції 1917 року в Росії (березень-червень 1917 року). // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць «Історичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 70-77.
12. Голицын А. Д., кн. Воспоминания. М., 2008. 608 с.
13. Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткія біографіи и характеристики депутатов. М., 1906. 112 с.
14. Гуцалюк І. О. Культурно-освітні процеси на території Західної Волині періоду української революції 1917-1921 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк, 2007. Вип. 13. // Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znm/2007_13/zmist.html
15. Дем'янюк О. Й. Волинська губернія в період присутності німецьких військ в Україні у 1918 р. // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 2009. Вип. 12. С. 28-41.
16. Державний вісник. 1918.
17. До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917-1920 роках (Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам). Рівне: Обласна друкарня, 1957. 104 с.
18. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. Ужгород: «Свобода», 1930. Т. 2. 424 с.
19. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Х.: ХНАМГ, 2010. 360 с.
20. Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. // Київська старовина. 2005. № 3. С. 77-93.
21. Записки графа Д. Ф. Гейдена. (1914-1917 гг.) // Военно-исторический вестник. Париж. 1972. № 40. Ноябрь. С. 6-13.
22. Ілляшенко Я. Є., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Луцьк. // Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Головна редакція УРЕ, 1970. С. 53-90.
23. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. Пермь, 2006. 368 с.
24. Коваль Р. Багряні жнива Української революції: Военно-історичні нариси. К.: «Український письменник», 2005. 398 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

25. Козинець І. Ю. Розвиток освіти на Волині за доби Гетьманату П. Скоропадського. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. Вінниця, 2006. Вип. 11. С. 85-91.

26. Козинець І. Ю. Заходи гетьманської адміністрації П. Скоропадського щодо відродження промисловості Волині. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. Вінниця, 2008. Вип. 14. С. 137-142.

27. Комарніцький О. Б. Міста Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 312 с.

28. Кравчук О., Ратушняк І. Губернські старости Української держави 1918 р.: матеріали до біографій. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип. 9. С. 181-213.

29. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). К., 2008. 840 с.

30. Москвін П. П. Житомирщина в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (Методичні рекомендації на допомогу лектору). Житомир: Житомирська облтипографія, 1980. 45 с.

31. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації / Авт. колектив: Г. П. Булкін, О. М. Іващенко, В. О. Матяшук, П. П. Москвін. Редагування: В. Є. Острожинський (керівник) та ін. К.: Політвидав України, 1980. 315 с.

31А. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації / Авт. колектив: В. І. Вишнякова, к. і. н.; М. О. Гарматюк; П. В. Йова, к. і. н. та ін.; Редкол.: О. Г. Мартинова (голова) та ін. Львів: Каменяр, 1981. 264 с.

32. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 336 с.

33. Прищепя О. Із життя Дмитра Андрю в Рівному. // Вечірнє Рівне. 1997. 7 червня. С. 10.

34. Скальський В., Басара-Гилішак Г. На «другій лінії»: губернські та повітові старости Української Держави (публікація архівного документа). // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. К., 2024. Вип. 18. С. 216-219.

35. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 115-129; № 3. С. 144-160.

36. Селянське слово. 1918. № 27. 28 жовтня. С. 4.

37. Смольський К. Окремий Чорноморський Кіш. // За державність. Варшава, 1938. № 8. С. 99-118.

38. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень). Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. 464 с.

39. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К., 2009. 480 с.
40. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 402 с.
41. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920-х рр. В трьох томах. К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. 476 с.
42. Устав благочиния и безопасности // Свод законов Российской империи. Петроград, 1916. Т. XIV.
43. Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918 / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 334 с.
44. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.). Дис. ... к. і. н. Полтава, 2000. 281 с.
45. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т. III. 160 с.
46. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6.
47. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7.
48. ЦДАВО України, ф. 1216, оп.1, спр. 76.
49. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 123.
50. ЦДАВО України, ф. 3616, оп. 1, спр. 1.
51. Шаповал О. Коли промовила земля українська. З нагоди відновлення Гетьманщини (жмут споминів учасників). // Гетьманський альманах. К., 2003. Ч. 2. С. 36-47.
52. Яневський Д. «Проект Україна», або Спроба П. Скоропадського. К.: «Фоліо», 2010. 284 с.
53. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. Вінниця: Континент-Прим, 1997. 40 с.
54. Ярмошик І. І. Місцеві органи влади Волинської губернії в період гетьманату Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 р.). // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». К., 2006. Вип. 11-12. С. 88-95.
55. Ярмошик І. І. Становлення місцевих органів державної влади Волинської губернії в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.). // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 264-272.
56. Ярмошик І. Становлення органів охорони правопорядку у Волинській губернії в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.). // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К., 2005. Вип. 14. С. 271-276.

УДК 94(477.43/44)«1918»(092)

*Лариса Козельчук,
м. Вінниця*

ДІЯЛЬНІСТЬ О. НАЗРУКА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ЛИПНІ-ВЕРЕСНІ 1918 РОКУ

Знаний український політичний та військовий діяч доби Української революції 1917-1921 рр. Осип Тадейович Назарук (1883-1940), родом із м. Бучач (нині – Тернопільська область), випускник Віденського університету, доктор права (з 1912 р.) залишив важливу творчу спадщину мемуарного і суспільно-політичного характеру [2; 6, с. 564; 9]. Події Української революції найбільш повно відбито у споминах «Рік на великій Україні», виданих у Відні у 1920 р. [7]. Але у них не розкрито діяльності О. Назарука на Поділлі у липні – вересні 1918 р. У спогадах висвітлено перебування О. Назарука на Наддніпрянщині у листопаді 1918 – листопаді 1919 рр. У цей час він виступив делегатом від Української Національної Ради на переговорах з гетьманом П. Скоропадським щодо допомоги у війні проти Польщі, як член Стрільцької Ради Січових стрільців брав участь у протигетьманському повстанні, у грудні 1918 р. став керівником служби преси та інформації УНР, у 1919 р. – очолював пресову квартиру Української Галицької Армії [4].

Мета статті – розкрити діяльність О. Назарука в Подільській губернії у липні – вересні 1918 р. Цитування джерел у праці здійснено мовою оригіналу.

Перебування О. Назарука на Поділлі влітку – восени 1918 р. відбувалось у період Української держави та австро-німецької окупації країни. Розміщення австро-угорських військ на Поділлі потребувало посередництва між ними та місцевим населенням. Ця функція припала на військовослужбовців українського підрозділу армії Австро-Угорщини. 11 липня 1918 р. при губернському старості С. Кисельові у Кам'янці-Подільському було створено Комісаріат Українських Січових Стрільців (далі – Комісаріат УСС) [1]. Також на комісаріат покладалась «допомога при організації шкільництва та при заснуванні і веденню інших культурно-освітніх установ, як рівно ж захист інтересів населення» [8, с. 198], Безпосередньо О. Назарука запросили на прохання Кам'янець-Подільської губернської шкільної управи як лектора на курси

українознавства для вчителів народних шкіл. Очевидно, при запрошенні враховано його досвід, адже О. Назарук ще 1914 р. вступив до Легіону Українських Січових Стрільців та на початку 1918 р. був залучений до культурно-освітньої діяльності у зайнятих армією імперії Габсбургів повітах Волинської губернії.

У Кам'янці-Подільському О. Назарук керував роботою Комісаріату УСС, у якому було 18 осіб [5, с. 509]. О. Назарук підготував методичні інструкції для членів комісаріату, які працювали по повітах Поділля. 10 працівників комісаріату приділили до повітових старост, інші – працювали в Кам'янці-Подільському лекторами українознавства на курсах для урядовців, залізничників, поштових працівників, учителів, студентів [8, с. 198-199].

На курсах українознавства О. Назарук викладав історію України, використовуючи відповідний курс, раніше підготовлений ним на замовлення Союзу визволення України у Відні. У курсі акцентувалося на політичних сторонах історії України та висвітленні окремих періодів. У статті Богданко зазначалося: «На виклади до великої залі Народного Дому крім вчителів сходилося ще багато студентів, гімназистів, професорів, священників та цивільних людей. Богато з них перший раз взагалі чули виклад про українську історію. Та захоплювалися викладами і Січові Стрільці, що були приділені до команди міста. Наслідок був такий, що вчителі по скінченому курсі вислали депутацію, щоби др. Назарук викладав історію на філософічному факультеті новоутвореного українського університету в Камінці» [1].

С. Ріпецький згадував, що в повітах Поділля «культурно-освітні комісари УСС ... робили свою корисну роботу. На власну відповідальність, без формально організованих товариств, самі проводили сходами, закладали бібліотеки і позичали книжки, організували хори, виголошували виклади, та влаштовували курси. Учасників і слухачів було багато. В першій мірі молодь радо горнулася до культурної праці, цікавилась національним життям в Галичині, вчилася співати нових пісень, читала книжки, вивчала історію України. ... Та національно-освітня праця УССтрільців не подобалась місцевим повітовим старостам і їхнім урядовцям, москалям або полякам. Вони почали обвинувачувати УССтрільців перед австрійською військовою владою, що вони бунтують народ проти існуючої влади та симпатизують з большевиками. А коли

III всеукраїнська науково-практична конференція

комісари УСС почали з успіхом інтервенювати перед австрійською окупаційною владою і польовими судами в справі арештованих українських патріотів, та багато невинних людей внаслідок цієї інтервенції випущено на волю, тоді УССстрілецьтво закінчило свою кар'єру в подільській губернії» [8, с. 199-200].

Активна громадсько-політична позиція працівників Комісаріату УСС викликала конфлікт з гетьманською владою, що виник внаслідок публікації відкритого листа під назвою «Відносини на українськiм Подiллі» до міністра внутрішніх справ Української Держави у львівській газеті «Дiло» 28 серпня 1918 р. [3]. Автором листа був О. Назарук, який підготував його на основі звітів повітових працівників комісаріату. Вони повідомляли про свою культурно-освітню працю, стан національної справи у регіонах, настрої інтелігенції, селян, про антиукраїнські заходи деяких місцевих службовців [5, с. 509]. У листі містилась гостра критика дій гетьманської адміністрації на Подiллі. Зокрема, критикувались дії окремих проросійськи налаштованих чиновників щодо переслідування українського селянства і інтелігенції, розпуску органів самоврядування, створення перешкод у діяльності «Просвіт», здійснення арештів, що загалом оцінювалося як реакційна політика.

На початку листа констатувалось: «Український народ нищиться матеріально, а українську інтелігенцію усувається з усіх урядових місць і вчиниться тільки за це, що вона українська. Не можна сказати, щоби вину цього поносили австро-угорські війська. Вони не знають обставин і у всім полягають на інформаціях українських державних властей, а ті власти, набрані на Подiллі виключно [з] Великоросів, бувших чиновників за царського режиму, або з поміщиків, ворожих українській державі» [3].

У документі описано механізм відновлення поміщицької власності – здійснення карних експедицій. У листі вони так пояснювались: «Поміщики зголошуються до повітових старостів, що хочуть старати контрибуції за заподіяні їм шкоди. Повітові старости не розглядаючи справи, не переслухуючи селян і без комісійного оцінення шкоди відноситься до австрійської військової команди о військову асистенцію. Поміщик одержує чету австрійських жовнірів, їде в село, приказує селянам зібратись на сільський сход і оголошує що селяни мають заплатити йому такуто суму до 4 або 6 годин. ... Рівночасно заповідають, що коли селяни

не зложать наложеної суми в означенім часі, то заберуть їм худобу, посадять до тюрми, спалять село і т. д. Дійсно не кінчиться на словах, бо коли упливе назначений кількогадинний час, зачинають війська братися до діла. В однім в селі арештують людей ... , в другім забирають худобу ... , а кілько побиття дізнають люди, то річ звичайна. Декуди побивають людей до крови ... Рідко хто з селян відважиться спитати, яка комісія оцінила шкоду, чи поміщик має право стягати і кільки? За це з місця арештують або тяжко побивають, як бунтівника. Навіть не можна того дня вийти з села, бо всі входи і виходи закриті. Таким чином стають поміщики самі суддями в своїх справах. Від цього не має жадного відклику. Не помагають ні прохання, ні закони; ніхто селян не вислухає. Поміщики накладають контрибуції довільно, без жадної контролі. Навіть австрійські власти запримітили, що поміщики хотять відбити собі на селянах все те, що втратили на війні, і накладають страшні суми на селян. З тої причини, заборонили вони своїм нижшим органам скорше удляти асистенції, аж докажеться наглядно, хто і кілько заподіяв шкоди. Одначе на ділі того ніхто не придержується. Поміщики стягають не тільки це, що втратили, але два, три рази більші суми як виносить їх ціле майно. Контрибуції доходять в деяких селах і до міліона карбованців. ... » [3].

У листі висловлювався подив щодо відсутності реакції представників центральних органів влади на свавільні дії місцевих чиновників і поміщиків: « ... І весь народ, і інтелігенція, і чужинці з диву не сходять, чому з Києва не приїде яка міністер'яльна комісія, котра би переїхала села і городи України, визначила послухання для покривджених, та усунула й увязнила дотеперішних старостів, почавши від пана [губернського старости] Кісельова до великорусских командантів державної варті. Державна варта під проводом московських опричників знущається над народом в такий страшний спосіб, що народ велить вже екекуції Мадярів. Словом український нарід, а з ним інтелігенція, особливо учительство, переживає дійсний ад, серед котрого збогачуються безправно польські та московські поміщики, які перед війною ледви клигали, а тепер по страшних контрибуціях, вигиснених насильно з українського народа, стали міліонерами і улашттовують раз у раз банкети» [3]. Наприкінці листа містився заклик до очільника міністерства внутрішніх справ Української Держави – І. Кістяківського виправити ситуацію: «В імені вже не українського

III всеукраїнська науково-практична конференція

державного інтересу, але людськості вживаємо Вас пане міністер положити край цим безправством, яких не допускався навіть царський режим, бо інакше наступить страшна катастрофа, яку нарочно викликають своїм поведінням московські чиновники. Щоби запобігти нещастю, яке вже висить над Поділлям, необхідно негайно вислати з Києва зложену з Українців комісію, котра переїхалаб замучені, пограблені та покатовані села, вислухала жалоб українського населення, наказала донощиків і поміщиків, звернула неправно взяті контрибуції, випустила з тюрем увязнених українських інтелігентів та селян, визначила коштом поміщиків відшкодування для неправно побитих людей, переглянула акти старостів, поінформувалася у австрійських властей про всі безосновні доноси, зроблені на свідомих Українців та осудила, а передовсім скинула з урядів заїтих ворогів Української Держави. Інакше вибух, на який заноситься, упаде виною на тих, які за все одвічають» [3].

Наприкінці листа зауважувалось, що його підписали 75 осіб, але без наведення прізвищ. Очевидно, гетьманська влада знала ініціаторів написання листа. «Після двомісячного зазедве існування Комісаріят УСС розв'язано на домагання гетьманського міністра внутрішніх справ Кістяковського в половині вересня 1918 р., і всіх його працівників у повітах відкликано до УСС, або на іншу працю», згадував С. Ріпецький [8, с. 200].

Загалом, для О. Назарука перебування в Подільській губернії в другій половині літа – на початку осені 1918 р. принесло важливий громадсько-політичний досвід, сформувало критичне ставлення до гетьманської режиму, стало передумовою участі у протигетьманському повстанні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Богданко. Др. Осип Назарук. // Свобода. 1920. Ч. 151. 16 грудня. С. 3.
2. Васковський Р., Мельничук Б. Назарук Осип Тадейович // Тернопільський енциклопедичний словник. Тернопіль, 2005. Т. 2. С. 594.
3. Відносини на українським Поділлі. // Діло. 1918. Ч. 194. 28. серпня. С. 1, 2, 3.
4. Кравчук О. М., Калитко С. Діяльність Директорії УНР у Вінниці в грудні 1918 р. у спогадах О. Назарука // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-286

Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 51-55.

5. Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Гуманітарно-просвітницька діяльність українських січових стрільців на Правобережжі України у 1918 році. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2023. С. 504-515.

6. Малота О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). К., 2008. 840 с.

7. Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини. Відень, 1920. 344 с.

8. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956. 360 с.

9. Рубльов О. С. Назарук Осип Тадейович // Енциклопедія історії України. К., 2010. Т. 7. С. 161-162.

УДК 94(477.43)«1920»:355.48

*Костянтин Завальнюк,
Володимир Лазаренко,
м. Вінниця*

БОЙОВІ ШЛЯХИ ОТАМАНІВ БЕРНАДСЬКИХ ТА ГАЛЬЧЕВСЬКОГО НА ВІНЬКОВЕЧЧИНІ

У статті розповідається про боротьбу за відродження Української державності періоду 20-х рр. XX ст. на терені Віньковеччини, що в Хмельницькій області, повстанських загонів отаманів Бернадських та Я. Гальчевського.

Ключові слова: *Іван Бернадський, Клим Бернадський, Яків Гальчевський, Віньковеччина, національно-визвольний рух, повстанський отаман.*

У період національно-визвольних змагань українського народу 20-х років XX століття Віньковеччина, як і все Поділля, стала ареною запеклої боротьби місцевих патріотів за Українську державність. У літописі цього державотворчого процесу золотими літерами закарбувалися імена багатьох героїв. У цій статті зупинимося на постатях отаманів Бернадських та Гальчевського.

Отамани Бернадські – уродженці Віньковеччини. Так, повстанський отаман Іван Бернадський, родом з с. Женишківці

III всеукраїнська науково-практична конференція

теперішнього Хмельницького району Хмельницької області. Загін Івана Бернадського діяв на території Летичівського, Літинського, Проскурівського та інших повітів Подільської губернії. «В останній час, – читаємо в інформаційному донесенні червоних за вересень 1921 р., – в Летичівському, Проскурівському й Ольгопільському районах з'явилась організована петлюрівська банда під командою якогось Бернадського. В серпні банда ця рядом зухвалих операцій привернула особливу увагу органів, ведучих боротьбу з бандитизмом. Встановлено, що Бернадський зв'язаний із закордонними повстанськими центрами, звідки він, очевидно, маючи регулярний зв'язок, отримує директиви. За внутрішньою структурою банда Бернадського представляє точну копію з регулярних частин петлюрівської армії. Бернадський веде діяльну агітацію, поширюючи друковані відозви, головним чином проти продподатку. Так, в середніх числах вересня в районі Проскурова банда Бернадського розклеїла декілька відозв. В одній з них він закликає населення до боротьби за самостійну Українську Народну Республіку, радить не виконувати продподаток і перешкоджати органам влади в справі проведення продподаткової кампанії. Підписана ця відозва Головним Отаманом УНР Петлюрою, Начальником Штабу Юрком Тютюнником, Всеукраїнською Спілкою Хліборобів і Союзом Визволення України.

Друга відозва закликає червоноармійців і робітників вступати в ополчення Антонова для визволення Москви й України від більшовиків. Ця відозва підписана Об'єднаним Комітетом Окружного Пролетаріату, командуючим Всенародним Ополченням Антоновим, головою Громадського Об'єданого Комітету при Командуванні Всенародним ополченням – Туріним і членами – Воскресенським і Кужиновим» [1, арк. 195].

В липні 1921 року загін Бернадського налічував 63 чол. (з них 10 кавалеристів) при 2 кулеметах, ад'ютант Бернадського – Яким Балда («Коршун»). У ніч з 22 на 23 липня 1921 року загоном Бернадського побито голову Женишківського волвиконкому Светникова, якого залишили в живих, оскільки він не був комуністом. 12 серпня 1921 року загін здійснив наліт на продгрупу в с. Женишківцях силами у 70 піших і 10 кінних повстанців при 2 кулеметах «Льйоїс». На початку вересня 1921 року в с. Гармаках теперішнього Жмеринського району спіймано і розстріляно місцевим комзагоном повстанця загому Бернадського

Дмитрищенка. В ніч з 8 на 9 вересня 1921 року загоном Бернадського у 30 кінних, 15 піших, при 3 кулеметах, вчинено наліт на м. Ялтушків (теп. Жмеринський район), де розгромлено всі установи, захоплено обоз поввоєнпродпостачу з сіллю, цукром, хлібом. Вбито інспектора кримінального розшуку та діловода. 21 вересня 1921 року 8 козаків Бернадського прибули на концерт на користь голодуючих Поволжя в с. Женишківцях і змусили присутніх співати українську пісню «Ревуть, стогнуть невірники!» При цьому були присутні сам Бернадський і його помічники Откашенін та Напичняк. 14 вересня 1921 року здійснено наліт м. Зінків (30-40 вершників), розгромлено канцелярію міліції, вбито 1 міліціонера та 6 місцевих мешканців. Наступного дня в районі с. Майдан-Вовковинський вбито льотчика і спалено літака, що знизився через неполадки у двигуні. 18 вересня 1921 року 7-ма вершниками Бернадського в м. Михалпіль (нині – с. Михайлівка Хмельницького району Хмельницької області) вбито 2 інструкторів по збиранню продподатку, поранено заступника голови виконкому, забрано печатку та документи волвиконкому, розклеєно відозви савінковського та петлюрівського характеру. Того ж дня подібні відозви були розклеєні в с. Королівка (33 версти південно-західніше Летичева). В ніч на 24 вересня 1921 року в районі м. Вінківці під час бою з кінною розвідкою 208 полку 24 дивізії червоних отаман Бернадський загинув. Було вбито також 5 повстанців, захоплено в полон – 8, взято 2 кулемети [2, с. 19].

Помічником отамана Івана Бернадського був Клим Бернадський, ймовірно, його брат. Клим був учасником Другого Зимового походу. Після загибелі Івана Бернадського зібрав із селян с. Олександрівки (бл. 16 верст південно-східніше Вінківців) новий загін, із яким 24 вересня 1921 року здійснив наліт на с. Дашківці (поблизу Вінківців). У ніч з 7 на 8 жовтня цього ж року загоном Кліма Бернадського вчинено наліт на с. Бебехи, де вбито 1 і поранено 2 активістів. Цей же загін дорогою із с. Шелехове на с. Женишківці зарубав 3 червоноармійців 208 пішого полку і захопив у полон ад'ютанта вказаної бригади. 5 грудня 1921 року Клим Бернадський був убитий у с. Пилипах (15 верст північно-західніше Ушиці) [2, с. 20].

Однією з найпомітніших постатей періоду національно-визвольних змагань українського народу 20-х років ХХ ст. був уродженець с. Гута-Літинська (нині с. Малинівка теперішнього

III всеукраїнська науково-практична конференція

Вінницького району Вінницької області) Яків Васильович Гальчевський (псевдо-«Орел», «Орлик», «Войнаровский»), - повстанський отаман, полковник Армії УНР, командуючий Подільською повстанською групою та усіма повстанськими силами Правобережної України, а також відомий письменник-мемуарист.

15 лютого (де-факто - з 20 серпня) 1922 року він був призначений Петлюрою командуючим повстанськими силами на Правобережній Україні. Під час рейду 1922 року загоном Гальчевського були захоплені такі важливі населені пункти, як Вінківці (06. 06), Бар (05. 08), Ялтушків (07. 08), Лозни (08. 08), Летичів (10. 08), Зіньків (16. 08) та ін.; вбито комполку 71 Александровича, завгоспа того ж полку Чугунова, комвзводу загону ЧОН, кілька начальників міліції, цілий ряд партійних та радянських активістів.

Чимало документів тогочасної епохи описують бойові дії загону Я. Гальчевського на території нинішньої Вінківщини, особливо у 1922 році. Так, 5 червня 1922 р. загін Я. Гальчевського побував у с. Слобода Охрімівська, де обеззброїв 2-х червоноармійців (згодом їх було відпущено на волю). Надвечір того ж дня повстанці побували у с. Старі Нетечинці, а наступного дня вони отаборилися в с. Нові Нетечинці. Також 6 червня біля 18-ї години повстанці силою до 100 шабель вчинили напад на містечко Вінківці, де вбили начальника районної міліції, завідувача кримінальним розшуком та двох міліціонерів. Спаливши канцелярію міліції та кримінального розшуку, козаки Я. Гальчевського біля 21-ї години провели аналогічну акцію в с. Осламів, що за 8 верст на південний схід від Вінківців. У цьому селі повстанці спалили канцелярію волосного виконкому та вбили двох відповідальних співробітників повітового військкомату, після чого направились у напрямку с. Ялтушків [4, арк. 106].

Заслужують на увагу і мемуари Я. Гальчевського, видані ним у 1941 та 1942 рр. під назвою «Проти Червоних окупантів». Чимало місця у них відведено і спогадам про бойові дії на території Вінківщини. Ось як, скажімо, він описував бій, що відбувся на початку червня 1922 року у Зіньківському лісі, який завершився поразкою кінної бригади 1-ї дивізії «Червоного козацтва»: «Вже світає. Я наказую козакам тримати коней в руках, виставляю варту й сам лягаю на горбочку в вівсі подрімати. Ще добре не заснув, коли в півдрімоті бачу виразно трьох большевиків, з кілометр від

нас. Вони їдуть на конях вперед, а за ними з 300-400 метрів решта большевицької кінноти, не менше полку. Бачу, як іде пил з-під копит. Щоб побачити, чи козаки держать коні в руках, я схоплююсь. Дивлюсь: дійсно, багато коней ходить самопас. Буде таке, як біля Монастирка. А тут уже біжить вартовий із горбка. Питаю, що там. Каже - їде багато кінноти, і показує рукою. Дивлюсь у льорнету й бачу, здивований, що саму картину, яку бачив у пів сні: Цих трьох большевиків попереду, ця сама довга колона кінноти, від якої несеться курява. Збігаємо з горбка, я кажу будити козаків і старшин та ловимо коней. Отаман Байда сідає на коня. Кажу йому, щоб зі своїми він ослонював наш відхід через яр в напрямку великого зінківського лісу.

Відїздимо з розлогої долини, а Байда поїхав на зустріч большевикам. Зав'язується бій о годині 5-ій рано.

Ми відїхали з 1-1½ км, а за нами 1 км. «грається» з большевиками отаман Голюк та відходить перед перевагою червоних, яких є дуже багато-не менше бригади. В той час перший раз появилася 1-ша Дивізія Черв. Козацтва та почала з нами змагатись.

5 км. простору до лісу ми проїхали хутко. Тут в глибині лісу я zorganizував засідку зі своїх козаків, а коней ми заховали за нами в ярі, щоб їх не ранили кулі. Підїздить до лісу отаман Байда. Кажу йому про свій плян і даю завдання втягувати червоних у засідку, а потім з правого крила вдарити на них.

Під лісом стали червоні обережніші, але Голюк їх дрович, втікав, то знову висувався вперед, і втікав. Така поведінка додала сміливості ворогам, які поступово віхали кількома рядами до рідкого дубового лісу. За ними віхало пізніше ще кілька сотень. Ми вже обсервуємо з гущавини рухи кінноти, бо Байда - Голюк проїхав через нас і зосередився на нашім лівім крилі, а не на правім, тому, що краще було звідтам атакувати червоних. Щоб помогти Голюкові в кінній атаці, то по кількох сальвах я наказав підпровадити блище до нас коней, щоб скоріше сісти на них.

Все є згідно з моїм планом. Козаки не стріляють, поки большевики не підїдуть більшою силою на 50-60 кроків. Врешті стрілив сотник Ковбасюк, а за ним - відозвався клекіт цілої лінії крісів і 8-ох люїсів. Червоних немов викинула вбік якась надлюдська сила. Сідаємо на коней, бо Голюк вже атакує з лівого боку. Я проваджу хутчій своїх козаків праворуч від місця засідки-і

III всеукраїнська науково-практична конференція

впадаємо на червоних, які вже втікали від 60 козаків Голпока. Коли ми цілою силою коней вискочили в поле - ціла бригада з 2-ох полків втікла нам з очей в ярі. Лише на полі впало кілька підстрілених в лісі коней і большевиків. Мої козаки їх не залишили: позбирали сідла, половили здорових большевиків, які попадали з коней. В лісі на місці засідки вбито й ранено до 30 большевиків» [3, с. 267-269].

14 липня 1922 року повстанці проходили через Женишківці та Старі Нетечинці. 16 липня того ж року вони (50 кінних) вкотре з'явилися у Вінківцях. У містечку загін, який називав себе 2-м полком 1-ї дивізії, розділювався на дві частини, після чого пішов у напрямку Нової Ушиці та Заміхова. За містечком загін об'єднався, після чого пішов у Даньківський ліс [4, арк. 72].

В с. Слобода Ходацька, що за 10 верст на південний схід від Вінковець, на початку серпня 1922 року розміщувався повстанський штаб, який керував процесом формування нових бойових загонів. Також у штабі була своя друкарська машинка, за допомогою якої друкувалися повстанські листівки та відозви. Окрім цього, розвідка червоних доносила, що 1 серпня 1922 року в районі містечка Зіньків у лісі під назвою «Дубняки» переховувалася кінна частина загону Гальчевського в кількості до 40-50 шабель, яка видавала себе за міліцію [4, арк. 89].

2 серпня 1922 року 1 сотня 8 червоного козачого полку в с. Дашківці (6 верст на схід від Вінковець) вела бій з частиною загону Я. Гальчевського під командуванням отамана Кирилюка (Яків Галюк). Після бою повстанці сховалися у місцевому лісі [4, арк. 86].

15 серпня 1922 року повстанці Я. Гальчевського чисельністю 50 кінних в с. Женишківці (18 верст на південний захід від Деражні) спалили приміщення волосного виконкому та вбили голову комнезаму і члена сільради, після чого передислокувалися у напрямку Шелехівських хуторів, а звідти - в с. Адамівку (12 верст на південь від Деражні) [4, арк. 111].

Біля 22-ї години 16 серпня 1922 року в містечку Зіньків загін Гальчевського чисельністю у 50 вершників біля двох годин вів бій із місцевими комнезамівцями та міліцією. Вистрілявши усі патрони, останні, втративши одного міліціонера, відступили з містечка. Після цього повстанці спалили справи міліції, забрали товари із місцевого споживчого товариства та відійшли до Корабельного гаю [6, арк. 161].

27 серпня 1922 року повстанці, які засіли в рові в лісі, що за 4 версти на захід від с. Говори, обстріляли ескадрон 24 кавалерійського полку червоних. В ході бою було вбито три червоноармійці, а також поранено командира ескадрону Брехова, воєнкома Гоголана та одного червоноармійця [5, арк. 88].

25 листопада 1922 року повстанці, серед яких були отамани Яків Галюк та Микола Коростовський, проходили через с. Женишківці. Наступного дня Я. Галюк з 4 добре озброєними козаками в с. Нові Нетечинці (14 верст на північний захід від м-ка Ялтушків) напав на 3 -ох співробітників розвідувальної групи червоних, з яких одного було вбито. Згодом повстанці обстріляли висланий проти них загін волосного комнезаму та відповідачів, внаслідок чого було поранено 3 чоловіки. У відповідь на цю акцію опертрійка заарештувала 37 чоловік, які мали зв'язок з Галюком та постачали його зброєю [4, арк. 271].

26 листопада в лісі «Переволока», що за 5 верст північно-західніше Женишковець, зосереджувалась група козаків Я. Галюка чисельністю до 10 піших, якою того ж числа були вбиті червоноармієць та міліціонер, а також обстріляно висланих для облави проти неї місцевих селян [4, арк. 271].

25 липня 1923 року ударна група губвідділу ДПУ наздогнала загін Гальчевського в кількості 5 чоловік в районі Охрімівської Слобідки, що за 6 верст на північний схід від Віньківців. Завдяки неузгодженості дій карателів, серед яких був також загін під керівництвом голови Віньковецького райвиконкому, повстанцям вдалося уникнути пастки. В ніч на 27 липня група Гальчевського в районі містечка Віньківці все ж таки потрапила у виставлену засідку. В результаті бою було важко поранено повстанця Василя Сендзюка (родом із с. Сахни Летичівського району), який, будучи захопленим у полон, на ранок помер від отриманих ран. Решті повстанців вдалося сховатися завдяки темряві [7, арк. 85].

Все ж, на ранок 28 липня карателям пощастило наздогнати повстанців за 4 версти від містечка Зіньків. В результаті бою було вбито ад'ютанта Я. Гальчевського Євгена Ковбасюка, а також поранено та взято у полон коменданта штабу та начальника контррозвідки повстанців Івана Кохана. На щастя, Якову Гальчевському з одним козаком вдалося вирватися з ворожого кільця та перейти на польську територію [7, арк. 86]. Боротьба тривала...

III всеукраїнська науково-практична конференція

Таким чином, у фондах Державного архіву Вінницької області зберігається чимало матеріалів, які доводять, що Віньковеччина була важливим осередком національно-визвольної боротьби українського народу періоду 20-х років ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області (далі –ДАВіО). - ДАВіО. - Ф. Р-295. - Оп. 8. - Спр. 58.
2. Завальнюк К. В. Провісники волі / К. В. Завальнюк. - Літин: Літинська райдрукарня, 2005. - 352 с.
3. Гальчевський Я. Проти Червоних окупантів / Яків Гальчевський. - К.-П: Медобори -2006, 2011. - 360 с.
4. ДАВіО. - Ф. Р-195. - Оп. 3. - Спр. 397.
5. ДАВіО. - Ф. Р-253. - Оп. 5. - Спр. 2.
6. ДАВіО. - Ф. Р-253. - Оп. 5. - Спр. 6.
7. ДАВіО. - Ф. Р-925. - Оп. 8. - Спр. 86.

УДК: 94 (477.4)«1924» (092)

*Денис Красносілецький,
м. Хмельницький*

АРЕШТ ТА УВ'ЯЗНЕННЯ ОТАМАНА «ХМАРИ» (СЕМЕН ХАРЧЕНКО, ХАРЧУК) У 1924 р.

Статтю присвячено дослідженню періоду арешту та ув'язнення отамана «Хмари» (Семен Харченко, Харчук) у 1924 році. Зроблена спроба аналізу радянських документів, пропагандистських висловлювань більшовиків, мемуарів очевидців цих подій. У висновках підкреслено важливість пошукових досліджень у біографії Семена Харченка, до яких слід долучатися родичам відважних повстанців, науковцям, педагогам та їх вихованцям.

Ключові слова: Семен Харченко, Харчук, «Хмара», отаман, ув'язнення, дослідження.

Постановка проблеми. Понад три десятиліття років незалежності України сприяли активній пошуковій роботі краєзнавців, публіцистів, письменників, науковців у дослідженні досі замовчуваних правдивих сторінок нашої історії, про що в радянські часи, під загрозою смерті, заборонено розповідати,

навіть, у колі родини. Так, дослідники знайшли чимало фактів легендарності і героїзму незборимої нації українців, що спроможні здивувати увесь світ. Переконливим у цьому стало дослідження біографії отамана «Хмари» (Семен Васильович Харченко, Харчук, 1886–1924). Мова йде про патріота України, мужню людину, вчителя школи с. Гнатівці Летичівського повіту, колишнього офіцера царської й, навіть, Червоної армії, організатора селянських спілок, підполковника армії УНР, подільського отамана повстанського загону.

Аналіз досліджень і публікацій. В сучасний період все більшої популярності набуває дослідження біографії цього отамана Поділля. Дослідники К. Завальнюк, Т. Стецюк, Р. Коваль звернули увагу на основні періоди життя Семена Харченка. Цінними джерелами є мемуари Я. Гальчевського-Войнаровського «Проти червоних окупантів», Ю. Горліс-Горського «Отаман Хмара. З таємниць Г.П.У» тощо.

Метою даної статті є дослідження періоду арешту та ув'язнення отамана «Хмари» у 1924 році.

Виклад основного матеріалу. «Хмара» (Семен Харченко, Харчук) став найзапеклішим ворогом більшовицької влади, оскільки відзначився вправним організатором антибільшовицького руху на Поділлі. На початку 1924 р. отаман «Хмара» вирушив до чергового рейду з Польщі на Поділля.

У с. Кривеньке, на Тернопільщині, проживала родина Остапчуків [1]. Не один раз ця родина приймала на ночівлю повстанців, які перетинали кордон. Мати Мар'яна Остапчука попросила Харченка провідати її сина у м. Кам'янці-Подільському, переказати, що вона переживає за нього, щоб він вийшов з нею на зв'язок. Мар'ян Остапчук прийняв Харченка, але згодом видав його співробітникам ДПУ. Як виявилось Остапчук став сексотом більшовиків [2]. Арешт Харченка відбувся 15 березня 1924 р. [3, с. 177].

З радянських документів стало відомо, що підполковник С. Харченко прибув до м. Кам'янця-Подільського маючи завдання шпигунського змісту [3, с. 180]. Він мав знайти накази Револуційної військової ради і передати їх начальнику особистої охорони С. Петлори полковнику М. Чеботарьову [3, с. 184]. Радянські більшовики трактували це як «бандитизм», виправдовуючи таким чином свої власні злочинні дії проти українського народу.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Незабаром «Хмару» перевезли з м. Кам'янця-Подільського до Вінниці. Чекісти провели з отаманом «Хмарою» психологічну роботу, обіцяли йому зберегти життя аби він викрив усіх людей дотичних до антибільшовицького руху, а на привселюдному суді заперечив національну українську ідею, вихваляючи більшовиків та радянську політику.

До 8 серпня 1924 року Харченко-Харчук перебував в повній ізоляції – як «секретно заарештований». У камері заборонено було співати чи розмовляти під острахом позбавлення їжі на три дні. Харчували шматком хліба та стухлим пшоном. Голод панував над усіма почуттями. Харченка охопила депресія.

Окрім того у камеру до отамана на кілька годин саджали смертників, в тому числі, з повстанського загону отамана Я. Гольчевського, яких згодом розстрілювали у гаражі. Їхні муки мали психологічно зламати Харченка. Кілька разів викликали опівночі на допити, але «Хмара» відмовлявся співпрацювати зі слідством. Залякували розстрілом при спробі втечі чи нападу, надсміхалися. Виводили на розстріл з іншими смертниками, яких вбивали, а отамана повертали у камеру. Спроба втечі з камери не була успішною й призвела до ще більшого психологічного тиску на «Хмару». Харченка «вбивала» тиша, темрява, голод, щовечірне нудне очікування смерті. Тому його свічення на суді стали такі пробільшовицькими, відповідно тексту, який йому підготували чекісти [2].

29 жовтня 1924 року було сформовано розпорядчу раду Надзвичайної сесії Подільського губернського суду у складі Ізраїля Леплевського (голова), Іванова, Харитонова. Губернським прокурором був Бомаш [5].

Суд над отаманом «Хмарою» та козаками Гольчевського зі Стасьового Майдану – Яковом Бондарем, Іваном Покидьком і Автономом Полярушем, сахнівськими повстанцями Подільської групи Пилипом Івановим і Михалком (Микитою) Топорівським, а також підпільником Василем Яблунівським із хутора Пашівки (поблизу с. Женишківці) та інших відбувся 1-2 листопада 1924 року [4, с. 221]. Окрім того в документах згадуються ще інші особи.

«Хмару» звинуватили за участь у військових діях на боці армії УНР, участь у антибільшовицькому повстанні та підпільній роботі, у вбивстві командира 71-ї бригади, командира полку 10-ї червонокозачої дивізії, начальника та помічника районної міліції,

начальника карного розшуку в районі, багато червоноармійців та радянських службовців, нападах на м. Летичів, Бар, Ялтушків, цукроварні тощо. Також за те, що «Хмара» переходив кордон з території Польщі на радянську територію для контрреволюційної роботи проти більшовицької влади.

Суд відмітив, що «Хмара» старався давати точні відповіді на поставлені запитання. Вів бесіду українською мовою. «Хмара» відповів на суді, що визнає себе винним лише з юридичної точки зору, виправдовуючи себе політично. Далі на суді він таки визнав себе винним у контр-революції. Отаман зазначив, що шкодує, що долучився до контр-революційної діяльності, визнав напади повстанців на населенні пункти шкідливим явищем, визнав себе бандитом. Далі «Хмару» запитали: «Чи правильна політична лінія компартії й радянської влади?, – на що він відповів – так». Ба більше, у протоколі суду зазначено, що він розчарувався у діяльності С. Петлюри, з яким був добре знайомий з 1913 р., проклинав його за те, що отримав «погану спадщину петлюрівця».

2 листопада о 21 год оголошено вирок суду. Всіх засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу. Однак суд змінив своє рішення щодо Бондара, Гордієвича, Топоровського через їхнє соціальне походження та несвідомість, визначивши для них міру покарання у позбавленні волі терміном у 5 років. Поляруша та Покидька, які добровільно з'явилися в ДПУ, суд постановив просити ВУЦВК про помилування [3, с. 179-184].

Отаман «Хмара» зазначав, що не заслугоує розстрілу, що радий за українізацію та входження України до СРСР, що С. Петлюрі варто припинити боротьбу [3, с. 187].

Начальник ДПУ, Ізраїль Леплевський навіть хотів досягнути помилування своїх жертв від ВУЦВК. Дивно, але його звернення датоване 15 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК відмовила в амністії, яку і проголосила. Вбивство ж учителів Семена Харченка-Харчука, Пилипа Іванова та Василя Яблунівського приурочили святкуванню чергової річниці жовтневої революції – 7 листопада 1924 р. [4, с. 221-222].

Не обійшлося й без іронічних висміювань та перекручувань представниками московської влади повстанського отамана та справжнього захисника України від загарбників у статті обсягом на 1 сторінку під назвою «Чесний бандит» в газеті Червоний край від 5 листопада 1924 р. У ній «Хмару» представили, як бандита, який

III всеукраїнська науково-практична конференція

боровся за Україну для українців, який не вбивав радянського робітника, бо він українець, грабував селян задля власного існування, добував накази Револьюційної Військової Ради чи то для французької, чи то польської влади чим продавав працюючих радянських республік [3, с. 187-188]. Незважаючи на суперечку цього змісту, головною ідеєю у ньому було возвеличення жовтневою революції, більшовицької влади. Насправді більшовики проводили грабїжницьку окупаційну політику, яка супроводжувалася залякуванням та жорстокою розправою населення України.

В мемуарах Ю. Горліса-Горського про суд 1-2 листопада ані слова. Суд був приселюдним у залі Народного Дому на Замості. На ньому примусили бути селян з повітів, де діяв повстанський загін отамана «Хмари». Головою суду був Михайлов. Також були начальник ДПУ Ліплевській, начальник спеціального відділу Петерс.

Все було сфабриковано так, ніби отаман «Хмара» перейшов кордон в Радянську Україну з метою здатися ДПУ, немовби радянська Україна виправдала всі його очікування. Зрештою, отаман припинив давати заплановані більшовиками свідчення й вигукнув до людей, щоб не вірили йому, бо він все це сказав за вказівкою більшовиків, які переважно були росіянами чи євреями. Вони видавали себе за приятелів та добродіїв українців, але насправді були окупантами, які грабували Україну та винищували українських патріотів. Всіх селян вигнали із зали. Рішення суду винесено 4 листопада. Хмара, Яблонівський, Іванів засуджені до розстрілу. Інші отримали довготривалі строки ув'язнення.

Сміливці вирішили не чекати принизливого зв'язування рук та чекістської кулі в потилицю, а вмерти по козацьки, в бою зі своїми катами. Розібрали грубу, нари. Повстанці забарикадували двері камери, приготували цеглини. У ніч з 6 на 7 листопада, в річницю «Великої Жовтневої соціалістичної революції», яку самі вожді ще в той час називали «переворотом», кати прийшли по їхні душі. П'ятеро посадовців (Санін, Рубцов, Раскін, Котельников, Сабо) після урочистостей у театрі в супроводі дванадцяти червоноармійців о 11 год. прийшли до камери №8, щоб забрати на розстріл у гараж буцигарні трьох повстанців.

На них впав град цеглин, але бунтівникам не вдалося вирватися в коридор і захопити зброю охоронців. Двері камери

чекістам вдалося закрити. Майже добу тривала неймовірна дуель смертників, єдиною зброєю яких були цеглини, з озброєними до зубів тюремниками. Мимовільним свідком цього поєдинку став майбутній український письменник Ю. Горліс-Горський, який перебував у в сусідній камері. Він зумів, вдаючи божевільного, вижити в більшовицьких катівнях, вирватися з чекістських пазурів і в 1932 р. перейти радянсько-польський кордон. Появившись у Рівному, а потім у Львові, розпочав літературну діяльність, написав книги «Холодний Яр» «Отаман Хмара». В ній: описав передсмертні години життя та героїчну загибель мужнього отамана Хмари та його побратимів. Смертники, загнані в глухий кут безвиході, співали національний гімн «Ще не вмерла Україна», пісню «Невільник», читали «Заповіт» Шевченка, вигукували «Слава Україні». Першому чекістська куля обірвала життя Яблунівському. Згодом був поранений Іванов. «Хмара» продовжував битися. Поранений у голову, він впав на підлогу. До камери увірвалися радісні тюремники. Вмить отаман спохопився на ноги та кинувся на спантеличених ворогів з ціпом у руках, які вдалися коридором до втечі. Проте, червоноармієць ДПУ Гершко, відштовхнутий втікачами від дверей, вистрілив отаману «Хмарі» у груди.

Вже мертвому «Хмарі», комендант в'язниці Рубцов розтросив череп прикладом карабіна. Його співкамерників теж чекала така участь. Ю. Горліс-Горський зазначав: «Коло старого польського цвинтарю на Калічу між тисячами низеньких горбків з'явився ще один. Свіжий...» [2; 3, с. 182]. На жаль, могила славетного отамана не знайдено, хоча вона може зараз бути у Вінницькому центральному парку, на зруйнованому старому кладовищі, залишки якого можна побачити ще у наш час. Теж саме стосується й пам'ятної дошки.

Символічно, що підписи під актом про їхню смерть поставили виключно представники «братніх» народів: помічник губерньського прокурора тов. Санін, комендант ГПУ тов. Раскін, лікар ГПУ тов. Перельмітер, секретар ГПУ тов. Асанов. Слід нагадати, що у вирішенні долі отамана «Хмари» та його повстанців взяли участь й інші представники «дружніх» націй: голова Надзвичайної сесії Подільського губерньського суду Ізраїль Леплевський, члени: Іванов та Харитонов; секретарі Надзвичайної сесії суду Фельдман і Брауль; губерньський прокурор Бомаш та його заступник Логінській, начальник контррозвідки Подільського ГПУ Галіцкій, його

III всеукраїнська науково-практична конференція

помічники слідчі Лиман і Павлов, уповноважені Подільського ГПУ Варшавській та Соболев, чекісти Гарін і Наг, вартові коменданти Рубцов і Котельніков... Окупанти утверджувалися на нашій землі, ув'язнюючи, судячи і розстрілюючи українських патріотів.

Під грифом «Хранить вечно» в Державному архіві СБУ зберігається двотомна «Справа № 512 зі звинувачення Харченка-Хмари Семена Васильовича та інших (за статтями 58, 59, 66, 76)». У першому томі 441 аркуш, у другому – 413. Закінчується справа Семена Харчука-Харченка документом від 20 серпня 1998 року. Написано його тією ж мовою, якою допитували «Хмару» чекісти. Цим повстанцям відмовили у реабілітації.

Мрія «Хмари» збулася: ми спом'янули його «незлим тихим словом». Але боротьба за його ім'я продовжується... [5].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що Семен Харченко – це активний учасник та організатор національно-визвольних змагань, який незважаючи на обставини арешту та жахливі умови ув'язнення у 1924 р. не скорився більшовикам з якими борюся до останку.

Грунтовне дослідження біографії Семена Харченка є перспективою подальших пошукових розвідок до яких слід долучатися родичам відважних повстанців, науковцям, педагогам та їх вихованцям. Адже українці мають знати свою історію, любити Українську державу, пишатися перед світовою громадськістю її славним, легендарним минулим.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вівчарик О. Доля героїв і зрадників (із маминих спогадів). // Голос України. 27. 02. 2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/314228>
2. Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара. З таємниць Г.П.У. Львів: Библиотека студентського шляху, 1934. [https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9E%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%A5%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B0_\(1934\)](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9E%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%A5%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B0_(1934))
3. Завальнюк К. В. & Стецюк Т. В. (2012). Яків Гальчевський у документах епохи. Кам'янець-Подільський : Медобори, 224 с.
4. Коваль Р. (2000). Отаман святих і страшних. Київ : Просвіта, 288 с.
5. Коваль Р. Подільський отаман Хмара. URL: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva89.htm>

УДК 94(477.43)(092)

*Юрій Блажевич,
м. Хмельницький
Надія Ващук,
м. Кам'янець-Подільський*

ЖИТТЄВА ДОЛЯ ВОЇНА І ТРУДІВНИКА ІВАНА СТЕЦЮКА, УРОДЖЕНЦЯ СЕЛА БАГЛАЙКИ НА КРАСИЛІВЩИНІ

На основі документальних матеріалів, публікації періодичних видань, спогадів учасника бойових дій у Другій Світовій війні Івана Петровича Стецюка, мешканця села Баглайки Красилівського району Хмельницької області, досліджено бойовий шлях цього фронтовика. В статті широко використано спогади і документи особистого архіву Івана Стецюка, розкрито ключові моменти і події, безпосереднім учасником яких був рядовий, зв'язківець Стецюк. Бойова дорога ветерана розпочалась під м. Єльнею (Білорусія), продовжувалась під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі під час визволення України, Молдавії, Білорусії, Польщі, під час боїв за Берлін.

***Ключові слова:** село Баглайки, Іван Стецюк, Друга світова війна, ратний і трудовий подвиг солдата.*

Проблеми Другої Світової війни та стан її дослідження сьогодні є дуже актуальним. 2025 рік – важлива віха в житті Української держави і нашої Хмельниччини. Україна та світ відзначають 80-річчя завершення Другої світової війни та перемоги над нацизмом. Для України та українського народу ця дата надзвичайно важлива. Друга світова зачепила кожную українську сім'ю, кожне місто, село та громаду. Кожна наша родина береже пам'ять про героїв і жертв того страшного часу. Фронт прокотився всією територією України двічі.

Щонайменше вісім мільйонів українців загинули, серед яких 5 мільйонів цивільних і 3 мільйони військових, на плечі яких ліг велетенський тягар боротьби проти нацизму на європейському континенті.

Серед мільйонів бійців, які пройшли горнило війни і переможно салютували в Берліні, є й мешканець нашого краю Іван Петрович Стецюк, який проживав в селі Баглайки Красилівського району Хмельницької області (ф.1). Про його бойовий шлях

неодноразово писалось в районній газеті «Красилівський вісник» та озвучувалось по місцевому радіомовленню [1, с. 1], було розміщено матеріали у краєзнавчому «Зразковому музеї» Западинської гімназії Хмельницького району, в науковому збірнику «Хмельниччина в роки Другої світової війни».

Стецюк Іван Петрович народився 12 липня 1921 р. в селі Баглайки у багатодітній сім'ї Петра Остаповича та Олександрри Максимівни. Іван був найстаршим, крім нього ще були два брати і три сестри. Сім'я Стецюків рахувалась середнячкою:

4 га землі, добротна хата, хлів, клуня, льох, корова, двоє коней, віз, сани, плуг, борони та інше господарське знаряддя. Батько був прекрасним теслярем, столяром і стельмахом – робив вози, колеса, будував будинки, хліви, інші господарські споруди, майстрував вікна, двері тощо. Змалку Іван пройшов всі етапи сільського хлопчини: пас гусей, потім корову і коней, порався по господарству, носив воду, рубав дрова, викидав гній, працював в полі і на городі, доглядав молодших братів і сестер. У 1937 році закінчив сім класів у сусідньому селі Западинці, однак, коли там в 1939 р. була відкрита десятирічка, батьки його туди не пустили.

В той час в селі вже був організований колгосп «Нове життя», батьки змушені були стати його членами, а старший син в 16 років пішов працювати їздовим. В нелегкій праці тільки загартувався стійкий характер юнака.

А коли в жовтні 1940 р. його забрали на армійську службу, Іван не довго звикав до солдатських буднів. Службу розпочав у місті Ката-Курган Узбецької РСР, попав у 27-й гірсько-кавалерійський полк, став рядовим-телефоністом в ескадроні зв'язку, побував й на 302

курсах радистів, світлосигнальників, шоферів. Після початку Великої Вітчизняної війни вже в липні 1941 р. був відправлений на фронт під Смоленськ. 18 липня полк прийняв перший бій, в ході якого були звільнені села Воружкіно і Мальцево, а пізніше й Єльня, однак 21 серпня Іван був важко поранений (рука, плечі, шия – в осколках, загальна контузія), його відправили у військовий госпіталь в село Бородіно. Після лікування в кінці вересня солдат попадає у Вязьму в 200-й запасний полк, де доліковує рани і в кінці жовтня 1941 р. його відправляють телефоністом роти зв'язку 107-ї мотострілкової дивізії [2, с. 2-4].

Тривала наймасштабніша битва Другої світової війни – це битва за Москву за участю радянських і нацистських військ, з кінця вересня 1941 по початок січня 1942 року. На оборонному етапі битви було проведено низку фронтових операцій, зокрема Брянська, Калінінська, Тульська, В'яземська та ін. У цих операціях брав участь Іван Петрович у складі 107-ої мотострілкової дивізії. Майже місяць бої дивізії відбивали ворожі атаки, однак біля міста Біле були оточені фашистами, майже місяць виходили з оточення і головне – зберегли прапор дивізії і після короткого переформатування та перевірок зайняли бойові рубежі біля міста Запрудного, районного центру Московської області. Майже кожний день доводилося відбивати ворожі атаки, а телефоністу Стецюку – під градом куль і осколків весь час приходилось поновлювати лінію зв'язку, бо від цього залежали долі товаришів по зброї і доля його самого.

6 грудня 1941 р. Червона Армія перейшла в наступ, 107-а мотострілкова дивізія разом з іншими військами взяли місто Клин, потім погнали ворога по Московській, Калінінській і Смоленській областях. В ході наступальних боїв 21 березня 1942 р. біля села Березняки Смоленської області мужнього зв'язківця знову було важко поранено в голову і в бік (до речі, осколок в боку так і залишився назавжди). Розпочалось тривале лікування в госпіталях Москви та Казані, і тільки в липні 1942 р. Івана Стецюка направили у 27-му гвардійську дивізію в 35-ий окремих батальйон зв'язку Ця дивізія пройшла славний бойовий шлях. Ветеран даної дивізії згадував, що високу бойову майстерність і відвагу воїни дивізії показали в Одеській наступальній операції. На початку червня 1944 року дивізія разом із іншими з'єднаннями 8-ої гвардійської армії ввійшли до складу резерву Ставки ВГК, а потім передано до

III всеукраїнська науково-практична конференція

складу військ 1-го Білоруського фронту. У ході Варшаво-Познанської наступальної операції 27-а гвардійська дивізія у лютому 1945 року брала участь в боях із блокування і знищення німецько-фашистських військ і оволодінням містом Познань (Польща). Високе мистецтво введення бойових дій особовий склад дивізії показав у Берлінській наступальній операції, в ході якої Іван Стецюк брав участь, у штурмі Берліну – столиці нацистської Німеччини.

Іван Петрович розповів, що 27-а гвардійська дивізія формувалась в Калінінській області і звідти була направлена під Сталінград, де тривала Сталінградська битва одна з найкривавіших в історії людства. Вона тривала двісті днів і забрала життя близько двох мільйонів людей. Разом з дивізією рядовий зв'язківець брав участь у визволенні низки населених пунктів цього регіону, з 19 листопада 1942 р. по лютий 1943 р. брав участь в оточенні та ліквідації фашистської армії під командуванням фельдмаршала Паулоса в сталінградському «котлі» [2, с. 6-9]. «Все було у вогні, Волга також у вогні – це горіло пальне, – згадує він. Берег ріки був укритий мертвою рибою впереміш з людськими головами, ногами й руками. Це були рештки людей, які евакуювалися через Волгу і потрапили під бомбардування німецької авіації». Іван Стецюк пройшов усю Сталінградську битву – від початку і до кінця.

Іван Петрович згадав про ще один цікавий випадок, який розповів його побратим. 31 січня 1943 року він охороняв на місцевій Червоній площі захоплену німецьку машину. А в цей час неподалік, у підвалі універмагу, здався в полон Фрідріх Паулос. Фрідріх Паулос - німецький воєначальник часів Третього Райху, генерал-фельдмаршал Вермахту. Кавалер Лицарського хреста Залізного хреста з Дубовим листям. Під час Сталінградської битви командував 6-ю армією, що була оточена та капітулювала в Сталінграді. В свій час автором плану Барбаросса. Генерал-фельдмаршала вивели і посадили в авто. «Через півгодини, – згадує побратим, – з'явився сержант з трьома трофейними німецькими автоматами через плече. Він підійшов до машини, побачив Паулоса і каже: «А! Генерал, який убив стількох людей! Сидить собі, ніби нічого не сталося». І заряджає автомат і наводить його на німця. Паулос розкрив рота і побілів, як папір. Знаєте, ще доля секунди – і не було би фельдмаршала. Але тут підскочив

радянський лейтенант і відвів дуло вбік. А потім грюкнув дверима машини і закричав водію: «Їдь уже, ради Бога, бо тут його вб'ють» [2, с. 6].

Перемога Червоної армії, знищення 6-ї армії та перехід стратегічної ініціативи по всій лінії фронту до СРСР завдала німецькій армії колосальних втрат, зірвала її стратегічні плани, сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції та підірвала моральний дух німецької армії.

02 грудня 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було введено медаль «За оборону Сталінграда», якою нагороджувалися особи, що безпосередньо брали участь у обороні Сталінграда, такою медаллю нагороджено бійця Стецюка Івана Петровича (до речі, у документах про нагородження постійно писали не Стецюк, а Стацюк) [2].

Битва на Курській дузі (5 липня-23 серпня 1943 р.) закріпила корінний перелом в ході німецько-радянської та Другої світової війн. Перемога в цій битві відкрила можливість широкомасштабного наступу на всьому південному напрямку радянсько-німецького фронту.

Після завершення сталінградської операції, перемоги у Курській битві та певного реформування 27 гвардійська дивізія, у якій служив Іван Петрович, була направлена в кінці липня 1943 р. в Україну у Харківську область, форсувала Сіверський Донець, визволила районний центр Барвінкове, місто Ізюм, а далі – бої за українську землю на півдні, важкий фронтовий шлях проліг через територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей.

Іван Петрович розповідав, що їм повідомили, що важкі бої будуть на території Запорізької області та самого міста Запоріжжя, адже тут були зосереджені основні сили німецьких військ групи армії «Південь». У саме місто тричі приїздив сам Гітлер. Після важких боїв місто Запоріжжя 14 жовтня 1943 року було визволено від дворічної окупації. Нас визволителів, особливо вразила лівобережна частина міста, що являла собою суцільні руїни, а також зруйнований Дніпрогес. Хортиця також зазнала певних руйнувань.

Особливо запам'яталися нашому земляку кровопролитні бої за Одещину, а особливо за містечко Овідіополь Одеської області, що розташоване на східному березі Дністровського лиману. Від

III всеукраїнська науково-практична конференція

16 вересня 1941 до 13 квітня 1944 - містечко перебувало під румунською і німецькою окупацією. 13 квітня 2004 року відбулись у селищі урочистості з нагоди 60-річчя визволення від окупації. На святкування було запрошено ветеранів-визволителів, серед них був і Іван Петрович.

Безпосередньо містечко визволяли 27-а і 82-а гвардійські стрілецькі дивізії разом із залишками 10-ї козачої кавалерійської дивізії. У 27-ій гвардійській стрілецькій дивізії служив Іван Петрович Стецюк, який розповідав, що в Овідіополі в той час панував жах. Есесівці хапали людей (в основному жінок і дітей) та гнали на переправу до Кароліно-Бугазу, щоб зробити їх живим щитом від радянської авіації. Непокірних розстрілювали на місці. Трупами людей були вкриті майже всі вулиці. Після боїв на нинішній вулиці Портовій, в траншеях, де переховувалися люди під час обстрілів, було знайдено кілька десятків розстріляних, - не тільки овідіопольців, а й мешканців інших сіл, із тих, кого гнали на переправу. Більшу частину загиблих становили жінки, діти і підлітки.

В дні святкування 60-річчя визволення селища Овідіополя від німецько-фашистських загарбників 13 квітня 2004 року Стецюку Івану Петровичу було присвоєно звання Почесного громадянина селища Овідіополь [3, с. 12].

Однак вже в червні 1944 р. 27-у гвардійській стрілецьку дивізію перекинули в Білорусію і вже у складі I Білоруського фронту звільняли територію цієї республіки, а далі бойовий шлях проліг через Польщу на Варшаву. Довелося Івану Стецюку звільнити місто Познань, що було окупована німецькими військами 10 вересня 1939 року і доля Познані була вирішена. Це стало початком темного періоду в історії міста, оскільки воно було включене до «Рейхсгау Вартеланд» – регіону, що охоплював Велику Польщу, Куявське, Лодзьке воєводства та інші землі. Ця окупація принесла величезні страждання польському населенню. Під час нацистського правління Познань зазнала жорстокої трансформації. У 1941 році майже 40000 польських мешканців були примусово виселені до Генеральної Губернії, замінені населенням німецького походження, переважно з країн Балтії та румунського Банату. Решта польського населення зазнала кампанії терору, спрямованої на знищення їхньої національної ідентичності. Ця кампанія включала знищення бібліотек, придушення польської освіти та закриття музеїв. Крім того, польська інтелігенція, священики та довоєнні активісти були депортовані або страчені.

Місто Познань було звільнене Червоною армією від нацистської окупації в лютому 1945 року під час Варшавсько-Познанської наступальної операції. Цей наступ був частиною Вісло-Одерської стратегічної операції, яка призвела до вигнання німецьких військ з Польщі. У цій операції брала участь 27-а гвардійська стрілецька дивізія де служив Іван Петрович Стецюк, який якісно і вчасно налагоджував телефонний зв'язок.

На початку березня 1945 року гвардійців кинули на штурм Зеєлівських висот в Німеччині, а з 16 квітня розпочався загальний наступ радянських військ на Берлін. Битва за Берлін – стратегічна наступальна операція у Другій світовій війні на східному фронті, під час якої солдати Червоної Армії захопили столицю Третього Рейху і поклали кінець війні в Європі.

Перемога уже дихала нам в обличчя, згадував Іван Стецюк, всі бійці були схвильовані, як ніколи, кожний хотів відчутти слово «ПЕРЕМОГА!». Але сталася не передбачувана прикрість, 27 квітня 1945 р. ворожа куля вкотре поранила його в ногу і війна закінчилася в Дрезденському військовому госпіталі. Але не передати словами, як ми раділи, що настав мир. Всі кричали ура, підкидали вгору хто, що мав, шапки, взуття, подушки, білизну

тощо. В довідці польового пересувного госпітально № 177 засвідчено про те, що єфрейтор Стецюк 35-ого батальйону зв'язку 27-ої стрілкової дивізії з 27. 04. 1945 р. до 15 серпня 1945 р. знаходився на лікуванні щодо сліпого кульового поранення колінного суглоба [3, с. 7]. Лікування затягнулося до вересня і після одужання Іван Стецюк попав знову в 35-ий окремих батальйон зв'язку 27-ої гвардійської дивізії, яку залишили в Німеччині – вона дислокувалась в м. Ерфурті і в м. Галле, та в деяких інших населених пунктах, де єфрейтор Стецюк продовжував службу зв'язківця. Про це, наприклад, свідчить «Довідка, видана гв.рядовому Стецюку Івані Петровичу про те, що він дійсно є телефоністом в/ч 25778, який обслуговує зв'язком частину дивізії від м. Ордруф до м. Дермбах (через Тамбах, Шмалькальден, Фаха, Ейзенбах, Гота), якому дозволяється прохід щодо перевірки та ліквідації проривів телефонної лінії. Довідка дійсна при пред'явленні червоноармійської книжки. Командир в/ч 25778 Торбін» [3, с. 8]. Лише в січні 1947 р. закінчилась армійська служба і він повернувся додому в рідне село Баглайки. А до цього його зігривали теплі листи від матері і сестер. Адже батько також воював, повернувся додому лише після розгрому Японії. Одного разу на фронт, від нього прийшов мені лист, в якому розповів про страшну трагедію, що сталася в їхній сім'ї, в один з осінніх вечорів 1945 р. у вікно оселі хтось постукав і мати та сестра пішли відчинити двері. І в цей час автоматна черга скосила їх обох. Це були бандити, які хотіли пограбувати селян [1, с. 1]. Про цю трагедію він постійно згадував, часто відвідував могилу матері і сестри. Будучи, уже в похилому віці, під час відвідування могили він просто плакав і казав, як несправедливо –я воював із ворогами, щоб їх захистити, а тут рядом притаїлися вороги у яких не було нічого святого. Трагедія надовго запала в серце і душу, тепер в сні приходили не тільки фронтові бої і будні, а й образи матері і сестри. Він весь час рвався додому, і як вже зазначалося, в січні 1947 р. після демобілізації він повернувся до рідної оселі.

У 1992 р. сільська громада обрала Івана Петровича церковним старостою. Працював на цій посаді до 2000 року, користувався заслуженим авторитетом в селі і в районі. Підтримував зв'язки з ветеранами – однополчанами з Москви, раніше часто їздив на зустрічі із ними в Москву, Овідіополь, виступав на мітингах в селі Западинці в день святкування Дня Перемоги. Був частим гостем у

місцевій школі, надавав інформаційні матеріали для створення краєзнавчого музею та входив до оргкомітету по його створенню. Очолював оргкомітет учитель історії місцевої школи М. П. Мормолюк [6].

09 травня 1975 року в Западинській ЗОШ був відкритий шкільний музей бойової та трудової слави. 37 років незмінним керівником шкільного музею, якому присвоєно звання «Зразковий музей», був Микола Павлович Мормолюк. Завдяки учителю-професіоналу і його вихованцям, було встановлено десятки нових імен загиблих воїнів у роки війни, знайдено біля ста сімей загиблих воїнів та 860 воїнів-визволителів, з якими було налагоджено листування. Велику допомогу надавав і Іван Петрович, та інші ветерани сіл Баглайки і Западинці, особливо при оформленні експозицій: Віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР. Окупаційний режим та звільнення села від окупації. Бойовий шлях військових частин, які визволяли село. Меморіальна стінка. Участь земляків «Ніхто не забутий. Ніщо не забуто...» [2, с. 15].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Як ветеран Другої світової війни він дуже вболівав за вшанування пам'яті про загиблих у війні односельчан та інших воїнів, які загинули при визволенні села Баглайки та навколишніх сіл. Разом із учителем історії Западинської Після демобілізації він почав працювати у рідному колгоспі різноробочим, викладався на славу, його призначили комірником, потім обліковцем, завідуючим свинофермою, заступником голови колгоспу. Завжди проявляв принципіальність, чесність і непоступливість в питаннях морально-психологічного порядку щодо колгоспного майна. У колгоспі відчувалась нестача чоловічих робочих рук. Тому він вирішив піти на курси трактористів в Красилів, а потім працював механізатором протягом 5 років. Після чергової реорганізації колгоспів, коли відбулось об'єднання двох господарств Баглайок і Западинець, Іван Стецюк працював різноробочим, обліковцем, бригадиром, а перед виходом на пенсію – сторожем-фуражиром.

Як працівник-колгоспник був завжди відповідальним, чесним, справедливим.

Іван Петрович дуже любив своє село Баглайки, постійно дбав про його благоустрій, добивався щоб провели телефон, газ. Але найбільше його турбувало те, що до села не було дороги із твердим покриттям. Куди він не дзвонив, не їздив, але без результату. Лише

наприкінці життєвого шляху, Іван Петрович побачив дорогу у 2 км висипану щебенем. Якщо у когось із односельчан виникла якась проблема, говорили так, треба йти до Стецюка: він допоможе вирішити, він знав у які двері стукати.

Учні школи з Мормолюком Миколою Павловичем стали ініціаторами організувати встановлення пам'ятного знаку бійцям, які захищали від нацистських окупантів с. Баглайки у черні 1941 року та полягли на полі бою під час відступу. Їхні тіла були розкидані по полях, десь біля дві сотні, місцеві жителі, під страхом окупантів, знаходили і там же їх хоронили. На жаль час приховав ці місця захоронень, відійшли у вічність свідки тих подій, лише одна односельчанка, Гриндій Ганна, пригадала одне місце захоронення, як говорили в селі – біля «грушечки», що одинокою росла у полі. Із дозволу відповідних органів районної влади було проведено дослідження могили. Останки тіл (в основному кістки) були перезахороненні на рівнинному місці при в'їзді у село, біля шосейної траси. Там же було відкрито пам'ятний знак – Хрест у жовтні 2004 року. У його відкритті взяли участь представники місцевої влади, ветерани війни та мешканці сіл Западинці, Баглайки.

Ветеран Стецюк Іван Петрович постійно спілкувався із учасниками війни – односельчанами: Блажевичем І. М., Гриндієм І. П., Мартинюком М. О., Власюком П. А., Івасюком С. О., медсестрою Мельник Г. І. та іншими, організовував їх на участь у різних виховних заходах тощо.

Іван Петрович любив згадувати про своїх друзів – побратимів, зберігав світлини. Завжди із теплотою розповідав про дружбу із Тимуром Дзурабом, з яким він пройшов майже всю війну, зустрічався з ним у Москві 1995 році, але в наступні роки зв'язок обірвався. Показував і інші світлини із побратимами.

Розповідав воїн і трудівник й про свою сім'ю і родину. На Зелені свята, в день Святої Трійці в червні 1950 р. Іван Стецюк одружився з Ганною Гаврилюк і разом прожили більше 50-ти років, подарували життя двом хлопцям Анатолію і Василю та дочці Галині, які, в свою чергу, подарували батькам 6 онуків і 3 правнуки. Іван Петрович після виходу на заслужений відпочинок, продовжував свій життєвий шлях у рідній домівці. Після смерті дружини Ганни Василівни у 2011 році проживав сам. До нього часто навідуються діти й онуки, як інваліду першої групи,

III всеукраїнська науково-практична конференція

учаснику бойових дій, йому двічі на тиждень допомагала у всіх справах соціальний працівник, не забували сусіди Ковальчуки і Блажевичі, навідувалася рідна сестра Ганна і її сини та інші родичі. На жаль, старший син Анатолій через хворобу (інсульт, відмова руху) не міг відвідувати батька, а молодший син Василь проживає нині з сім'єю в Івано-Франківській області, також приїжджає в рідне село не часто, тому, як вже зазначалося, найбільше допомагала і підтримувала дочка Галя з сім'єю і онучка Інна з сім'єю із Хмельницького, а також невістка Олена з дітьми (дружина Анатолія), яка проживає в Красилові[4].

В липні 2015 р. ветерану війни та праці виповнилося 94 роки. Час брав своє, стало важче Івану Петровичу вести господарство, однак він доглядав більше десятка курей, двоє кішок, сам ходив до крамниці, до сусідів, навідувався до рідної сестри. Водночас пам'ять його не полишала, він часто згадував роки життя, особливо воєнного періоду, фактично він був живою історією рідного села.

Стецюк І.П. був щирим патріотом України. Коли у 2014 році розпочалася АТО він був емоційно вражений. При зустрічі із Блажевичем Ю. І. постійно з тривогою питав, чому почалася ця

війна. Він постійно говорив: « Ми ж під час війни воювали разом усі народи, в окопах ніхто не розрізняв нас по національностях. Жаль, що я уже не можу зустрітися із росіянами-ветеранами, я б їх запитав, чому вони не зупинять цю війну, чому їхні сини і онуки знищують моїх українців, руйнують міста і села?». До останніх днів свого земного життя Іван Петрович не міг повірити, що їх ветеранів –українців Другої Світової війни так жорстоко зрадили росіяни [2].

Щорічно під час свята Великої Перемоги ветеран Стецюк І. П. одягав костюм на якому виблискували бойові нагороди: два ордени «Червона Зірка» (одержані в 1943-1945 рр.), орден Слави (1944 р.), дві медалі «За відвагу» (1943-1944 рр.), а також медалі «За звільнення Праги», «За оборону Сталінграду», «За звільнення Варшави», «За перемогу у Великій Вітчизняній війні», знак «Відмінник зв'язку». Він також нагороджений багатьма подяками Верховного Головнокомандувача. У день Великої Перемоги стало традицією накривати святковий стіл і ділитися спогадами про воєнні часи. Особливо любив спілкуватися із сусідами та племінником Олександром, який брав участь у Афганській війні.

У післявоєнний період, в зв'язку з ювілейними датами Дня Перемоги, Іван Петрович був нагороджений орденами «За мужність» і Вітчизняної війни I ступеня, медаллю «20 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», медаллю «Ветеран праці» [3, с. 23-24].

Помер Стецюк Іван Петрович 27 грудня 2015 року на 95-ому році життя. Похоронений з усіма почестями як ветеран Другої світової війни на місцевому цвинтарі.

Як бачимо, ратний і трудовий шлях Івана Петровича Стецюка, нашого земляка, уродженця села Баглайки Красилівського району, є прикладом безкорисливого і вірного служіння своїй великій і малій батьківщині, постійної турботи про сім'ю, дітей, онуків, родичів, сусідів, односельчан. Він був живою історією рідного села Баглайки, його пам'ять зберігала факти і деталі святкових подій та буденних справ своїх земляків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Чернов В. Визволитель: [про Івана Петровича Стецюка] / В. Чернов // Красилівський вісник. – 2008. – 24 жовтня. – № 42.
2. Стецюк І. П. Спогади записала Вашук Н. І. 09. 05. 2015 р.
3. Стецюк І. П. Спогади записав Блажевич Ю. І. 11-12 липня 2015 р.

III всеукраїнська науково-практична конференція

4. Стецюк Г. І. Спогади про Стецюка І. П. записала Ващук Н. І. 01. 05. 2025 р.

5. Мормолук М. П. Спогади про Стецюка І. П. записала Ващук Н. І. 18. 04. 2023 р.

6. Матеріали експозицій зразкового краєзнавчого музею Западинської гімназії.

7. Особистий архів Стецюка І. П. – 24 с.

УДК 61(477.43)(092)

*Сергій Онищук,
село Маліївці*

ПОДРУЖЖЯ ЛІКАРІВ М. Б. СЕЛЕЦЬКОГО І Ф. О. БІЛОУСОВОЇ ТА ЇХ ВНЕСОК У РОЗВИТОК ЛІКУВАЛЬНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ

Охорона здоров'я та лікарська справа завжди були та залишаються невід'ємними елементами розвитку людської цивілізації, а також – одними із головних моментів державного розвитку. Історія знає багато випадків, коли завдяки неабиякій самовіддачі, ентузіазму та професіоналізму медичних працівників було зроблено чимало досягнень в галузі медицини та охорони здоров'я. Зокрема, привертає увагу та викликає захоплення професійна діяльність подружжя лікарів М. Б. Селецького та Ф. О. Білоусової, які довгий час працювали у с. Зіньків сучасного Вінківського району Хмельницької області.

Ключові слова: охорона здоров'я, медицина, лікарська справа, медичний заклад, Зіньків, Зіньківська лікарня, Зіньківська жіночо-дитяча консультація, М. Б. Селецький, Ф. О. Білоусова.

Метою написання цієї статті є дослідження та висвітлення професійної діяльності подружжя лікарів М. Б. Селецького та Ф. О. Білоусової та їх внеску в розвиток охорони здоров'я та лікарської справи на Поділлі.

Для реалізації поставленої мети автор вирішував наступні завдання:

1. Надав короткі біографічні відомості із життя М. Б. Селецького та Ф. О. Білоусової;

2. На основі аналізу архівних джерел описав професійну діяльність згаданих лікарів на Вінківщині;

3. Узагальнив наявні спогади та свідчення сучасників про подружжя лікарів М. Б. Селецького та Ф. О. Білоусової.

Михайло Бернадович Селецький народився 22 червня 1893 року у с. Рожнятовка Ямпільського уїзду Подільської губернії (сьогодні Томашпільського району Вінницької області) в сім'ї конторського службовця Селецького Бернарда Осиповича. У графі «національність» особової справи М.Б. Селецького записано, що він – поляк [5]. Коли йому виповнилося десять років, батько віддав свого сина в Житомирську Першу Чоловічу гімназію, яку Селецький закінчив на відмінно у 1915 році. Після гімназії він вступив на медичне відділення Київського університету. Протягом навчання в університеті він був представником видавничої комісії студентів–медиків. Оскільки батькові потрібно було також навчати і його молодшу сестру Ірену, коштів для двох у родини бракувало. Через це Михайло Селецький змушений був шукати собі підробіток. Ще у старших класах гімназії, а згодом і під час навчання в університеті він давав приватні уроки з латинської мови та математики, у 1915-1917 роках працював контролером міського продовольчого комітету міста Києва. У 1917 році він закінчив курси дезінфекторів та влаштувався на посаду дезінфектора у м.Києві, де і пропрацював до закінчення університету в 1920 році [5].

Саме під час навчання в Києві він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Фаїною Олександрівною Білоусовою. Вона народилася 8 травня 1899 року в селі Андріївка Камишинського повіту Саратовської губернії (зараз Балаковський район, Саратовської області, РФ) у сім'ї заможного селянина Олексія Акимовича Білоусова та його дружини Марії Георгіївни Білоусової[3]. Через рік сім'я переїхала в Баку, де батько працював на нафтових промислах в Балаханах. Тут у вересні 1906 році Фаїну Білоусову віддали на навчання до Бакинського жіночого навчального закладу св.Ніни, який вона з відзнакою закінчила у 1916 році. Тоді ж вступила на медичний факультет Вищих жіночих курсів у м.Києві, однак захворіла туберкульозом легень і не змогла закінчити навчання. За власними свідченнями, у 1916–1917 роках брала участь у революційному гурту Київських студентів–медиків, потім була депутатом 1-ї Київської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів [3]. Як вже зазначалося, саме в Києві вона познайомилася із М. Б. Селецьким, а у 1921 році відбулося їхнє

III всеукраїнська науково-практична конференція

весілля. У подружжя була єдина донечка Марія (батькі звали її Маса), яка померла у 10-річно му віці від туберкульозу [6].

Після закінчення медінституту у 1920 році Михайло Селецький отримав направлення на роботу у Новоушицький повіт Вінницької губернії. Тут він обіймає посади завідуючого відділом ОХМДП та санепідеміологічним підвідділом до 1923 року, а також за сумісництвом працює лікарем Новоушицького міського військомату. У 1923 році лікар М. Селецький був направлений в с. Ольховець Новоушицького повіту для відкриття там лікарні, якою і завідував до 1924 року [5]. У 1924 році розпорядженням відділу охорони здоров'я Кам'янець-Подільського округу М. Б. Селецький направляється у Мукарівську волость (після адміністративної реформи 1923 року - Солобковецький район) для утворення малівецького медрайону та лікарні у селі Маліївці [6]. Місцем її розташування став колишній поміщицький маєток родини Орловських, які покинули власну резиденцію внаслідок революційних подій 1917-1921 рр. М. Б. Селецькому вдалося домогтися дозволу на розміщення лікарні у палаці, заручившись підтримкою Валеряна Куйбишева, радянського партійного функціонера, народного комісара РСІ, тим самим врятувавши пам'ятку садово-паркового мистецтва від знищення. Лікарня надавала медичні послуги жителям навколишніх сіл та дільниць. Вже через рік роботи лікарні у звіті про роботу сільської Ради за 1924 р. зазначалося: *«Відношення медичного персоналу до хворих дуже добре»*, у тому ж таки звіті: *«...у Маліївцях на 1924 рік проживало 1165 мешканців, народилася 41 дитина, зафіксовано - 20 смертей...»* [6]. У ДАХО збереглися документи, які засвідчують покращення роботи з медичного обслуговування населення в Маліївцях, у зв'язку з утворенням раймедокругу [4]. Так за травень 1924 року було здійснено 937 прийомів хворих. Окрім того, чітко налагоджувалася санітарно-епідеміологічна робота, а на базі лікарні було створено 12 санітарних комітетів.

Навесні 1926 року Михайла Бернардовича Селецького переводять у містечко Зіньків (на той час районний центр) начальником охорони здоров'я та одночасно завідуючим Зіньківською районною лікарнею [6]. Однак, на новому місці роботи він затримується недовго, адже у 1931-му році згідно розпорядження Народного Комісаріату охорони здоров'я УСРР, М. Б. Селецький направляється на південь України у Каховський

район для організації лікарні у зернорадгоспі «Червоний Перекоп». Протягом 1931-1932 рр. Михайло Бернардович працював тут головним лікарем та займався облаштуванням лікарні. У 1932 р. його, як відмінного працівника охорони здоров'я, направляють в Київський інститут удосконалення лікарів на курси вузьких спеціалістів акушерів-гінекологів. Після закінчення курсів Михайло Бернардович повертається у Зіньків і організовує відкриття пологового будинку і, звичайно, очолює його роботу [6].

Його дружина, Фаїна Олексіївна Білоусова, у 1925 році вступає на 2-й курс Бакинського медичного факультету Азербайджанського Держуніверситету ім. Леніна, який закінчила у 1930 році. Опісля відправилася працювати лікарем у Кам'янець-Подільську область за місцем роботи свого чоловіка. З 1930 по 1932 роки працювала лікарем лісорозробіток Зіньківського лісництва та санітарним лікарем, з 1932 по 1938 роки – ординатором Зіньківської лікарні [3]. У 1937 році з її ініціативи в Зінькові було створено жіночо-дитячу консультацію, яку сама і очолила [8]. За час роботи двічі проходила курси удосконалення лікарів. З 15. 10. 1936 по 15. 01. 1937 р в Московському Державному Центральному інституті вдосконалення лікарів по терапії та з 12. 05. 1939 по 10. 12. 1939 р. в Одеському інституті вдосконалення лікарів по педіатрії[3].

Подружжя Селецького–Білоусової працювало в Зінькові до серпня 1941 року. Тоді, з початком німецько–радянської війни, вони змушені були евакуюватися. У своїй автобіографії Михайло Бернардович писав: *«28 липня 1941 р. ми прибули у м. Дашів. Я зайшов у військкомат, здав паспорт та військовий квиток і отримав направлення у Новомосковській РВК. На другий день, доїхавши кінцями до Новомосковська, я з'явився у військкомат, а звітти мене направили на спеціальну комісію, де визнали не придатним за віком і станом здоров'я служити в армії. У міській раді Новомосковська я отримав направлення евакуюватися в місто Баку. По дорозі в Баку 27. VІІІ. 41 року захворіла моя дружина, і я змушений був зупинитися в Мінеральних Водах. В цей час у Кисловодську функціонував госпіталь № 2042. Я прибув з дружиною і сестрою у Кисловодськ і поступив на роботу у вищезгаданий госпіталь. Зразу був призначений начальником 1-го відділення. Працював на правах вільнонайманого працівника. Дружина моя стала працювати ординатором ІІ відділення даного госпіталю, а сестра - лаборантом» [5].*

III всеукраїнська науково-практична конференція

У Кисловодську вони затрималися до серпня 1942 року, коли була оголошена його евакуація, а лікарям було наказано супроводжувати важкопоранених бійців до міста Ташкент через Махачкалу та Баку. Однак, внаслідок оточення німецькими військами, евакуацію здійснити не вдалося. Лише через деякий час, 17 жовтня 1942 року, Селецькі змогли виїхати із Кисловодська і з великими перешкодами 1 листопада 1942 дістатися містечка Зіньків [3].

З 1 квітня 1943 року М. Б. Селецький почав працювати у місцевий зіньковецькій амбулаторії, а його дружина з 15 серпня того ж року. Пізніше Селецький пригадував: *«Старший лікар Дунаєвецького округу мені повідомив, що на мене косо дивляться, бо я поляк, а ще тому, що я числився серед тих, хто евакуювався на Схід перед нашістю окупантів»* [5].

В період німецької окупації, у Зінькові під керівництвом Михайла Юхимовича Лисака діяла підпільна група, яка налічувала 11 чоловік та була підрозділом підпільної організації, якою керував директор Станіславівської школи Нарцис Станіславович Носецький. Група допомагала партизанам одягом, харчами, інформацією, допомагала біглим полоненим, попереджувала тих, кого мали забирати на примусові роботи до Німеччини. Займалися агітацією і пропагандою [7].

Працюючи в Зіньківській амбулаторії, М. Б. Селецький встановив зв'язок із підпіллям. Той період свого життя він згадував так: *«Один з підпільників працював у лікарні, а другого я прийняв на роботу. У своєму розпорядженні ми мали два радіоприймачі, а тому завжди були в курсі подій, які проходили у нашій країні і на фронті. Про це ми інформували населення. Ми розгорнули широкую амбулаторну допомогу населенню, допомагали партизанським загонам медикаментами і перев'язувальним матеріалом. Це вдавалося нам робити за рахунок аптечного забезпечення. Слухаючи радіо, ми знали про наближення нашого фронту. Ми підготували ями, у яких ховали інструменти та медикаменти, а також місця схову для своїх сімей, щоб фашисти не вивезли нас до Німеччини»* [5].

З автобіографії Файни Білоусової дізнаємося, що як тільки із підпільного радіо вони дізналися про наближення лінії фронту, прийняли рішення втекти із Зінькова і з 8 лютого по 26 березня 1944 року переховувалися у селі Грим'ячка [3]. Вигнання німецьких військ із Зінькова та Віньківців завершилося 27 березня 1944 року.

Голова Віньковецького райкому Цимбалюк, який прибув з військами у Зіньків, призначив Михайла Селецького завідуючим районним відділом охорони здоров'я і одночасно завідуючим Зіньківською лікарською дільницею. На цій посаді він працював до 1953 року, до кінця свого життя [5]. У ДАХО зберігається ділова характеристика на Селецького М. Б., датована 25. 01. 1947 р. В ній сказано, що «...за период работы врач Селецкий провёл большую работу по восстановлению лечебных учреждений, приведению их в надлежащий порядок и улучшению медицинского обслуживания населения». За добросовісну працю нагороджений нагрудним знаком «Отличник здравоохранения» [4].

Фаїна Олексіївна Білоусова з 29 березня 1944 продовжила роботу в місцевій лікарні, а вже 4 квітня було відновлено роботу Зіньківської жіночо-дитячої консультації, яку вона знову очолила [3]. В післявоєнний період під керівництвом Фаїни Білоусової Зіньковецька жіночо-дитяча консультація отримала статус зразкової і була кращою в області. Робота проводилася під суворим санітарним наглядом. Були організовані окремі відділення для прийому хворих та здорових жінок і дітей, також діяла молочна кухня, де виготовлялися лікувальні та харчові суміші, вітамінний сік для дітей тощо. За особливі заслуги в області розвитку охорони народного здоров'я восени 1947 року уряд УРСР присвоїв Фаїні Олексіївні Білоусовій звання заслуженого лікаря УРСР [8].

Аналізуючи тодішні газетні відомості та спогади сучасників про подружжя Селецьких, можна перекоонатися у їх надзвичайному професіоналізмі, відповідальному ставленню до своєї роботи та високих морально-людських якостях. У газетній статті, приуроченій п'ятдесятиріччю Фаїни Олексіївни за 1949 рік, читаємо: «...Фаїна Олексіївна Білоусова безмежно любить свою справу і заради охорони здоров'я людей віддає всі свої сили...» [8], «...Лікар т. Білоусова – людина чутливої душі. Душевно ніжна як мати, досвідчена як лікар, вона завжди чуйно ставиться до запитів дітей і матерів, своєчасно і акуратно надає допомогу хворим. Та не тільки надає, але й робить усе, щоб запобігти захворюванням. І за це трудящі безмежно вдячні їй, поважають її...» [8]. Можливо, як переважна більшість газетних статей того періоду, вона була написана доволі компліментарно, однак в народній пам'яті лікар Фаїна Білоусова залишила тільки найкращі і найтепліші спогади як і її чоловік.

III всеукраїнська науково-практична конференція

В записі спогадів колишньої медичної сестри Любов Михайлівни Константінової знаходимо наступні свідчення: «Це були чудові люди, яких з вдячністю і теплотою згадують всі мешканці Зінькова і навколишніх сіл, які знали їх. Михайло Бернардович любив людей. Після операції він сам відносив пацієнта з операційного столу в палату. А ще він був дотепником і жартівником і завжди піднімав настрій працівникам та хворим. Фаїна Олексіївна постійно купувала хворим дітям іграшки. Вони до цих пір зберігаються у дитячій консультації у шафочці. Селецькі витрачали свої кошти на медикаменти, на допомогу хворим. І найголовнішим для них були робота, пацієнти, фаховий рівень» [1].

Зі спогадів заслуженого вчителя України Борисевич Галини Романівни, 1925 р. н.: «Селецький М. Б. - високопрофесійний спеціаліст, гідний звання лікаря. Як людина - чуйний, шляхетний, з людьми - чемний. Одного разу я захворіла на запалення легенів, він мене лікував. Потрібно було масло, мед, а дістати було ніде. От Михайло Бернардович і поділився своїм. Він був дуже гарний господар, а з дружиною у них був професійний тандем» [2].

У Зінькові, на Польському цвинтарі, стоїть високий мармуровий обеліск, а під ним три могили - Селецького Михайла Бернардовича, Селецької Білоусової Фаїни Олексіївни та Селецької Ірини Бернардівни. Кожного року, на Пасху, зіньківчани приходять, щоб вшанувати пам'ять цих добрих людей. Кожного року на їх могилах католицький священик відправляє поминальну панахиду, як знак вічної вдячності доброти і милосердя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Малівецького шкільного історико-краєзнавчого музею. Спогади колишньої медсестри Зіньківської лікарні Константінової Л. М.
2. Архів Малівецького шкільного іст.-краєзн. музею. Спогади засл. вчителя України, колиш. учасниці Зіньківського підпілля Борусевич Г. Р.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-1263, оп. 7, спр. 258.
4. ДАХО, ф. Р-1263, оп. 3, спр. 95.
5. ДАХО, ф. Р-1263, оп. 1, спр. 594.
6. Онищук О. Г. Вірні клятві Гіпократата (частина 1) // Дунаєвецький вісник. - 19. 06. 2007. - № 48 (10129). - С. 3.
7. Онищук О. Г. Вірні клятві Гіпократата (частина 2) // Дунаєвецький вісник. - 26. 06. 2007. - № 50 (10131). - С. 3.
8. Гвоздовський Т. Невтомний трудівник // Радянський патріот. - 20. 02. 1949 р. - № 15 (1927). - С. 2.

УДК 332.3(477.43)(092)

Петро Слободянюк,
м. Хмельницький

КУЗЬМА МАТВІЮК: «ЗЕМЛЯ – БЕЗЦІННЕ БАГАТСТВО НАРОДУ»

На захисті української землі багато років стояв видатний політик, відомий правозахисник, громадський діяч і публіцист, радянський дисидент-політв'язень, почесний громадянин м. Хмельницького Кузьма Іванович Матвіюк (02. 01. 1941, с. Ілляшівка на Старокостянтинівщині – 14. 07. 2025, с. Пирогівці Хмельницького р-ну).

Моє знайомство з Кузьмою Івановичем Матвіюком відбулось в кінці 1980-х рр. в процесах національно-культурного відродження Поділля і України: він – лідер Народного Руху України, активний учасник громадсько-політичних організацій, я – керівник Хмельницького облуправління культури, голова обласних відділень Конгресу української інтелігенції і Українського Фонду культури. Мені імпонували його сконцентровано-виважені роздуми і переконливі висловлювання, спокійні, але принципові оцінки персоналій громадських і політичних діячів, зачарованість українською природою, мовою, піснюю, обрядовістю, доброзичливим ставленням до людей, повагою до інтелігенції. Життя зводило мене з Кузьмою Івановичем у різноманітних ситуаціях і обставинах, як, скажімо, на обласних зборах Конгресу інтелігенції за участю М.Плав'юка, Я. Стецько, В. Чорновола, у дружніх стосунках з Броніславом Грищуком, Павлом Гірником, Ігорем Клюсом, Василем Керзюком або з відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка тощо.

Слід наголосити, що К. І. Матвіюк був високоосвіченою, ерудованою особистістю, закінчивши два факультети Української сільськогосподарської академії. Був прикладом безкорисливого служіння українському народові й Україні, мав помітний вплив на формування політичної думки і політичного клімату регіону. З 1968 р. як активний учасник українського національного відродження: читав лекції в Уманському технікумі, школах і клубах, виступав за вживання української мови в усіх сферах суспільного життя, відроджував народні звичаї і традиції.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Підтримуючи зв'язки з лідерами українського національного відродження І. Світличним, С. Пронюком, Є. Сверстюком, Л. Плющем, К. Матвіюк поширював заборонені твори М. Брайчевського «Воз'єднання чи приєднання», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», розповсюджував самвидавську літературу. У самвидаві порушували заборонені теми, піднімали національне питання, критикували владу. У власних публіцистичних матеріалах Кузьма Матвіюк виступав проти колоніального становища України, ставив питання про відновлення суверенності Української держави, збереження національної культури. Тому 1974 р. за антирадянську діяльність був заарештований і Черкаським обласним судом засуджений за ст. 62 ІУК УРСР на 4 роки ув'язнення в Мордовській виправно-трудовій колонії суворого режиму – мордовському таборі ЖХ-385/19. В ув'язненні брав участь у голодуванні, інших акціях протесту, які організовувались в таборах. Поруч у колонії сиділи ті, хто ніколи й нізащо не корився системі, – Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Василь Лісовий. А ще – бандерівці.

Після звільнення К. Матвіюк, як політично не благодійна особа, зазнав утисків і гонінь, його не приймали на роботу, створювали нестерпні соціальні умови, однак не залишав громадсько-політичну діяльність.

В 1988-1989 рр. брав участь у створенні громадських організацій «Спадщина», Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, Народного РУХу, відродженні українського козацтва. На початку 1990-х рр. очолив Хмельницьку міськрайонну організацію Народного Руху України, був співголовою його крайового осередку. У 1993-1999 рр. Кузьма Іванович спрямовував діяльність Хмельницького обласного Товариства політв'язнів і репресованих. У 2000-2002 рр. – голова Хмельницької районної, а до 2006 р. – член Ради Хмельницької обласної організації УРП «Собор». Докладав значних зусиль для вшанування пам'яті жертв Голодомору, політичних репресій, сприяючи визнанню цих трагічних подій на загальнодержавному рівні. Завдяки його зусиллям вдалося залучити до питання українського національного відродження численних національно свідомих діячів.

З 1992 р. тривалий час організував роботу ініційованого ним відділу з організації селянських фермерських господарств при

облуправлінні сільського господарства. Під його керівництвом був створений приватний сектор фермерського господарювання, впроваджений прозорий і справедливий розподіл коштів державної підтримки фермерства.

Кузьма Матвіюк очолював Раду старійшин Хмельницького Коша Всеукраїнського Козацького війська, був заступником голови Ради Хмельницького Майдану, головою громадської організації «Захист рідної землі», членом Центральної Ради ветеранів і обласного відділення Всеукраїнського об'єднання ветеранів. За його ініціативи було організовано численні культурні заходи, конференції, телерадіопередачі, спрямовані на національно-культурне відродження. Опублікував написав і опублікував понад 150 статей, аналітичних матеріалів та відгуків щодо проблеми державного будівництва, збереження села і захисту української землі від продажу, національно-патріотичного виховання підростаючого покоління.

Ще 2009 р. Кузьма Іванович ініціював створення на терені Хмельницької області громадської організації – «Комітету захисту рідної землі». Згодом її зареєстрували під назвою «Захист і збереження землі».

К. Матвіюк звертав увагу на необхідність поміркованого підходу до ринку землі. Вказував, що в колись процвітаючій Аргентині левову частку сільгоспугідь скупчили транснаціональні компанії, орієнтовані на експорт продовольства. В результаті сотні тисяч фермерських господарств і комун було знищено, фактично селян прирекли на безробіття, безхліб'я і голодні бунти. Тому Кузьма Матвіюк стурбовано застерігав: *«Наші люди повинні знати цей гіркий світовий досвід. Мусять збагнути, які страшні наслідки торгівлі сільгоспугідями для продовольчої безпеки країни, коли 12 відсотків населення світу голодує. Вважаємо, треба вписати окрему норму в Конституцію України, на розвиток 13-ї статті про те, що земля є об'єктом права власності Українського народу. Чітко і ясно: земля в Україні не продається і не купується»*.

Кузьма Матвіюк своє бачення земельної реформи, травневого рішення Європейського суду з прав людини щодо земельного мораторію в Україні виклав у своїй статті «Чому українські селяни не розбагатіли на своїй споконвічній землі?!» у «Землевпорядному віснику» (серпень 2018 р.).

III всеукраїнська науково-практична конференція

Земля є найдорожчим стратегічним ресурсом і основою Української держави. Земля – це унікальна територія Української держави з її неозорими лісами, горами, ріками, озерами, багатющими корисними копалинами, історичними пам'ятками, заповідниками! Земля – оберіг українського народу, його багатовікової національної історії і культури, національної ідентичності і державництва! На території України зосереджено 1/4 всіх запасів чорнозему на планеті! Згідно ст. 13 Конституції України *«Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу»*.

Розвинені країни світу скупку у державну власність земель як у своїй країні, так і за її межами визначили своєю стратегією. Тому позбавлення цього стратегічного ресурсу Україні може коштувати її державність, а народу – злидні і поневір'яння.

Відповідно до статті 121 Земельного Кодексу України кожен українець може безкоштовно отримати землю і одночасно приватизувати шість земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах: – для ведення особистого селянського господарства можна отримати до 2 га; – під садівництво – до 0,12 га; – на будівництво житлового будинку: в селі – до 0,25 га, в селищах – до 0,15 га; в місті – до 0,1 га; – 0,1 га можна отримати для будівництва дачі і 0,01 га – під гараж.

Але на початку 2000-х років Верховна Рада надала право розпоряджатися земельними, лісовими і водними ресурсами головам обласних і районних держадміністрацій, що створило умови для цілковитого позбавлення селян розпоряджатися найголовнішим загальнонаціональним багатством – землею. Так, за оцінками Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, близько половини земель сільськогосподарського призначення, які належали державі та державним підприємствам, були виведені з державної власності. Територіальні громади також були вже практично обезземелені. Резерв і запас земель розграбовано. Держгеокадастр в областях розпоряджався землями органів місцевого самоврядування поза межами населеного пункту. Загалом в Україні була відсутня повна достовірна інформація про межі адміністративно-територіальних одиниць, а також офіційні дані щодо наявності земель та розподілу

їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності. Проте в руках міжнародних інвесторів уже було зосереджено (через укладення договорів оренди з власниками земельних ділянок, а також придбання корпоративних прав компаній із землею в оренді) не менш ніж 10% (4 млн. га) с/г земель нашої країни. Найбільш розчаровував той факт, що під овочівництво, садівництво, ягідництво, виноградарство та інші сфери багаторічних насаджень використовувалося менше 8% земель сільськогосподарського призначення.

Новоявлені «благодійники-інвестори» (трейдери, посередники, переробники, спекулянти, як правило, наділенні значними повноваженнями), отримавши за безцінь десятилітні орендні права, уникали участі у формуванні місцевих бюджетів, усувалися від підтримки соціально-культурної інфраструктури села (ФАП, школа, дитячий садок, бібліотека, клуб, дороги, освітлення вулиць). При цьому село було позбавлене самостійності і державної, зокрема вигідної кредитної інфраструктури (сільськогосподарського кооперативного банку, фінансових груп, кредитних спілок, лізингових компаній тощо) з низьковідсотковою підтримкою реального сектору економіки, аграрної сфери у своєму розвитку.

Відбувалося безнаказане земельне рейдерство, оскільки відбувалося насильницьке захоплення майна сільськогосподарських підприємств (будівель і споруд, сільськогосподарської техніки, урожаю, матеріальних активів). Поширювалося неправомірне заволодіння землями шляхом подвійної реєстрації договорів оренди земельних ділянок, що використовувалися сільськогосподарськими підприємствами. Проводилося зупинення діяльності сільськогосподарських підприємств внаслідок необґрунтованого накладення арешту та силового вилучення їхнього майна та активів, поглинання підприємств шляхом протиправного привласнення корпоративних прав (часток) тощо.

Парламент Законом України № 132-ІХ від 20. 09. 2019 р. «Про внесення змін до деяких актів щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» (набув чинності 17. 10. 2019 р.) запустив продаж земель сільськогосподарського призначення під приводом поліпшення інвестиційного клімату. При цьому довірча власність фактично відкрила ринок земель без обмежень стосовно особи

III всеукраїнська науково-практична конференція

покупця та розміру площі земель в одні руки. Однак із 7 млн. га сільськогосподарських земель у державній власності залишилося трохи більше 2 млн. га, ще 5 млн. га просто вкрали. Про це заявив Президент України Володимир Зеленський в інтерв'ю «Осінь-2020: перемоги та виклики», підписавши указ про передачу понад 2 млн га земель сільськогосподарського призначення з державної до комунальної власності.

31 березня 2020 р. Верховна Рада ухвалила закон про обіг сільськогосподарських земель, який передбачав надання права купівлі землі українцям з липня 2021 року. Фізичним особам дозволили купувати 100 га в одні руки, юридичним особам – 10 тис га, з 2024-го громадяни України зможуть купувати землю площею до 10 тис. га. Також 6 травня 2020 р. був підписаний закон про Національну інфраструктуру геопросторових даних, що давав змогу впорядкувати реєстри природних ресурсів України, а 22 липня 2020 р. підписано закон щодо просторового планування територій громад. До середини квітня 2021 р. до Державного земельного кадастру внесено відомості про 22,9 млн. земельних ділянок загальною площею 43,8 млн. га, зокрема, 15,3 млн. земельних ділянок сільськогосподарського призначення загальною площею 32,2 млн. гектарів.

Однак проблему ринку землі сільськогосподарського призначення Кузьма Матвіюк вбачав через її реалізацію на державницьких засадах, а не на розпродажі її олігархічним (і можливим іноземним) латифудіям. Її розбазарювання недопустиме, про що засвідчує досвід передових країн світу. Зокрема, в Англії у державній власності знаходяться 93% земель сільськогосподарського призначення, у Франції та Німеччині – 67%, США – 63% та існує порядок щодо викупу земель у власність держави. Створюються умови для неоднозначної приватизації земель цілих регіонів з їхніми природними багатствами і унікальними ресурсами.

К. Матвіюк виступав за підконтрольний державі ринок землі шляхом створення Державного Земельного Банку і запровадження Земельної ренти як гарантованих заходів існування і перспектив незалежності України. Адже ми вже дожилися до того, що при найкращих у світі чорноземах завозимо часник з Китаю, цибулю з Туреччини, яблука і картоплю з Польщі! І це при тому, що, за даними ООН, Україна годувала 400 мільйонів людей у світі.

Зернове виробництво – це галузь, продукція якої завжди була, є і буде одним з найважливіших джерел багатства будь-якої держави. Серед усіх зернових, які продаються у світі, частка України – 10 відсотків. Натомість українське село повністю втратило свою соціально-економічну перспективність, обезлюдніється. А Україна без розвиненого і безземельного селянина ризикує втратити свою національну ідентичність.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) у звіті за 2020 рік зазначила, що за роки інтенсивного виробництва майже половина нашої сільгоспземлі деградувала через сильну ерозію. Вони стали кислими, солоними чи лужними через надмірне використання мінеральних добрив та застарілі технології землеобробки. Понад 13 млн. га пошкодила водна ерозія, 6 млн. га. – вітрова. А за останнє десятиліття площа, яка зазнає ерозії, збільшувалася від 70 до 100 тис. га на рік².

З 1 липня 2021 року в Україні діє Закон України № 552-IX, який відкрив ринок земель сільськогосподарського призначення, скасувавши мораторій на їх продаж. На першому етапі (до 1 січня 2024 року) купувати землю могли лише громадяни України як фізичні особи (не більше 100 га на одну особу). З 1 січня 2024 року купувати землю також можуть юридичні особи, засновані громадянами України, із загальним лімітом у 10 000 га на одну особу. Для продажу необхідно мати пакет документів, включаючи підтвердження права власності, паспорт, РНОКПП, а також провести нормативно-грошову та, за потреби, експертну оцінку землі.

Хмельничани обрали К. Матвіюка почесним громадянином міста (2018), був «Почесним професором» Міжнародної кадрової академії, нагороджений медаллю В'ячеслава Чорновола. Його патріотична діяльність стала важливим етапом у розвитку ідеї української державності та поширенні української національної свідомості серед подолян в царині культурної, науково-освітньої, релігійної, інформаційної діяльності. К. Матвіюк залишив по собі великий політичний і культурний спадок, який продовжує надихати українців у боротьбі за свої права і свободи.

Життя і діяльність патріота-націоналіста Матвіюка К. І. слугує яскравим зразком вірного служіння незалежній Україні. Український націоналізм Кузьми Матвіюка – то є насамперед любов до Батьківщини, піднесена на рівень самопосягати і

III всеукраїнська науково-практична конференція

самопожертви. «Всі ми повинні почуватися щасливими, бо десятки поколінь наших свідомий українців не мали можливості розбирати в середині держави внутрішні проблеми. Сьогодні побутує думка, що незалежність нам подали на тарілочці, бо тоді ніхто не воював. Мене це пригнічує. Я придивився до цих людей і зрозумів, що це ті, хто нічого не робили до 1 грудня 1991 року для встановлення незалежності, і після 1 грудня. Насправді, добута незалежність – це продукт багатомісячної боротьби українців за свою свободу і незалежність», – стверджував Кузьма Матвіюк.

Я із задоволенням прийняв пропозицію на критичну оцінку «проби його пера» – був автором Передмови і рецензентом його непересічної політико-історичної книги «І ми цей шлях пройшли»¹. Ця книга є не тільки спогадами про суспільно-політичні і соціальні події, але й суттєвим аналізом ситуації політичної боротьби в Україні в умовах «розвиненого соціалізму», що в сукупності з іншими політичними процесами призвели до розвалу радянського союзу і утворення незалежності Української держави. Цінність книги «І ми цей шлях пройшли» ще й в тому, що її автор був не лише свідком, але й активним учасником тих подій, які відбувалися в країні від 60-х років минулого століття до наших днів. Це робило книгу правдивим літописом призабутих сторінок нелегкої української історії боротьби за національну незалежність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Матвіюк К. І. І ми цей шлях пройшли : національне відродження: спогади, свідчення, оцінка подій і моя участь у цьому русі. Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2010. 500 с. Матвіюк К. І. І ми цей шлях пройшли. Національне відродження: спогади, свідчення, оцінка подій і моя участь у цьому русі. 2-ге вид. Хмельницький : Сторожук О. В., 2018. 424 с.

2.Сергій Головка. Чи правильним шляхом рухається вітчизняна земельна реформа? // <https://zib.com.ua/ua/149055.html>].

Додаток

Кузьма МАТВІЮК. ЧОМУ УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ НЕ РОЗБАГАТИЛИ НА СВОЇЙ СПОКОНВІЧНІЙ ЗЕМЛІ?!

(Стаття у «Землевпорядному віснику». Серпень, 2018 р.)

1. «Люди за своєю суттю не змінилися. Як і тисячу років тому вбивають один одного за їжу і територію. В наш час боротьба ще

більше загострилася – вільних територій для розселення на планеті вже майже немає, їжі всім не вистачає, ще додалися – нестача енергоресурсів, води, екологічні катастрофи.

Слід би пам'ятати, що ми все ж таки *homo sapiens*, тож спроможні, хоча б у складний період, спільно спрямувати зусилля на пошуки виробництва їжі та організацію належного людського життя. Однак нинішній «вінець природи» частіше обирає інший, мабуть, легший шлях – шлях потіснити собі подібного, забрати в нього у будь-який спосіб територію, позбавити його можливості виробляти традиційні продукти харчування, схилити велику націю до глобалізації, якою опікуються світові багатії.

Таке спостерігаємо сьогодні в Україні. На поверхневий шар нашої території – землю-годувальницю, на нашу не казкову, а реальну і вічну скатертину-самобранку вже давно кинули оком недоброзичливці. Звідси й витікають практичні спроби позбутися її корінного власника: довести його до стану, коли він неспроможний чинити опір, і вже зубожілого обдурити оманливими обіцянками-цяцянками і забрати останнє, що у нього залишилося – клопоть землі – дарунок новітніх реформаторів.

Ласі поживитися чужим переконалися, що традиційний спосіб загарбання за допомогою війська і зброї дорогий і не завжди надійний. У поневоленого народу, а якщо він ще й багаточисельний, залишається можливість згуртуватися, повстати і повернути втрачене, зокрема, землю – свою територію. Щоб обвести народ навколо пальця, вочевидь, думали-гадали і вибрали інший спосіб – надійніше і дешевше землю купити у її власника. Отож спочатку селянина треба зробити власником землі.

2. Задум почав реалізовуватися 18 грудня 1990 року. Верховна Рада УРСР приймає Постанову «Про земельну реформу». Відповідно до неї із земель колгоспів вилучаються 15% площі і передаються у розпорядження місцевих рад для подальшого надання громадянам земельних ділянок для створення селянських (фермерських) господарств, ведення особистих підсобних господарств, садівництва, городництва.

13 березня 1992 року Верховна Рада України приймає Земельний кодекс України в новій редакції. В ньому йдеться про приватну власність на землю і купівлю-продаж землі.

На продовження цього відступлю від хронології і забіжу наперед – 25 жовтня 2001 року Верховна Рада приймає новий

III всеукраїнська науково-практична конференція

Земельний кодекс України. Значна частина його статей теж присвячена продажу землі. Це дійство так ретельно і широко виписано, що загальнодержавний звід земельних законів більше схожий на відомчу інструкцію по проведенню торгів. Стаття 137 навіть визначає текст оголошення про торги землею. Однак пункт 15 Перехідних положень тимчасово забороняє продаж/купівлю, посилаючись на відсутність належної нормативно-правової бази.

Надалі заборона продажу (мораторій) з року в рік переносилася (продовжувалася) через цю ж причину, однак це, найімовірніше, було обумовлено зміною владної верхівки, і кожній новій владній команді був потрібен час, аби домовитися про поділ землі між своїми членами.

10 листопада 1994 року з'являється Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». В ньому Президент України хоче пришвидшити приватизацію земель і видачу документів на право власності (сертифікати) на земельну частку без виділення її на місцевості.

8 серпня 1995 року видається Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям».

3 грудня 1999 року – ще один Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки», яким було ліквідовано колгоспи.

Отож, на початку нового тисячоліття земля була приватизована колективними сільгоспідприємствами і роздана по частках працівникам цих підприємств.

3. Читаючи ці правові документи, не можна не натішитися щирістю намірів, турботою про людей і прагненням до зміцнення своєї держави. Наприклад, земельна реформа впроваджувалася «з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель».

Укази Президента України щодо прискорення земельної реформи видавалися «з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм власності та господарювання на землі, вільного вибору їх громадянами України, посилення стимулювання праці та забезпечення на цій основі збільшення виробництва сільськогосподарської продукції».

Далі пішло впровадження цих документів в повсякденну практику – в життя. Отут і пригадалося Шевченкове: «...Мій Боже милий, як то мало святих людей на світі стало...».

Окрім нормативних актів – постанов ВРУ, Указів Президента, – на місця пішли галузеві нормативи. Так, для практичного впровадження земельної реформи вийшов нормативний документ Держкомзему України під назвою «Технічна документація по інвентаризації земель», який хоч і не носив грифа «Секретно», але й не розповсюджувався вільно (я на ті часи в штаті облвиконкому займався впровадженням приватної форми господарювання в області і цього документа не отримав, а потайки ознайомився з ним у приятеля, який працював в обласному управлінні Держкомзему).

Цей документ перекреслював задекларовану мету земельної реформи і показував, що вона зовсім інша. Скажімо, п. 1.2 «Технічної документації» зобов'язував: «В процесі інвентаризації визначаються ділянки, що використовуються не за цільовим призначенням, нераціонально або способами, які призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки.

Пункт 1.3. На підставі матеріалів інвентаризації земель та відповідно до ст. 27 Земельного кодексу УРСР будуть вирішуватися питання про припинення користування цими ділянками і передачу їх до складу земель запасу».

Тобто, із земель колгоспу виділялися найменш родючі, а то і зовсім неродючі ділянки (змиті круті схили, скотомогильники) і передавалися до земель запасу з подальшим наданням цих ділянок для створення селянських (фермерських) господарств та підсобних особистих господарств.

Українці такі землі брали. Ось зізнання одного з них – Анатолія Федоровича Кручика із с. Кальня Деражнянського району: «Я не хочу багатіти, чого так всі чогось бояться в колгоспі, я не хочу їздити на дорогих машинах, не хочу ходити по ресторанах... Я хочу заробитись на своїй землі».

Не скажу, що таких, як Кручик, було серед колгоспників багато, за моїми спостереженнями відсотків 10. Анатолій Кручик і багато інших не реалізувалися, не відбулися як вільні господарі на власній землі, вони «спалилися» на цих крутих горбках і мочарах. Це був перший укіс знищення хліборобського генофонду в незалежній Україні.

III всеукраїнська науково-практична конференція

4. Ми надсилали звернення до Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів: «Просимо відводити до земель запасу землі середньої якості. Без перегляду методики формування земель запасу не може йти мова про розвиток фермерства». Нам не відповідали.

Далі йшли Укази Президента України щодо прискорення земельної реформи, зокрема, про вільний вихід бажаючих із колгоспів і отримання своєї земельної ділянки – паю.

Був відповідний Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 року, а за ним, як і слід було очікувати, відомчий норматив – «Методичні рекомендації щодо порядку передачі земельної частки (паю) в натурі із земель колективної власності членам колективних сільськогосподарських підприємств і організацій» (наказ Держкомзему України, Міністерства сільського господарства і Української академії аграрних наук від 4 червня 1996 р. № 47/172/48).

Відповідно до цих «Методичних рекомендацій» керівники колгоспів визначали ділянки для тих, хто хотів вийти з колгоспу, а загальні збори колгоспників затверджували виділене своїм рішенням.

З подачі Міністерства сільського господарства і Академії аграрних наук в село привносилася сумнозвісна класова боротьба, але за правилами, де клас власників не міг нічим себе захистити. Адже ж виділяли ділянки (паї) голови колгоспів і надавали тим, хто хотів вийти з-під їхнього керівництва. Голови колгоспів переважно були комуністами, можливо, й онуками тих активістів, які розкуркулювали селян в кінці 20-х-початку 30-х років минулого століття – у них явно пробуджувалася класова ненависть до сільського буржуа – вони ненавиділи одноосібників люто.

В результаті були віднайдені найменш родючі ділянки і якнайдалі від села. Затверджували їх загальні збори колгоспників. Я бував на таких зборах. Майже без винятку це було сумне видовище – дійство, де учасники зборів (ті, що залишилися в колгоспі) на чолі зі своїм керівництвом потішалися і відверто глузували з тих, хто просив виділити їм земельні ділянки, щоб самостійно господарювати.

Але наш хліборобський генофонд ще не був винищений до решти, і люди ці ділянки брали – настільки було нестримне бажання до вільної праці на власній землі.

Підбадьорював їх В. Пустовойтенко, тодішній Прем'єр-міністр України. Ось слова з його звернення до селян в кінці 1999 року: «Селяни, не вірте тим, хто довів до занепаду та запустив наше село! Беріть землю, працюйте та багатійте, і нехай Господь допомагає вам у цьому».

Однак Уряд не допоміг нічим, залишив наодинці селянина з сапою і лопатою та кількома гектарами землі. Далі по селянинові «вдарили» високими цінами на промислову продукцію (техніка, пальне, міндобрива) і вкрай низькими закупівельними цінами на вироблену сільськогосподарську продукцію (зерно, овочі, молоко, м'ясо). І таки доконали власника землі: багато передчасно померли, втратили здоров'я, молодші виїхали в інші країни наймитувати. Ті, що залишилися в колгоспі, безнадійно спивалися.

5. Поля почали заростати бур'янами. Великі масиви орної землі пустували.

Починається другий захід нищення українського хліборобського генофонду.

З'являються багаті люди, які беруть у селян землю в оренду. Село їх сприймає як благодійників: чоловік бере твої гектари (паї), обробляє їх, а тобі в кінці року ще й дає 2 мішки зерна. Це трохи нагадувало початок 90-х років, коли державне підприємство доводило до банкрутства і багатий благодійник купляв його за копійки.

Газети і телебачення переконували селянина, що праця на землі невдячна, що сільське господарство нерентабельне, тому ніколи не бачити тим, хто працює на землі, достойної плати.

А нашу довічну годувальницю починають прибирати до рук земельні магнати, казково збагачуючись за рахунок хижацького виснаження чорнозему, який наші предки створили за тисячі років важкої праці і високої культурою землеробства. Держава усувається від контролю за збереженням родючості ґрунтів, хоча з технічного боку такий контроль не складніший за аналіз крові. Більше того – злочинні втрати гумусу в ґрунті починають використовувати як аргумент для впровадження розпродажу землі. Мовляв, бачите, як орендатор марнує землю. Ось якби він її купив, тоді він про неї дбав би ...

III всеукраїнська науково-практична конференція

Скрізь нав'язувалася думка, що село це не сфера (місце) існування людини (в нашому випадку – українців), а що це така собі економічна категорія. І люди там не суб'єкти, а технічний придатак на зразок коней – змінилася технологія вирощування продуктів, стали застосовувати механізми, тож коні тепер навіщо? Коней – на ковбасу.

Селянин, який завше заклопотаний своєю святою справою (сіяти, доглядати, збирати врожай), не зміг розпізнати у цьому великий злочин, не зміг згуртуватись і дати відсіч тим, хто фактично зазіхав на його життя. Він повівся на те, чим його дурили.

Ось кілька картинок з натури.

Водій маршрутки, довідавшись, що я проти продажу землі: «Що ви їрундою займаєтесь! Ось мені потрібно утеплити балкон і тисячу доларів мені ось так потрібні, а я не можу продати пай...»

Земляки ведуть мову:

– Василю, а може не будемо продавати землю? Хоть там і небагато платять, але ж земля залишається нашою...

– Дурна ти бабо! Я може перед смертю ще хочу сто грам попити!

Але повелися не всі. Більше запитують таке:

– Ну продамо ми землю, проїмо гроші, а далі що?

– То що ж виходить? Наші діди і прадіди кров проливали за цю землю, а ми продамо?

6. А наступ продовжується... Використовується перевірений ще за часів комуністів метод: піднімати ініціативу з низів, щоб самі трудящі маси вимагали продажу землі.

Отож нещодавно прості трудящі, саме ті, що потребують грошей на ліки, на плату за газ, звернулися до міжнародного суду із позовом на владу України, яка порушує їхні права – не дозволяє продавати пай.

Міжнародний суд – річ досить дорога. Прості пайовики фізично не зможуть його оплатити. Але ті, хто готується скупити українські землі, заплатять. Більше того, вони готові заплатити великі суми, аби закордонні судді побачили лише одне порушення (неможливість продати своє майно – землю) і не побачили інших порушень, а саме:

– виділення для створення селянських (фермерських) господарств найменш родючих, а то і зовсім неродючих земельних

ділянок, всупереч ст.3 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (чинному на той час), яка гласить про рівноправність всіх форм господарювання. Виділення неродючих ділянок вже в зародку перекреслювало приватну форму господарювання;

- бруталне порушення Конституції України, яка проголошує землю загальнонаціональною власністю. Землю отримали 6 млн селян, решта – 42 млн громадян не отримали нічого – їхнє майно відібрали;

- надання права керівникам колгоспів визначати земельні ділянки тим членам господарств, які побажали вийти з колективного господарства і господарювати самостійно;

- позбавлення одноосібника економічної допомоги і залишення його наодинці з сапою і лопатою на виділених йому паях. Це також перекреслювало цю форму господарювання ще до її появи;

- злочинну дезінформацію громадян України, коли в ЗМІ подаються лише оманливі принади від продажу землі;

- антинародну соціальну політику урядів України, коли основна маса населення багатючої на природні ресурси країни отримує в 4-10 разів меншу заробітну плату, ніж в інших країнах. Порушується право на працю і достойну зарплату, людина переходить у стан фізичного виживання, після чого її можна схилити до обміну землі – постійного і вічного життєвого ресурсу на гроші, за які можна якийсь час наїстися;

- обман людей, коли офіційна влада заявляє, що при продажу землі всі громадяни України матимуть доступ до землі, хоча насправді 98% українців не матимуть такого доступу – фактично їх позбавили цього права і навіть 6 млн власників паїв на випадок запровадження ринку землі будуть не суб'єктами цього ринку, а об'єктами, оскільки вони зможуть лише продати землю – фактично її у них відбиратимуть...

Такі дії стосовно корінної нації протизаконні, несправедливі, неетичні і гріховні. Всі релігії світу стоять на тому, що Бог дав землю для життя всім людям і торгувати Божим даром гріх. А віддати всупереч Конституції України землю одній частині селян, а потім зробити з цих селян злиднів, зробити їх повністю безпомічними, щоб наступним кроком забрати за безцінь в них землю – це мародерство.

III всеукраїнська науково-практична конференція

7. Усі ці роки, починаючи з 1990 року, звертався до влади із запитам, пропозиціями, протестами, де були викладені вище протизаконні і цинічні дії по відношенню до селян. Мені не відповідали, один лише раз тодішній голова Верховної Ради Олександр Мороз надіслав відповідь: «Ваші пропозиції будуть розглянуті».

Наша ГО «Захист і збереження землі» надсилає в усі установи нашу Концепцію землекористування в Україні. Вона не приймається. Скрізь тупо повторюють про необхідність продажу землі...

Подаємо редакційні витяги із вище згаданої Кузьмою Матвіюком Концепції «Землекористування та обіг землі в Україні», опублікованої в «Землевпорядному віснику» (П. С.: *серпень 2018*):

Як першочергову життєву необхідність громадяни України і їх представницькі органи влади мають затвердити в Конституції і Законах України такі положення:

- Земля в Україні не продається.
- Земля використовується для вирощування життєво-необхідної сільськогосподарської продукції і передається наступним поколінням для цих же цілей.
- Існують такі форми власності на землю: державна, власність територіальних громад, приватна.
- Кожний приватний власник землі, який хоче позбутися земельної ділянки, має гарантовану і забезпечену державою можливість передати її державі чи територіальній громаді і отримати на руки її грошову вартість.
- Все подальше землекористування здійснюється на основі оренди.
- Держава чи територіальні громади з метою ефективного використання землі створюють прозорий ринок оренди землі.
- Держава і територіальні громади контролюють збереження якості землі.
- Село – це історичне і традиційне місце (і форма) проживання українців. Селянин, який живе і працює на власній земельній ділянці, не може бути витіснений з неї ніякими ні політичними, ні економічними чинниками.

Аргументи» за продаж землі.

Ринок земель, що так зухвало нав'язується іноземними державами і підтримується антиукраїнськими силами всередині України, спричинений такими факторами:

– Держави-агресори, нагромадивши велику кількість валюти, взяли на приціл Україну і тепер всіма силами, відверто і цинічно штовхають її до смертельного кроку – продажу землі.

– Владні кола в Україні, які не є ні захисниками інтересів своїх виборців, ні патріотами України, прагнуть лише до швидкого збагачення. Вони бачать реальну таку можливість у скуповуванні, а потім перепродажі української землі.

– І ті, і інші висувають низку «аргументів», якими хочуть ошукати українців і схилити їх до добровільного продажу землі замість того, щоб всенародно виступати на її захист.

Ці «аргументи» зводяться до такого:

– повноцінна реалізація права приватної власності на земельні ділянки;

– забезпечення переходу земельних ділянок до більш ефективного власника;

– збільшення інвестицій у сільське господарство;

– встановлення об'єктивної ринкової ціни на землю;

– забезпечення стратегічної продовольчої безпеки держави;

– гарантована можливість кожному громадянину придбати зе-мельну ділянку;

– збереження і створення нових робочих місць у сільській місцевості;

– покращення транспарентності земельних відносин.

Неприйнятність продажу землі.

Продаж землі є неприйнятним з погляду:

Політичного – земля є єдиним засобом (джерелом) отримання життєвих благ для існування людини і складовою її життєвого середовища, тому вона не може бути привласнена окремою особою чи групою осіб.

Економічного – земля не є витвором людських рук, а даний природою засіб виробництва життєвих благ. Вона не може бути товаром, не може бути предметом спекуляції. Продавши землю, Україна назавжди втратить прибутки від торгівлі хлібом.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Соціального – якщо прагнути до суспільства соціальної справедливості, то земля має належати всім громадянам цієї держави.

Юридично-правового – земля, вода, повітря і сонячне світло є життєвим середовищем всіх людей, і кожна людина має природне право як на саме життя, так і на життєве середовище, без якого життя неможливе. Торгівля землею порушує це право.

Демографічного – продаж землі окремим особам чи групам осіб створить проблеми для майбутніх поколінь. Маючи територію і продукти харчування в своїх руках, ці особи матимуть можливість контролювати чи визначати кількість населення. Народження дітей буде залежати від волі власників землі.

Глобалізаційного – продаж землі є новою формою агресії і витіснення корінних народів. Український народ, на випадок продажу землі, завжди буде об'єктом агресії, а, продавши землю, він стає безпритульним і через два-три покоління зникне.

Екологічного – при продажу земля опиниться в руках людей, для яких на першому місці буде прибуток. Одразу виникнуть проблеми з пошкодженням навколишнього середовища. Ці проблеми у повній гостроті постають вже і сьогодні.

Релігійного – всі релігії світу вважають великим гріхом торгувати даром Божим (землею), який Він дав для життя всім людям.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

АВГУСТІНОВА Ангеліна, здобувачка освітнього рівня «Бакалавр» спеціальності «Середня освіта (Історія)» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

АЙВАЗЯН Олена, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету, кандидат історичних наук, членкиня НСКУ

БАЙДИЧ Володимир, учений секретар Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», кандидат історичних наук, член НСКУ

БЛАЖЕВИЧ Юрій, кандидат історичних наук, доцент, почесний краєзнавець України

ВАЩУК Надія, вчитель-методист Кам'янець-Подільської СЗОШ № 16

ВІТЮК Олександр, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук

ГЖИМАЙЛО Юрій, краєзнавець

ГОВОРУН Валентин, вчитель біології і географії, вчитель-методист Хмельницького ліцею № 16 імені Володимира Козубняка, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», член ГО «Українського географічного товариства», т. в. о. голови Хмельницького відділення ГО «Українського географічного товариства»

ГРИЩУК Даніель, здобувач освітнього рівня «Бакалавр» спеціальності «Середня освіта (Історія)» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ГУРСЬКА Катерина, директор музею центру культури та дозвілля Національної академії державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, член НСКУ

ЗАВАЛЬНЮК Костянтин, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук

ЗАВАЛЬНЮК Олександр, доктор історичних наук, професор, член президії Національної спілки краєзнавців України

ЗЕЛІНСЬКИЙ Руслан, головний спеціаліст Літинської селищної ради, почесний краєзнавець України

ІВАХОВА Катерина, доцент кафедри вокалу та диригентсько-хорових дисциплін ХГПА, кандидат мистецтвознавства, доцент

III всеукраїнська науково-практична конференція

КОЗЕЛЬЧУК Лариса, вчитель історії КОЗ «Махнівський ліцей», старший вчитель

КОМАРНІЦЬКИЙ Владислав, учень Кам'янець-Подільського ліцею № 10

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр, заступник декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків, професор кафедри історії України, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор

КОМАРНІЦЬКА Людмила, вчений секретар Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут», доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук, член НСКУ, кандидат філологічних наук, доцент

КОСПЕРЕВИЧ Роман, викладач суспільних дисциплін Вінницького коледжу будівництва і архітектури Київського національного університету будівництва і архітектури

КОСТЕНКО Дмитро, асистент кафедри іноземних мов математичних факультетів Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат педагогічних наук, доцент

КРАВЧУК Олександр, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент

КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ Денис, доцент соціально-гуманітарної кафедри Університету економіки і підприємництва, кандидат історичних наук

КРУЛІКОВСЬКА Тетяна, заступник директора з навчально-виховної роботи Хмельницького фахового музичного коледжу імені В. І. Заремби, доктор філософії

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Микола, історик-краєзнавець

ЛАЗАРЕНКО Володимир, завідувач відділу українознавства КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

МАКОГОНЧУК Олена, молодший науковий співробітник КЗ «Славутський історичний музей»

МАРКОВА Світлана, методист-спеціаліст вищої категорії методичного відділу мистецької освіти та підвищення кваліфікації ХОНМЦКиМ, почесний краєзнавець Хмельниччини, доктор історичних наук, доцент

МІСІНКЕВИЧ Леонід, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, доктор історичних наук, професор

МОРОЗ Галина, журналістка

МОРОЗ Надія, вчителька історії Волице-Полівського ліцею Теофіпольської селищної ради

МУЛЯР Анатолій, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Університету економіки і підприємництва, кандидат історичних наук

ОЛІЙНИК Микола, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Хмельницького національного університету, доктор історичних наук, доцент, член НСКУ

ОЛІЙНИК Юрій, кандидат історичних наук, начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

ОНИЩУК Олександр, директор Підлісномукарівської гімназії

ОНИЩУК Сергій, краєзнавець

ОСЕЦЬКИЙ Йосип, старший науковий співробітник Центру дослідження Поділля Інституту історії НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член НСКУ, доктор філософії в галузі права

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег, директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

ПРОКОПЧУК Віктор, заслужений працівник освіти України, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор

РОМАНЮК Іван, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор

РОМАНЮК Олександр, спеціаліст Туристично-краєзнавчого центру управління культури та туризму Дунаєвецької міської ради

СИНИЦЯ Надія, учений секретар Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заслужений працівник культури України, член НСКУ

СЛОБОДЯНЮК Петро, академік Української технологічної академії, почесний краєзнавець України, кандидат історичних наук

СТЕЛЬМАХ Володимир, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

СУСУГУРОВА Світлана, в. о. директора Комунального закладу культури «Старокостянтинівський історико-краєзнавчий музей» міської ради

ТОМЧУК Ілля, здобувач освіти Поляхівського ліцею Теофіпольської селищної ради

III всеукраїнська науково-практична конференція

ТРУБЧАНИНОВ Сергій, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент

ХОПТЯР Андрій, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук

ХОПТЯР Юрій, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент

ЯБЛОНСЬКИЙ Вадим, заступник директора з навчально-виховної роботи Поляхівського ліцею Хмельницького району, член НСКУ

ЯКУБОВСЬКИЙ Василь, кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 2

ІСТОРИЯ МІСТ І СЕЛИЩ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

МИНУЛЕ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ

ПУНКТИВ ОБЛАСТІ

Стельмах В. Літописний Корчеськ: дослідження, проблеми	3
Гришук Д. Волинь у військово-політичних подіях кінця XII – початку XIII ст. за мініатюрами Радзивілівського літопису	8
Сусугурова С. Костянтинів засновано на Болохівщині князем К. (В.) Острозьким	13
Олійник Ю. Історія Старокостянтинівщини через призму архівних документів	19
Яблонський В., Томчук І. Трансформація соціально-економічного та культурного профілю духовенства Поляхівського старостату (середина XVIII – початок XX ст.)	24
Говорун В. Комплексне краєзнавче дослідження сіл Сквородки, Новоселиця, Круглик на Старокостянтинівщині	30
Зелінський Р. Новокосянтинів Літинського повіту на початку XX століття	42
Синиця Н. Село Жабче у часових пластах: штрихи до історії	45
Онишук О. Підлісний Мукарів – центр Мукарівського староства та Мукарівської волості кінця XVI – початку XX століття	54
Крушельницький М., Осецький Й. Історичні миттевості села Слобідка-Гірчичнянська з Дунаєвеччини	63
Мороз Г. Легенди Теліжінців як відображення історичних подій в краї	75
Романюк О. Чечельник над Мукшею	80

СЕКЦІЯ 3

ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ МИНУВШИНИ КРАЮ

Якубовський В. Будівельні матеріали укріпленого центру давньоукраїнського міста Губин	97
--	----

Трубчанінов С., Августінова А. Манна – забута страва традиційної європейської та української кухні доби середньовіччя та ранньомодерного часу	101
Маркова С., Костенко Д. Магдебурзьке право в Сатанові: історико-культурна спадщина	109
Гурська К. Свято-Успенський храм Новокостянтинова: до ювілею святині	117
Муляр А. Аграрний потенціал проти ринкової маргінальності: особливості ярмаркової торгівлі Старокостянтинівського повіту (60-70-ті рр. XIX ст.)	131
Завальнюк О. Подільське містечко Вінківці в зоні бойових дій польсько-українсько-радянської війни 1920 року	138
Олійник М. Допомога жертвам голоду 1921–1923 років на Старокостянтинівщині	147
Косперевич Р. Доповідь голови Українського Червоного хреста М. Левицького про стан інтернованих в Польщі підрозділів армії УНР (1922 р.)	153
Місінкевич Л. Становлення й інституціоналізація системи національних рад на Поділлі в 1920–1930-х роках	156
Комарніцький О., Комарніцька Л. Формування «Радянського студента»: громадсько-політичні практики молоді Поділля та Південно-Східної Волині у 1920–1930-х рр. (за матеріалами журналу «Студент революції»).....	165
Байдич В., Погорілець О. Знищення куркуля як класу та примусове створення колгоспів, як форма «радянзації» українського села на Поділлі в 1930–1933 рр. (на прикладі Меджибізького району Вінницької області)	177
Макогончук О. Голодомор на Славутчині 1932–1933 рр.: мовою фактів	191
Мороз Н. Покарання за непокору (Волиця-Польова в 1932–1933 рр.)	196
Комарніцький В. Рятуючи життя: праведники народів світу Кам'яниччини в контексті Голокосту	206
Байдич В., Погорілець О. Меджибізький район напередодні Другої світової війни	212

Хоптяр Ю., Хоптяр А. Розслідування злочинів нацистів на Хмельниччині 1941–1944 рр. (на матеріалах Старокостянтинівського району)	221
Гжимайло Ю. Красилівське гетто – криваве пекло війни.	229
Прокопчук В., Айвазян О. Бібліотеки Старокостянтинівського району в період централізації (70-ті роки ХХ століття)	235
Романюк І., Вітюк О. Проблеми регулювання міграційних процесів на Хмельниччині у 2004–2005 рр. ...	247
Івахова К. Кам'янець-Подільський фаховий коледж культури і мистецтва	253

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ, ВІДОМІ ЛЮДИ, ГЕРОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Круліковська Т. Композитор Михайло Завадський – репрезентант українсько-польського культурного діалогу на теренах Поділля ХІХ століття	259
Кравчук О. Діяльність Д. Ф. Андрю на посаді губернського старости Волині у 1918 р.	266
Козельчук Л. Діяльність О. Назарука в Подільській губернії у липні-вересні 1918 року	282
Завальнюк К., Лазаренко В. Бойові шляхи отаманів Бернадських та Гальчевського на Віньковеччині	287
Красносілецький Д. Арешт та ув'язнення отамана «Хмари» (Семен Харченко, Харчук) у 1924 р.	294
Блажевич Ю., Ващук Н. Життєва доля воїна і трудівника Івана Стецюка, уродженця села Баглайки на Красилівщині	301
Онищук С. Подружжя лікарів М. Б. Селецького і Ф. О. Білоусової та їх внесок у розвиток лікувальної справи на Поділлі	314
Слободянюк П. Кузьма Матвіюк: «Земля – безцінне багатство народу»	321

Наукове видання

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(присвячена 500-річчю від дня народження
Василя Костянтина Острозького)

**Матеріали III всеукраїнської науково-
практичної конференції**

Т. 2

(м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.)

Комп'ютерна верстка *Віктор Адамський*
Дизайн обкладинки *Валентин Болкун*

*За достовірність фактів назв, дат, посилань на літературні джерела
тощо відповідальність несуть автори.*

Підписано до друку 12. 05. 2026. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум. друк. арк. 20,1.
Тираж 100 прим. Зам. № 132/2026

Видано та виготовлено з готового оригінал-макету
ФОП Стрихар А. М.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37.
Тел. моб. 096-709-11-10.